

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского
национального университета

•

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Том 17. Випуск 3

Психологія

2012

УДК 159.9

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **Є. Л. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. Н. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **В. В. Заморов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **В. І. Труба**, **А. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія випуску:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **З. О. Кіреєва**, д-р психол. наук; **Ж. П. Вірна**, д-р психол. наук; **Л. В. Засекіна**, д-р психол. наук; **В. Й. Бочелюк**, д-р психол. наук; **Т. В. Сак**, д-р психол. наук; **В. У. Кузьменко**, д-р психол. наук; **Р. М. Макаров**, д-р пед. наук; **О. С. Цокур**, д-р пед. наук

Відповідальний секретар випуску: **О. І. Кононенко**, канд. психол. наук

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Затверджено Постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Протокол № ____ від _____ 2012 року.

Адреса редколегії:

65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

Р. В. Белоусова Специфіка комунікативної креативності у осіб з різним рівнем самоактуалізації	5
О. Г. Васютинська Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження пасіонарної особистості	12
Р. И. Гаврилюк Индивидуальные особенности профессиональной деформации личности психолога	20
Г. О. Горбань Ситуація невизначеності як передумова процесу прийняття рішення	28
Н. М. Гринникова Ретроспективный анализ понятия «временная перспектива» в психологии	37
А. Ю. Доценко Роль семейной социализации в формировании синдрома «эмоционального холода» у девушек	45
О. В. Кинелёва Гендерные особенности временной компетентности студентов	54
З. А. Киреева Психологические исследования феномена времени в истории Одесского университета	63
О. И. Кононенко, А. В. Кирьянова Исследование особенностей активности пользователей Интернета юношеского возраста	71
Р. А. Ковтун Теоретическое обоснование построения и проведения коррекционной работы по развитию проявлений коммуникативных способностей у детей 6–11 лет с синдромом Дауна	84
А. О. Кононенко Проблематика самопрезентації особистості в онтогенетичному контексті	91
И. И. Либ Психологические особенности предпринимателей: теоретический анализ	98
Ю. А. Мартынюк Психокоррекционная помощь при психоэмоциональных нарушениях у членов семей, воспитывающих детей с психофизическими нарушениями	106

М. А. Милушина Сравнительная характеристика коммуникативных особенностей студентов с инвалидностью и физически здоровых	114
Н. І. Навоєва Мислення та діяльність як єдине системне утворення	123
Ю. В. Норчук Психологічні особливості структури життєвих перспектив суддів з різним досвідом роботи	128
А. Н. Поликанина Переживание субъектом неопределенности жизненной ситуации	135
О. А. Самойлов Інтегративні фактори командування студентської групи	148
Н. Д. Стеценко Швидкість опрацювання зорової інформації та розподіл і переключення уваги серед спортсменів різних груп	157
В. М. Таций Проблема психологічної захищеності особистості в сучасній психологічній науці	164
А. В. Турубарова Особливості внутрішньої картини хвороби у підлітків із соматичними захворюваннями	172

Р. В. Белоусова

кандидат психологічних наук, в. о. доцента кафедри загальної та диференціальної психології ПНПУ ім. К. Д. Ушинського.

СПЕЦИФІКА КОМУНІКАТИВНОЇ КРЕАТИВНОСТІ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ

У статті було досліджено специфіку комунікативної креативності у осіб з високим та низьким рівнем самоактуалізації. Встановлено, яким чином рівень самоактуалізації пов'язаний з особливостями комунікативної креативності. Отримані дані були відображені в психологічних портретах.

Ключові слова: комунікативна креативність, самоактуалізація, профілі осіб.

Мета даної статті полягає у розкритті взаємозв'язку таких феноменів як комунікативна креативність і самоактуалізація.

Проблеми креативності та самоактуалізації є актуальними вже значний період, оскільки належать до таких фундаментальних питань як розвиток і становлення особистості, соціальна та особистісна реалізація людини, природа її творчої активності та ін. Вже очевидно, що креативність людини може проявлятися не тільки в певних видах діяльності і мати своїм результатом суспільно і історично значущий результат, але може бути загальною творчою спрямованістю особистості і виявлятися в ставленні до життя, у самому стилі життя. Теж стосується і самоактуалізації, яка може мати місце як у професійному житті, так і в особовому.

Теорія самоактуалізації має досить багату історію розвитку, проте її становлення, перш за все, пов'язується з іменами А. Маслоу та К. Роджерса.

А. Маслоу вказує на те, що в кожній людині є унікальне, властиве тільки їй «все». Мета особистості в глобальному сенсі полягає в максимальному розгортанні власних здібностей, обдарованості, таланту. Кожна людина має можливості реалізуватися в особистісному й професійному житті [3; 4].

К. Роджерс під самоактуалізацією розумів прояв глибинної тенденції до актуалізації: «На ще більш широкому рівні... ми маємо справу з могутньою творчою тенденцією, яка сформувала наш всесвіт: від самої крихітної сніжинки до самої величезної галактики, від самої нікчемної амеби до самої тонкої та обдарованої особистості. Можливо, ми торкаємося вістря нашої здатності перетворювати себе, створювати нові, більш духовні напрями в еволюції людини...» [5; 6].

Ці погляди стали філософською основою особистісно-центрованого підходу К. Роджерса, який вважав, що шлях зростання особистості — це самоперетворення, об'єктивним показником якого є перетворення «Я-концепції». Це відбувається шляхом взаємодії між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» [5; 6]. Таким чином, під тенденцією до самоактуалізації

К. Роджерс розуміє рух до адекватного сприйняття і прийняття себе, до конгруентності, адекватного сприйняття світу, що, в свою чергу, забезпечує дуже важливу якість буття — бачення реальності та реалістичне функціонування. Вчений йде далі, і розглядає тенденцію до самоактуалізації як єдиний мотив розвитку та становлення особистості [5; 6].

Креативність може проявлятися як прагнення до гармонійного буття і психологічного здоров'я. Вона може мати місце при розв'язанні життєвих задач, в спілкуванні, в організації вільного часу, в самому ставленні до життя [1; 2]. Отже, і підхід до власного розвитку може бути креативним.

Під комунікативною креативністю ми розуміємо складну властивість особистості, що характеризує її творчий потенціал, виявляється в спілкуванні і забезпечує успішність вирішення міжособистісних і соціальних завдань. Її структурними компонентами (показниками) є легкість в спілкуванні, схильність до самопрезентації, незалежність, конфліктність, емоційна стійкість в спілкуванні, схильність до маніпулювання, експресивність, комунікативна компетентність. Вираженість цих компонентів, їх якісно-кількісне поєднання відображує індивідуальну специфіку прояву властивості [7].

Для вивчення комунікативної креативності в осіб із різним ступенем самоактуалізації, як зазначалося вище, було використано метод якісного аналізу: метод «асів» і метод профілів [7].

Оскільки автори методики САТ вказують, що для дослідницьких цілей можна вибірково використовувати показники окремих шкал (у сирих балах), нами були використані значення шкал компетентності в часі (T_c) та підтримки (I). Сирі бали за допомогою програми SPSS 16.0 були перетворені в проценти та в результаті було отримано розподіл на 4 квартилі

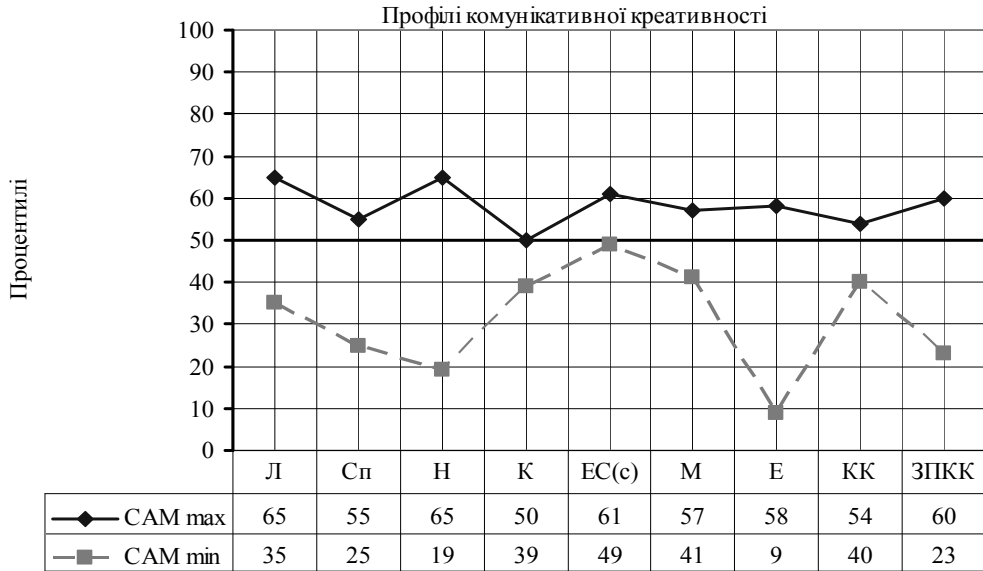
Таким чином, було виділено 2 групи досліджуваних (метод «асів»). У першу групу ввійшли досліджувані із значеннями нижче $T_c=7$ і $I=44$; у другу — із значеннями вище $T_c=11$ і $I=56$. Тобто, стосовно цієї виборки, перших можна розглядати як осіб із високим рівнем самоактуалізації, других — як осіб з низьким рівнем. Після виділення методом «асів» зазначених груп осіб було виявлено середні значення показників комунікативної креативності у кожній з груп і побудовано психологічні профілі даної властивості, що і дозволило проаналізувати її особливості (метод профілів).

Зазначимо, що перед обчисленням середніх арифметичних значень показників комунікативної креативності, сирі бали були перетворені в проценти для того, щоб можна було коректно порівнювати вираженість значень показників, співвідносячи їх між собою у конкретній вибірці.

Показники комунікативної креативності є біполярними континуумами, на одному полюсі яких — яскрава вираженість характеристики, на іншому — відсутність або низька вираженість. Побудова психологічних профілів комунікативної креативності в осіб із різним ступенем самоактуалізації дозволяє графічно відобразити специфіку цієї властивості у виділених групах (див. мал.1).

На мал. 1 представлені графіки профілів комунікативної креативності в осіб з високим та низьким рівнем самоактуалізації. На осі абсцис позна-

чені показники комунікативної креативності. На осі ординат — ступень їх вираженості. Середня лінія ряду проходить через точку 50-го перцентилля. Значення показників, розташованих вище середньої лінії ряду, свідчать про достатню (50–75 проц.) / сильну вираженість відповідної характеристики (75–100 проц.). Значення показників, розташованих нижче середньої лінії ряду, свідчать про слабку вираженість (25–50 проц.) / невираженість показника (0–25 проц.) якості.



Мал. 1. Профілі комунікативної креативності у осіб з різним рівнем самоактуалізації

SAM max — особи з високим рівнем самоактуалізації; SAM min — особи із низьким рівнем самоактуалізації.

Профіль комунікативної креативності осіб з високим рівнем самоактуалізації розташований вище середньої лінії ряду, чим він кардинально відрізняється від профілю SAM⁻. Найбільш вираженими показниками властивості у цьому профілю є легкість у спілкуванні (Л⁺), незалежність (Н⁺), емоційна стійкість у спілкуванні (ЕС⁺ (с)), і загальний показник комунікативної креативності (ЗПКК⁺). Зазначимо, що усі показники перебувають у зоні помірно виражених значень (К — в точці 50 перцентилей).

Особам з високим рівнем самоактуалізації властива легкість у спілкуванні (Л⁺) і незалежність (Н⁺). Вони непримусовно вступають в контакти з новими людьми, вміють ефективно та успішно виступати перед численною аудиторією, завжди можуть підтримати розмову (навіть якщо вона була розпочата без них), тобто вміють органічно вливатися у взаємодію. Виявлена особливість узгоджується з даними про те, що особистість, яка самоактуалізується або проявляє відповідну тенденцію, має розвинену здібність до швидкого встановлення близьких контактів з людьми, спрямо-

вана на суб'єкт-суб'єктне спілкування, відрізняється гнучкістю поведінки, здатністю швидко реагувати на мінливі аспекти ситуації [4]. Легкості їх входження в нові контакти також сприяє властива їм спонтанність, природність поведінки [4; 5].

З боку незалежності, це є особистості з критичним сприйняттям існуючих поглядів та думок, з власною позицією, вмінням її відстоювати. Вони схильні ігнорувати думки, якщо вважають їх неправильними, не підкорюються груповому тиску, або, у вимушених обставинах, роблять це з великими труднощами. У них є ідея суб'єктивної доцільності, тенденція до створення власних законів, ігнорування безглузвих соціальних умовностей. Вивчення психологічних особливостей особистості, що самоактуалізується, свідчить про наявність у них таких характеристик як автономність, незалежність від культури та середовища, розвинута воля, самоактивність. Ця незалежність поєднана у таких людей з мотивами психологічного зростання, самовдосконалення. Саме це розвиває та підтримує їх автономність по відношенню до соціального довкілля та навіть фізичного середовища [3; 4]. Людина, що самоактуалізується, не може прийняти всією душею умовності оточуючого суспільства: ханжества, масок, відсутності свіжих поглядів на речі тощо. Таким чином, виражена незалежність як компонент комунікативної креативності вписується в такі важливі атрибутивні характеристики як автономність, незалежність, підтримка себе зсередини [3; 4].

Наступною характеристикою комунікативної креативності осіб із високим рівнем самоактуалізації є емоційна стійкість (ЕС⁺ (с)). Її вираженість свідчить про емоційну зрілість, несхильність до обурення, вміння управляти власними емоціями, мобілізувати та спрямовувати психічну енергію в конструктивне русло, в реалізацію планів та ідей, іншими словами, проявляти наполегливість у досягненні меті. Ця особливість комунікативної креативності досліджуваних даної групи, не суперечить загальним рисам психологічного портрету особистості, що самоактуалізується. Відомо, що така особистість відрізняється особистісною зрілістю (що передбачає емоційну), цілеспрямованістю, спрямованістю на справу, конструктивною активністю. Тому вона не схильна розтратити психічну енергію на пусті негативні переживання, і вміє контролювати свої емоції, управляти власними психічними ресурсами. До того ж цінності свободи, розвитку, самовдосконалення, порядку, легкості без зусиль тощо, прийняття агресії своєї та інших, сприйняття людської природи як цілого, як органічного поєднання достоїнств та недоліків, синергетичний погляд на людей та явища оточуючого світу [4] – все це сприяє поглибленому розумінню людських взаємовідносин, усвідомлюванню виникаючих проблем, формуванню відповідних дій конструктивного характеру в конфліктній взаємодії, а значить, і розвитку емоційної стійкості, без якої неможливе здорове гармонійне спілкування з людьми.

Вже вираженість зазначених вище компонентів комунікативної креативності в осіб із високим ступенем самоактуалізації обумовлює достатню вираженість загального рівня властивості (ЗПКК⁺). Тобто таких осіб мож-

на охарактеризувати як комунікативно креативних. Їх спілкування відрізняється незалежністю, оригінальністю, легкістю, тобто, рисами спонтанності. У спілкуванні, в міжособистісних і соціальних відносинах такі особи проявляють креативність, свій творчий потенціал і це допомагає їм ефективно й успішно вирішувати завдання цих відносин, робить їх цікавими співбесідниками та партнерами для різноманітних стосунків. Тим самим, вони збагачують себе та інших у живому процесі спілкування, у повсякденному житті, у професійному спілкуванні, якщо воно має місце.

Далі зазначимо, що хоча інші характеристики властивості в особах, які досліджуються, виражені не так сильно, але їх помірنا вираженість дозволяє інтерпретувати дані наступним чином. Люди, що самоактуалізуються, за причиною своєї креативності, спонтанності, тенденції повноцінно переживати те, що відбувається за принципом «тут і тепер», адекватно самовиражатися у спілкуванні, дійсно можуть бути експресивними (E^+). За причин розвинених у них якостей самоприйняття, аутосимпатії, гнучкості в спілкуванні, тенденції до саморозкриття, вони можуть бути схильними до самопрезентації (Sp^+), артистичного самоподання. Однак вони не турбуються ефектами, які справляють на оточуючих, не змішують саморозкриття з самопред'явленням, не переймаються стратегіями та тактиками управління враженнями, які справляють на оточуючих [4]. До того ж їм не властива схильність до маніпулювання іншими. Маніпулювання (M^+) може мати місце, скоріше, як управління процесом спілкування.

Закінчуючи описувати особливості комунікативної креативності осіб із високим ступенем самоактуалізації, зазначимо про помірну вираженість комунікативної компетентності (KK^+). Це свідчить про те, що ці особи мають достатній рівень знань, вмінь та навичок для того, щоб встановлювати та підтримувати необхідні контакти з людьми й забезпечувати успішність спілкування. Стосовно конфліктності як характеристики їх комунікативної креативності, її вираженість не відрізняється від середньої (K^{50}).

Профіль комунікативної креативності групи осіб з низьким ступенем самоактуалізації повністю розташований у зоні слабо виражених і не виражених значень. Якщо аналізувати вираженість окремих показників цього профілю, треба зазначити, що найбільш вираженими є емоційна стійкість у спілкуванні (EC^- (с)), схильність до маніпулювання (M^-) та комунікативна компетентність (KK^-). Значення цих показників найбільш наближені до середніх. Показники незалежності (H^-) експресивності (E^-) та загальний показник властивості ($ЗПКК^-$) перебувають у зоні не виражених або відсутніх значень.

Для того щоб описати особливості комунікативної креативності в осіб із низьким рівнем самоактуалізації, було здійснено ранжирування показників за ступенем відхилення від середньої лінії ряду. Отже, процедура ранжирування дозволила виявити найбільш характерні особливості комунікативної креативності для осіб із низьким рівнем самоактуалізації.

Насамперед, такі особи з боку комунікативної креативності характеризуються невизначеністю невербальної мови, бідністю, монотонністю вербальних засобів спілкування, а саме, інтонації, темпу, тону тощо ($E\ddot{I}$). Вони

конформні, залежні, в основному, керуються не своїми поглядами та переконаннями. Їм важко відстоювати власну точку зору, тому вони схильні до підкорення авторитетам, йти за більшістю. У таких людей не розвинута ідея суб'єктивної доцільності, вони не можуть відчувати й поводити себе незалежно (НІ).

У представників цієї групи виявлений низький рівень комунікативної креативності (ЗПККІ). Вони не схильні проявляти себе творче у спілкуванні, не проявляють власних креативних здібностей при вирішенні міжособистісних та соціальних завдань. У них не виражений цілий комплекс характеристик, які складають комунікативну креативність як цілісне явище. Вони не схильні до самопрезентації, тому що вважають її позерством. Їм все одне, як їх сприймають інші, тобто, можливо, це самообман, але такі люди не турбуються своїм оригінальним самовиразом, самоподанням, враженням, яке справляють на інших. Вони позбавлені артистичності в самопрезентації (СПІ).

Зазначимо також про труднощі налагодження нових контактів, які виявляються в осіб із низьким ступенем самоактуалізації (ЛІ). Їм важко вступити в розмову, якщо вона була розпочата без них, увійти у вже існуючу групу.

Такі характеристики комунікативної креативності як конфліктність, комунікативна компетентність, схильність до маніпулювання є недостатньо вираженими в осіб, що описуються. Тобто їм властиві покірливість, ригідність, бажання всіх задовольнити (навіть у випадках, коли це заважає їх власним інтересам), нездатність відстоювати власну точку зору. В аспекті комунікативної компетентності, їх можна охарактеризувати як людей з низьким ресурсом комунікативних засобів (знань, вмінь, навичок), і, як слід, труднощами в сфері спілкування, в міжособистісних стосунках. Недостатньо вираженою в них є і схильність до маніпулювання. Однак ця характеристика не повністю відсутня, тобто цих осіб не можна вважати безхитрісними. Найбільш вираженим, наближеним до середнього рівня в них є компонент емоційної стійкості в спілкуванні (ЕсІ (с)). Вони в певній мірі здатні до управління власними емоціями та настроєм, але важко стверджувати про їх емоційну зрілість.

Отже, аналіз особливостей комунікативної креативності в осіб із низьким ступенем самоактуалізації показав такі результати, які узгоджуються з даними літератури. Людина, яка не реалізує природної тенденції до самоактуалізації, має певні характерні риси. Вона не виявляє спонтанності та гнучкості в поведінці, розвиненої здібності до швидкого встановлення глибоких контактів з людьми. Її цінності та поведінка часто є залежними від зовнішніх впливів, від впливів авторитетів. Ця залежність може проявлятися в їх вчинках, конформності. Такі люди часто характеризуються зовнішнім локусом контролю [3; 4; 5]. Очевидно, що зазначені характеристики узгоджуються з виявленими особливостями комунікативної креативності в таких людей.

Таким чином, нам вдалося дослідити відмінності у специфіці комунікативної креативності в осіб з різним рівнем самоактуалізації.

Література

1. Вишнякова Н. Ф. Креативная акмеология. Психология высшего образования / Наталья Федоровна Вишнякова; [монография. В 2-х томах]; [издание 2-е, дополненное и переработанное]. — Мн.: ООО «Дэбор», 1998. — 242 с.
2. Грановская Р. М. Творчество и преодоление стереотипов / Р. М. Грановская, Ю. С. Крижановская. — СПб.: Иматон, 1994. — 165 с.
3. Маслоу А. Креативность / Абрахам Маслоу // Дальние пределы человеческой психики. — СПб.: Евразия, 1999. — 432 с.
4. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу; пер. с англ. — М.: Рефл. — бук; К.: Ваклер, 1997. — 304 с.
5. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Карл Роджерс; [пер. с англ. М. Злотник.]. — М.: Изд-во ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. — 416 с.
6. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия / Карл Роджерс. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 1997. — 320 с.
7. Саннікова О. П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці / Ольга Павлівна Саннікова. — Одеса: СМІЛ, 2003. — 256 с.

Р. В. Белоусова

кандидат психологических наук, и.о. доцента кафедры общей и дифференциальной психологии ПНПУ им. К. Д. Ушинского.

СПЕЦИФИКА КОММУНИКАТИВНОЙ КРЕАТИВНОСТИ У ЛИЦ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ

Резюме

В статье исследовалась специфика коммуникативной креативности у лиц с высоким и низким уровнем самоактуализации. Установлено, каким образом уровень самоактуализации связан с особенностями коммуникативной креативности. Полученные данные были отражены в психологических портретах.

Ключевые слова: коммуникативная креативность, самоактуализация, профили личности.

R. V. Belousova

candidate of psychological sciences, associate professor of department of general and differential psychology of K. D. Ushinskiy PNP

SPECIFICS OF COMMUNICATIVE CREATIVITY IN PEOPLE WITH DIFFERENT LEVELS OF SELF-ACTUALIZATION

Summary

In the article the specifics of communicative creativity in individuals with high and low self-actualization was researched. It has been determined how the level of self-actualization influences on the features of communicative creativity. The findings were reflected in the psychological portraits.

Key words: communicative creativity, self actualization, people profiles.

О. Г. Васютинська

здобувач кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАСІОНАРНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена розробці теоретико-методологічного підґрунтя дослідження пасіонарної особистості. Асиміляція до сучасного українського наукового простору інноваційних феноменів суттєво збагачує уявлення про особистісний потенціал та дозволяє поглиблено подитивитися на різні аспекти адаптивної поведінки. Найбільш важливими методологічними гарантами дослідження пасіонарності виступають суб'єктний, системний та синергетичний підходи; теоретичні положення Д. О. Леонт'єва про особистісний потенціал як базову індивідуальну характеристику, стрижень особистості; та проблема метаіндивідуальності.

У сучасній вітчизняній психології останнім часом досить активно робляться спроби цілісного осмислення особистісних характеристик, відповідальних за успішну адаптацію і упорання з життєвими труднощами. Це і поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість суб'єкта до екстремальних чинників, запропоноване О. Р. Маклаковим, і поняття про особистісний потенціал, що розробляється Д. О. Леонт'євим на основі синтезу філософських ідей М. К. Мамардашвілі, Е. Фромма і В. Франкла, та психологічне наповнення поняття пасіонарності, введеного Л. М. Гумільовим. На наш погляд, асиміляція в сучасному науковому просторі української психології багатьох інноваційних дефініцій, до яких ми відносимо поняття пасіонарності, суттєво збагатить науку та дозволить поглибити розуміння процесу становлення психологічно зрілої особистості.

Разом з тим, до сих пір пасіонарність як проблема і об'єкт психологічного дослідження визначена нечітко. У проаналізованій нами психологічній літературі пасіонарність як цілісне психічне явище вивчена недостатньо послідовно; психологічні чинники розвитку пасіонарності у процесі становлення особистості не структуровані; психологічні умови оптимізації особистісної пасіонарності як наявність в навколишньому міжособистісному середовищі таких якостей, які доповнюють, гармонують з особистісними якостями конкретного індивіда, залишаються поки що слабо розробленими. Тим самим виникає суперечність між гострою необхідністю досліджувати пасіонарність особистості і фактичним рівнем розробленості даної проблеми в психологічній науці. Зокрема, на наш погляд, зовсім не вивчений акмеологічний аспект розвитку особистості в контексті її пасіонарних рис. Дана суперечність створює проблему, суть якої в тому, що особистість розглядається ізольовано, поза найближчим особистісним контекстом, тим самим пасіонарність зовсім ігнорується як чинник особистісного зростання.

Пасіонарність як характерологічна домінанта, що передбачає непереборне внутрішнє прагнення (усвідомлене або неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на здійснення якоїсь мети, потребує ретельного дослідження та, в першу чергу, пошуку адекватної методології. Методологічний вакуум в дослідження цього феномену породжує різні, іноді протилежні підходи до цього неоднозначного психологічного феномену (від безумовного прийняття пасіонарності як основи життєвої позиції особистості до розуміння її в контексті девіантної поведінки).

Тому, на наш погляд, особливої уваги потребує саме розробка сучасної методології, яка взмозі відобразити глибину та структурну організацію пасіонарності.

Найбільш важливими методологічними гарантами дослідження пасіонарності, на наш погляд, виступають суб'єктний, системний та синергетичний підходи; теоретичні положення Д. О. Леонтьєва про особистісний потенціал як базову індивідуальну характеристику, стрижень особистості; та проблема метаіндивідуальності, тобто тих особливостей особистості, які проявляються у зовнішніх по відношенню до неї системах — в інших індивідуальностях або в соціальних групах.

Особистісний потенціал, згідно Д. О. Леонтьєву, є інтегральною характеристикою рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є феномен самодетермінації особистості (що узгоджується з нашим розумінням пасіонарної особистості як творця свого життя) [4]. Особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю заданих обставин, навіть, подолання особистістю самої себе, а також міру зусиль, що додаються нею, щодо роботи над собою і над обставинами свого життя.

Однією із специфічних форм прояву особистісного потенціалу виступає спосіб подолання особистістю неблагоприємних умов її розвитку. Ці неблагоприємні умови можуть бути задані генетичними особливостями, соматичними захворюваннями, або — зовнішніми неблагоприємними умовами. Для формування особистості існують свідомо несприятливі умови, які можуть дійсно фатальним чином впливати на її розвиток, але їхній вплив може бути подоланий, опосередкований, прямий зв'язок розірваний за рахунок введення в цю систему чинників додаткових вимірювань, перш за все, самодетермінації на основі особистісного потенціалу.

Феноменологію, що відображає різні аспекти особистісного потенціалу, в різних підходах в зарубіжній і вітчизняній психології позначали такими поняттями, як воля, сила Его, внутрішній опір, локус контролю, орієнтація на дію, прагнення до смислу та ін. Найповніше, з погляду Д. О. Леонтьєва, цьому поняттю в зарубіжній психології відповідає поняття «hardiness» або «життєстійкість», введене С. Мадді. Нам імпує цей напрямок дослідження особистості, оскільки пасіонарність в нашому розумінні й передбачає цілеспрямованість, ініціативність, сукупність особистісних рис, які забезпечують активну життєву позицію.

В сучасних умовах, коли формується певний поворот наукових і практичних досліджень особистості як самоцінності всього суспільного розвитку,

зростає інтерес до проблеми людської індивідуальності (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, О. О. Бодальов, В. П. Зінченко, В. С. Мерлін, В. Д. Шадриков). При цьому важливо відзначити, що будь-які зміни в соціумі опиняються не тільки безуспішними, але і безглуздими, якщо не усвідомлюється унікальність людського життя, його гуманістичні орієнтири і цінності.

Останніми роками всю більшу увагу психологів привертає проблема метаіндивідуальності, тобто ті особливості особистості, які, як було нами відмічено вище, виявляються в зовнішніх по відношенню до неї системах, — в інших індивідуальностях або в соціальних групах (Л. Я. Дорфман, В. С. Мерлін, А. В. Петровський).

Метаіндивідуальність виступає найважливішим феноменом продовження життя людини в справах, вчинках інших людей, у всьому тому, що встигла залишити людина в житті. Все це показує виняткове значення метаіндивідуальності в становлення пасіонарної особистості. Вирішення цієї проблеми виявляється актуальним стосовно сучасної молоді, яка сама по собі є представником особливої соціальної групи.

Метаіндивідуальність отримала розвиток у вітчизняній психології, перш за все, в працях В. С. Мерліна і А. В. Петровського. Результати дослідження по мета- і інтраіндивідуальності в науковій лабораторії В. С. Мерліна свідчать про багатозначний зв'язок між соціальними характеристиками (соціальним статусом) і інтраіндивідуальними властивостями (психодинамічною тривожністю, екстравертованістю, тривожністю очікувань в процесі спілкування тощо) [5].

Психологічні аспекти проблеми індивідуальності, індивідуальних відмінностей і інтегральної індивідуальності розглянуті в працях Б. Г. Ананьєва, О. Г. Асмолова, Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, В. С. Мерліна, В. Д. Небиліцина, А. В. Петровського, К. К. Платонова, В. М. Русалова, Б. М. Теплова, В. П. Симонова та ін. Ідеї Л. С. Виготського та В. М. Бехтерева про продовження особистості, що змінює своїм існуванням інших, стали орієнтиром для дослідження інтегральної індивідуальності і, зокрема, метаіндивідуальності як в теоретичному, так і в емпіричному напрямі.

Метаіндивідуальність як проблема інобуття відображена в концепціях перетворених форм М. К. Мамардашвілі; особистісних внесків і відображеної суб'єктності А. В. Петровського і В. А. Петровського; особистості та її смислоутворюючої функції Д. О. Леонтєва; екзистенціального аналізу В. Франкла; М. Коула; трансперсональної психології С. Грофа тощо. Дослідження людського інобуття в руслі таких різних напрямів і традицій свідчить про актуальність проблеми існування людини в інших носіях. Вивчення цієї проблеми з різних позицій говорить про багатоплановість і багатовимірність інобуття як такого, а пасіонарність особистості виступає в даному контексті як головний атрибут метаіндивідуальності.

Термін і поняття «метаіндивідуальність» (від грецького «meta» - «над, після») зобов'язані своїм народженням двом вітчизняним психологам — В. С. Мерліну і А. В. Петровському.

А. В. Петровський та В. А. Петровський сформулювали оригінальний підхід, що пропонує розглядати особистість як здатність індивіда обумовлювати зміни значущих аспектів індивідуальності інших людей, бути суб'єктом перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою представленість в них [6]. Дана концепція персоналізації виводила поняття особистості за межі конкретного індивіда, не просто пов'язуючи її з навколишнім соціумом, а намагаючись зрозуміти і описати особистість даного індивіда через стани людей, що взаємодіють з ним.

А. В. Петровський, досліджуючи психічні явища, пов'язані з міжособистісною взаємодією, вводить поняття «метаіндивідуальна особистісна атрибуція», припускаючи, що метаіндивідуальний аспект дозволяє розглядати особистість індивіда не тільки за межами індивідуального суб'єкта, але й поза зв'язком цього суб'єкта з іншими індивідами, за межами спільної діяльності з ними, тобто мова йде про представленість особистості в інших людях. В концепції персоналізації А. В. Петровського особистість виступає як суб'єкт ідеальної представленості в життєдіяльності інших людей як «відображена суб'єктивність», як «буття когось-небудь в іншому і для іншого» [6]. Відображена суб'єктивність може мати декілька форм:

- метасуб'єктивну форму ідеальної представленості однієї людини в життєвій ситуації іншого, яка виступає як джерело перетворення цієї ситуації в значущому для цього іншого напрямі;

- ідентифікацію, коли як суб'єкт ми відтворюємо в собі саме іншу людину, її, а не свої цілі. Інший утворює у внутрішньому світі людини відображену суб'єктивність, навіть коли значуща для нас людина фізично відсутня;

- «втілене Я», таке, що означає, що відображений індивід глибоко проникає в духовний світ суб'єкта, що здійснює віддзеркалення, що Я останнього виявляється радикальним чином опосередковано взаємодією з першим, виступає як істотно визначене (або втілене) ним.

Принципово важливим є затвердження А. В. Петровського, що не кожна взаємодія відрізняється активними метаіндивідуальними процесами, а тільки та, в якій суб'єкт дії референтний, аттрактивний по відношенню до об'єкту.

Тим самим А. В. Петровський висунув гіпотезу про існування тривимірної моделі значущого іншого. Згідно цієї моделі, існує три основних генералізованих і достатньо незалежних один від одного чинників, які закономірно обумовлюють значущість однієї людини для іншої.

Перший чинник пов'язаний з інформативною стороною міжособистісної взаємодії; другий чинник — це соціометричний статус значущого іншого; третій чинник — інституціалізована роль.

Вказані три чинники включають, з погляду А. В. Петровського, всі можливі підстави визнання особистісної значущості будь-якого індивіда [6].

Як узагальнена інтегральна характеристика поняття «метаіндивідуальність» з'явилося в роботі В. С. Мерліна [5]. Навколо кожної людини в конкретній соціальній групі створюється особлива психологічна атмосфера, що виявляється, з одного боку, в суб'єктивному відгуку групи на індиві-

дуальність, а з іншої — в тому впливі, який індивідуальність створює на свідомість і діяльність навколишніх людей. Відзначаючи ці дві сторони метаіндивідуальності, В. С. Мерлін розглядав, перш за все, першу, визначаючи метаіндивідуальність як психологічну характеристику відношення навколишніх людей до даної конкретної індивідуальності.

Метаіндивідуальність в цьому смислі виявляється і в аналітичній формі (різного роду оцінки, думки, незалежні характеристики), і в синтетичній (різні індивідуально-особистісні статуси: емоційно-особистісний, соціометричний, ціннісно-орієнтаційний, референтометричний).

Ми вважаємо, що концепції метаіндивідуальності В. С. Мерліна і А. В. Петровського можуть розглядатися в єдності: метаіндивідуальність як психологічна характеристика ставлення навколишніх людей до даної конкретної індивідуальності і метаіндивідуальність як ті реальні зміни, що індивідуальність проводить в інших людях. Ці два визначення не тільки не протирічають одне одному, а, навпаки, взаємодіючи, дають повнішу картину механізмів і феноменології метаіндивідуальності як теоретичної основи дослідження пасіонарності, розкриваючи глибинний смисл і механізм метаіндивідуального впливу.

Якщо розглядати індивідуальність як самостійну систему і брати до уваги її взаємини з іншими людьми, то можна виявити, що вона має як би подвійне життя. Вона характеризується іманентно властивим їй самозвеличанням; самозвеличання індивідуальності не може бути виведена з особливостей її сприйняття або ставлення до неї інших людей. І в данному контексті виявляється особливий спосіб існування індивідуальних властивостей на рівні інтраіндивідуальності. Але, коли встає питання про ставлення навколишніх людей до даної індивідуальності, або, навпаки, про внесок індивідуальності в життя інших людей, виявляється ще один спосіб існування індивідуальності — на метаіндивідуальному рівні.

Метаіндивідуальні властивості набувають подвійного статусу: вони належать індивідуальності і людям, що в той же час оточують її; вони приписуються індивідуальності, а ідеально представлені не в її свідомості, а в свідомості знову-таки інших людей (що відповідає тезі Л. М. Гумільова про те, що розвиток етносов починається з моменту появи пасіонарних особистостей).

Крім того, під метаіндивідуальністю слід розуміти і ті «внески», які створює індивідуальність в інших людях, здійснюючи реальні зміни в їх особистості, свідомості і поведінці (Л. Я. Дорфман).

Таким чином, аналіз наукової літератури показав, що в психології особистості існують метаявища, метастани, метавластивості, метапроцеси. Дослідження метаявищ, до яких ми відносимо й пасіонарність, дозволяє краще розібратися в психологічних умовах нормального функціонування і прояву процесів, станів і властивостей особистості. В зв'язку з цим стає зрозумілим, що метаіндивідуальність не може бути ні чим іншим, як комплексною психологічною умовою оптимального прояву індивідуальних властивостей особистості, зокрема, її пасіонарності. Це означає, що будь-яка особистість прагне до такої метаіндивідуальності, в якій від-

бувається її якнайповніша самоактуалізація через задоволення потреб і метапотреб.

Метапотреби в контексті нашого розуміння пасіонарності є психологічною структурою, що включає ідеали, форми міжособистісної взаємодії, способи ціледосягнення, етичні норми і форми самоствердження, без яких задоволення всієї ієрархії потреб від нижчих фізіологічних до вищих духовних, виявляється неможливим або утруднено. Іншими словами, метапотреби — це такі потребові явища, без яких задоволення основної ієрархії потреб людини виявляється утрудненим або неможливим.

Отже, метаіндивідуальність в даному контексті розуміється як наявність в навколишньому міжособистісному середовищі індивіда таких особистісних якостей, які гармонують з його особистісними якостями, підкріплюють їх, доповнюють і компенсують, забезпечуючи якнайповнішу самоактуалізацію індивідуального потенціалу особистості через задоволення потреб і метапотреб.

Суб'єктний підхід є основоположним і припускає розрізнення понять «особистість» і «суб'єкт». В узагальненій формі проблема людини як суб'єкта власної діяльності та життєдіяльності, здібного цілеспрямовано перетворювати об'єктивну дійсність та здійснювати творчий саморозвиток, чітко заявлена у вітчизняній психології. При всій складності, суб'єктна тенденція дозволяє наповнювати глибоким психологічним змістом та концептуально осмислювати безліч наукових фактів і тенденцій. Суб'єктні можливості та здібності людини все більше враховуються та використовуються як підстави щодо побудови логіки наукового дослідження, при інтерпретації емпіричних даних, при плануванні корекційної роботи тощо. Відповідно до цього, різні методологічні підходи все більше отримують глибоке психологічне наповнення.

Суть системного підходу стосовно пасіонарності полягає в тому, що вона розглядається як система, що має певну будову і закони функціонування. Компоненти системи відносно самостійні, але не ізольовані і знаходяться у взаємозв'язку, постійному розвитку і русі, причому спосіб взаємодії елементів системи визначає її структурна побудова і забезпечує стійкість. Базовим для системного підходу виступає холистичний принцип, який затверджує цілісність будь-якої системи, а саме: виникнення нової якості, яка не може виникнути при аддитивному складанні систем, що її становлять. І таким чином, система не зводиться до суми створюючих її частин, а з якої-небудь її частини не можна вивести її властивості як цілого.

У акмеологічному аналізі особистісної пасіонарності принципову роль грає також інтеграційний підхід. Він орієнтує на вивчення потенційного і реального в розвитку суб'єкта, на найвищі показники ефективності діяльності і визначає стратегію перетворення наявного потенціалу в оптимальний.

У контексті акмеології перспективним є також синергетичний підхід, що розкриває особливості самоорганізованих систем, вживаних до аналізу процесу пасіонарного розвитку особистості, що дозволяє більш глибоко

зрозуміти і пояснити особистісні і соціальні процеси, зокрема, у зв'язку з такими дефініціями як «багатовимірність» і «неоднозначність».

Важливим принципом, що визначає ступінь пасіонарності особистості, є принцип ідентичності, який дозволяє визначити відповідність діяльності суб'єкта життєво необхідним потребам і інтересам більшості представників суспільства. У даному контексті можна говорити про відповідність особистісної і соціальної ідентичності.

Таким чином, феномен пасіонарності є інноваційним для сучасної психології, вивчення якого потребує не тільки чіткої структуризації даного явища, але й, в першу чергу, створення адекватної методології, яка взмозі спрямувати психологічну думку щодо якнайповнішої асиміляції феномену пасіонарності до сучасного наукового простору.

Литература

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни /К. А. Абульханова-Славская. — М.; Мысль, 1991. — 299 с.
2. Аллахвердов В. М. Когнитивные стили в контурах процесса познания / В. М. Аллахвердов //Тез.докл.конф. «Когнитивные стили». — Таллинн. — С.17–20.
3. Велитченко Л. К. Структура субъектности / Л. К. Велитченко // Наука і освіта. — № 6–7, 2004. — С.38–39.
4. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1993. — 216 с.
5. Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание: Учеб пособие к спецкурсу/ В. С. Мерлин. — Перм. гос. пед. ин-т, Урал. отд-ние О-ва психологов СССР при АН СССР. — Пермь: ПГТИ, 1990. — 107 с.
6. Петровский А. В. Трехфакторная модель значимого другого / А. В. Петровский // Вопросы психологии. — 1991. — № 1. — С.34–36.
7. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности В. А. Петровский. — Ростов-на-Дону.: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. — 345 с.

О. Г. Васютинская

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИССЛЕДОВАНИЯ ПАСИОНАРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена разработке теоретико-методологической основы исследования пассионарной личности. Ассимиляция в современном украинском научном пространстве инновационных феноменов значительно обогащает представление о личностном потенциале и позволяет углублено взглянуть на различные аспекты адаптивного поведения. Наиболее важными методологическими гарантими исследования пассионарности выступают субъектный, системный и синергический подходы; теоретические положения Д. А. Леонтьева о личностном потенциале как базовой характеристике индивидуальности; и проблема метаиндивидуальности.

O. G. Vasyutinskaya

competitor of department by a differential and special
psychology of the Odessa national university of the name of I. I. Mechnikova

**THEORETICAL-METODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH OF
PASSIONAR PERSONALITY**

Summary

The article is devoted development of theoretical-metodological basis of research of passionar personality. Assimilation in modern Ukrainian scientific space of the innovative phenomena considerably enriches the picture of personality potential and allows it is deep to give a glance on the different aspects of adaptive conduct. Subject, system and sinergistical approaches come forward the most essential methodological guarantors of research of passionar; theoretical positions of D. A. Leont'eva about personality potential as to base description of individuality ; and problem of metaindividuality.

Р. И. Гаврилюк

студентка

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ ЛИЧНОСТИ ПСИХОЛОГА

Одним из интереснейших разделов психологии, является раздел, изучающий такой психологический феномен, как профессиональная деформация личности, поскольку не до конца изучен.

В данной статье рассмотрена проблема деформации личности психолога, а также описано исследование индивидуальных особенностей личности проведенное среди студентов-психологов.

Ключевые слова: индивидуальные особенности, личность психолога, профессиональная деформация, эмоциональное выгорание.

Постановка научной проблемы и ее значение: Одним из интереснейших разделов психологии, является раздел, изучающий такой психологический феномен, как профессиональная деформация личности, поскольку не до конца изучен.

Выбранная нами тема актуальна тем, что каждая профессия оставляет свой отпечаток на личности человека, который чаще носит негативный характер. Профессиональная деформация личности — это изменения качеств личности (стереотипов восприятия, ценностных ориентаций, характера, способов общения и поведения), которые появляются под влиянием выполнения профессиональной роли. Профессиональная деятельность человека — одно из ведущих проявлений активной личности. Она влечет за собой профессиональное развитие работника, что обуславливает формирование профессионального типа личности.

В современном мире, где в среднем человек проводит треть суток на работе избежать профессиональной деформации невозможно, однако возможно отследить признаки деформации с целью их профилактики. Поэтому проблема эмоциональной деформации является востребованной и требует дальнейших исследований и доработок.

Анализ последних исследований этой проблемы: На современном этапе развития психологической науки вопрос особенностей профессиональной деформации личности психолога изучали такие психологи как Безносков С. П., Лазурский А. П., Трунов Д., Маркова А. К. и др.

Формулирование цели и задач статьи: цель публикации дать характеристику феномену профессиональной деформации личности психолога. Для реализации цели необходимо решить следующие задачи: 1) рассмотреть проблему профессиональной деформации в современной литературе;

2) провести диагностику индивидуальных особенностей личности среди студентов-психологов;

Методы и методики исследования: теоретические (анализ научной литературы) и эмпирические (методика «16-ти факторный личностный опросник Кеттелла (форма А)», сравнение, анализ и выявление основных черт характера присущих студентам-психологам).

Изложение основного материала и обоснования полученных результатов исследования. Каждая профессия оставляет свой отпечаток на личности человека. Это выражается в неосознанной привычке человека измерять явления окружающего мира в соответствии с профессиональными стандартами. Определенная заикленность на том или ином аспекте профессиональной деятельности называется профессиональная деформация. Профессиональная деформация считается одним из отрицательных качеств профессионала, однако избежать этого процесса невозможно.

Рассматривая профессиональные деформации в общем плане, Э. Ф. Зеер отмечает: «...Многолетнее выполнение одной и той же профессиональной деятельности приводит к появлению профессиональной усталости, обеднению репертуара способов выполнения деятельности, утрате профессиональных умений и навыков, снижению работоспособности.

Профессиональная деформация — это постепенно накопившиеся изменения сложившейся структуры деятельности и личности, негативно сказывающиеся на продуктивности труда и взаимодействии с другими участниками этого процесса, а также на развитии самой личности» [2].

Вследствие неразрывного единства сознания и специфической деятельности формируется профессиональный тип личности. Самое большое влияние профессиональная деформация оказывает на личностные особенности представителей тех профессий, работа которых связана с людьми (чиновники, руководители, работники по кадрам, педагоги, психологи). Крайняя форма профессиональной деформации личности у них выражается в формальном, сугубо функциональном отношении к людям.

Профессиональные деформации нарушают целостность личности, снижают ее адаптивность, устойчивость, отрицательно сказываются на продуктивности деятельности.

Анализируя причины, препятствующие профессиональному развитию человека, А. К. Маркова указывает на возрастные изменения, профессиональные деформации, профессиональную усталость, монотонию (психическое состояние, возникающее в условиях однообразной работы; проявляется в скуке, ослаблении интереса к труду, а также в снижении производительности труда), длительную психическую напряженность, обусловленную сложными условиями труда, а также кризисы профессионального развития [4].

Одна из самых частых причин профессиональной деформации, как утверждают специалисты, — это специфика ближайшего окружения, с которым вынужден иметь общение специалист-профессионал, а также специфика его деятельности.

Другой не менее важной причиной профессиональной деформации является разделение труда и все более узкая специализация профессионалов. Ежедневная работа, на протяжении многих лет, по решению типовых за-

дач совершенствует не только профессиональные знания, но и формирует профессиональные привычки, стереотипы, определяет стиль мышления и стили общения. [3]

Можно констатировать: многолетнее выполнение одной и той же деятельности устоявшимися способами ведет к развитию профессионально нежелательных качеств и профессиональной дезадаптации специалистов. Однако становление профессионала — это и есть деформация личности, и тут можно говорить о профессиональных акцентуациях. Профессиональная деформация носит не только негативный характер, но и позитивный.

В наибольшей степени профессиональная деформация проявляется у представителей тех специальностей, где работа связана с людьми, особенно с «ненормальными» в каком-то отношении, т. е. в системе «человек-человек». Деятельность психолога относится к такой специальности и связана с познанием сугубо индивидуальных личностных особенностей людей, их глубоких внутренних переживаний и состояний. Следовательно, психолог должен обладать хорошо развитой эмпатией, которая в свою очередь ведет к нервным, эмоциональным истощениям, или по-другому к «эмоциональному выгоранию».

Эмоциональное выгорание является характерной чертой профессиональной деформации, проявляющееся нарастающим эмоциональным истощением.

Синдром эмоционального выгорания проявляется в виде нарастающего безразличия к своим обязанностям, происходящему на работе, дегуманизации в форме растущего негативизма по отношению как к пациентам или клиентам, так и к сотрудникам, ощущении собственной профессиональной несостоятельности, ощущении неудовлетворенности работой, явлениях деперсонализации, а в конечном итоге в резком ухудшении качества жизни [1]. В дальнейшем могут развиваться невротические расстройства и психосоматические заболевания.

Развитию данного состояния способствует необходимость работы в одном и напряженном ритме с большой эмоциональной нагрузкой личностного взаимодействия с трудным контингентом. Вместе с этим развитию синдрома способствует отсутствие должного вознаграждения (в том числе не только материального, но и психологического) за выполненную работу, что заставляет человека думать, что его работа не имеет ценности для общества.

Существуют и другие признаки профессиональной деформации у психологов такие как наставнический тон, поучения и дидактические советы — вместо стимулирования самореализации пациента, определенный «жаргон», ценностные ориентации, стереотипы восприятия, способ общения и поведения, и т. д.. Все это отражается в качествах и чертах характера личности, которые деформируются в постоянной профессиональной деятельности. В эмпирическом исследовании мы попытаемся диагностировать основные черты присущие студентам психологам, которые в той или иной мере в будущем будут причинами деформации.

Исследование индивидуальных особенностей личности психолога.

Было проведено исследование на выявление индивидуально-психологических особенностей у студентов 1, 2 и 3 курса специальности психология Одесского Национального Университета им. Мечникова, с целью дать характеристику индивидуальных особенностей личности студента-психолога.

Было обследовано 60 студентов в возрасте от 17 до 21 года, среди них 5 юношей и 55 девушек:

1 курс — 18 человек в возрасте 17–18 лет.

2 курс — 18 человек в возрасте 18–19 лет.

3 курс — 25 человек в возрасте 19–20 лет.

Для исследования был использован 16-ти факторный личностный опросник Р. Кеттелла (форма А).

Для исследования была выбрана именно эта методика, так как наше исследование нацелено на выявление признаков деформации в характере, а значит, нужна методика, которая оценивает индивидуально психологические качества. Данная методика именно такой и является. Она многомерная, позволяет оценить свойства личности, обладает высокой валидностью. И на основе предложенной методики можно сделать сравнение и анализ личностных особенностей студентов между курсами факультета.

Анализ результатов исследования индивидуальных особенностей студентов психологического факультета.

Проведя исследование на студентах первых трех курсов факультета психологии, мы выявили средние значения показателей по 16 факторам и построили диаграмму(рисунок 1).

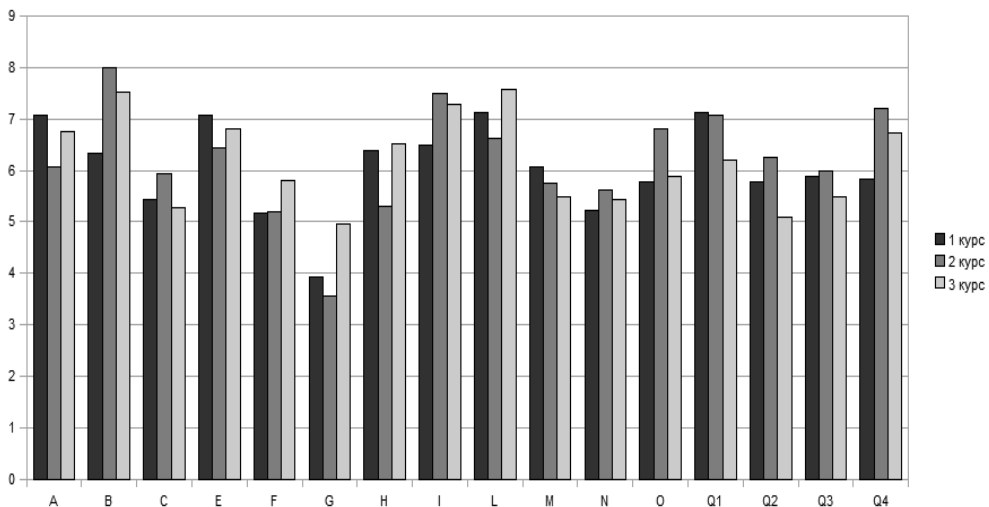


Рис. 1. Результаты исследования с помощью методики Р. Кеттелла

Для того чтобы исключить погрешность результатов наших исследований, мы высчитали нормальное распределение (рисунок 2) и стандартное отклонение (1 курс — $\sigma=0,86$; 2 курс — $\sigma=1,05$; 3 курс $\sigma=0,86$). Исходя

из полученных результатов, мы можем говорить о том, что большинство значений из каждой выборки попадают в $\pm 1 \sigma$ (большинство значений незначительно отличаются от средней), следовательно, распределение является нормальным.

На основе результатов среднего арифметического (1 курс — 6,04; 2 курс — 6,14; 3 курс — 6,17) можно говорить о том, что во всех трех выборках нет значимой разницы в показателях. А значит, мы можем проследить характерные черты характера студентов-психологов.

Наивысшие результаты были получены по следующим факторам:

А (7 баллов) замкнутость (шизотимия) — общительность (аффектотимия);

В (7,5 баллов) низкий интеллект — высокий интеллект

Е (7 баллов) приспособляемость — самоуверенность (доминантность);

І (7 баллов) практичность (харрия) — мягкость (премсия);

Л (7 баллов) доверчивость (алаксия) — подозрительность (протенсия);

Q1 (7 баллов) консерватизм — радикализм;

Q4 (7 баллов) расслабленность, вялость (низкая эго-напряженность) — собранность, энергичность (высокая эго-напряженность).

Средние значения набрали следующие факторы:

С (5,5 баллов) эмоциональная неустойчивость — устойчивость

F (5,5 баллов) сдержанность (десургенсия) — импульсивность (сургенсия)

Н (5,5 баллов) нерешительность (тректия) — предприимчивость (парамия)

М (5,5 баллов) практичность (праксерния) — мечтательность (аутия)

Н (5 баллов) прямолинейность — дипломатичность

О (6 баллов) беспечность (гипертимия) — обеспокоенность (гипотимия)

Q2 (6 баллов) зависимость от группы — самостоятельность (самодостаточность)

Q3 (6 баллов) небрежность — самолюбие

И самое низкое значение набрал фактор G (4,5 баллов) — низкое суперэго.

Следуя из этого, мы можем утверждать, что психологам студентам присущи следующие черты характера:

Сердечность, беспечность, общительность, открытость, естественность, непринужденность, мягкосердечность, небрежность; доверчивость. Добродушные, беспечные; готовы к содружеству, предпочитают присоединяться; внимательны к людям; легко приспосабливаются. Присуще доминирование, властность; неуступчивость, самоуверенность, напористость, агрессивность; упрямство, возможно до агрессивности; своенравность. Студентам-психологам свойственно стремление к покровительству, неутомимость, суетливость, беспокойность. Способны к эмпатии, сочувствию, сопереживанию, пониманию; добрые, мягкие, терпимы к себе и окружающим; утонченны, артистичны. Им характерна склонность к романтизму, художественность восприятия мира. Ориентируются на интуицию. Обладают подозрительностью, ревнивы. Характерна «защита» и внутреннее напряжение. Требуют от окружающих нести ответственность за ошибки; раздражительны. Осторож-

ны в своих поступках, эгоцентричны. Они относятся к типу «экспериментатора и либерала», свободомыслящие, аналитики, терпимы к неудобствам. Характеризуются наличием интеллектуальных интересов, аналитичностью мышления. Не доверяют авторитетам, на веру ничего не принимают. Обладают повышенной мотивацией, активны, энергичны, собранны. Им свойственна подверженность чувствам, несогласие с общепринятыми моральными нормами, стандартами. Гибкие, независимые. Также студенты-психологи подвержены влиянию случая и обстоятельств.

Также мы проанализировали совокупность факторов в их взаимосвязях в блоках и можем говорить о некоторых свойствах характера, которые присущи студентам-психологам:

– интеллектуальные особенности (сочетание факторов В и М, N и Q1):

Им характерна возможность достижения успеха в решении несложных отвлеченных проблем. Присуща способность к творческой, детальной разработке идей, выдвинутых другими. Склонны быстро ориентироваться в проблемных ситуациях, но при этом низкая склонность просчитывать варианты решения.

–эмоционально-волевые особенности (сочетание факторов С и I, N и F, O и Q4):

Присуще умение сохранять эмоциональное равновесие преимущественно в привычной для себя обстановке. Свойственны сильные эмоциональные реакции в ситуациях, которые глубоко затрагивают актуальные потребности. Характерно стремление находить позитивное в жизни. Склонность к приземленности и обдуманности, нежели к стремлению к риску. Свойственно испытывать тревогу и беспокойство в непривычных для себя ситуациях. Склонность к рационализации.

– коммуникативные свойства и особенности межличностного взаимодействия (сочетание факторов L и N, E и Q2)

Характерна общительность, быстрая приспособляемость. Способность достаточно тонко разбираться в людях, задумываться над мотивами их поведения. Низкая ориентация на свои оценки. Умеренный лидерский потенциал. Собственная точка зрения не навязывается группе.

– регуляторные свойства личности (сочетание факторов Q3 и G)

Характерна способность быть организованным и настойчивым.

Мы можем сделать предположение о том, что каждый из этих блоков будет видоизменяться и деформироваться с годами профессиональной практики. Однако для того, чтобы проследить особенности изменения, на основе которых можно будет говорить о признаках профессиональной деформации — следует провести исследования старших курсов и практикующих психологов.

Выводы

В результате проделанной работы нами было рассмотрен вопрос феномена профессиональной деформации, который в настоящее время получил широкое распространение в литературе среди работников в сфере «ком-

муникативних» и «социальных» профессий, специфика работы которых заключается в постоянном взаимодействии и общении с другими людьми, как положительно, так и отрицательно окрашенном.

В практической работе мы ставили цель дать характеристику индивидуальных особенностей личности студента-психолога.

В результате проделанной работе, мы смогли выявить основные характеристики профессиональной деформации. Также, мы проанализировали различные подходы к изучению деформации, и провели исследование.

В ходе исследования попытались дать характеристику особенностей личности студента — психолога, на основании выявленных качествах.

Наиболее ярко выраженными чертами оказались: общительность, самоуверенность, безответственность, мягкость характера, подозрительность, радикализм, собранность и энергичность.

Таким образом, мы видим **перспективу дальнейшего исследования** старших курсов и практикующих психологов для дальнейшего наблюдения изменений основных черт характера присуще психологам, с целью выявления основных признаков деформации личностных качеств. А также подбора методического арсенала для исследования феномена профессиональной деформации и использования лонгитюдного метода.

Список использованной литературы

1. Водопьянова Н. Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях // Психология здоровья / Под ред. Г. С. Никифорова. СПб.: Издательство СПб ГУ, 2000. — С. 443–463.
2. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учеб. пособие для вузов / Э. Ф. Зеер. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Академический Проект, 2005. — С. 329
3. Климов Е. А. Психология профессионала // Избранные психологические труды. М.: Институт практической психологии, 1996. — С. 400
4. Маркова А. К. Психология профессионализма. — М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996 г. — С. 400

Р. І. Гаврилюк

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА

Резюме

Одним з цікавих розділів психології, являється розділ, що вивчає такий психологічний феномен, як професійна деформація особистості, оскільки не до кінця вивчений.

У цій статті розглянута проблема деформації особистості психолога, а також описано дослідження індивідуальних особливостей особистості яке було проведене серед студентів-психологів.

Ключові слова: індивідуальні особливості, особа психолога, професійна деформація, емоційне вигорання.

R. Gavrilyuk

**INDIVIDUAL FEATURES OF PROFESSIONAL DEFORMATION
OF PSYCHOLOGIST'S PERSONALITY**

Summary

One of the most interesting field of psychology, there is a division studying such psychological phenomenon, as professional deformation of personality, because it's not to the end studied.

The problem of psychologist personality deformation is considered in this article, and also research of individual features of personality, which was carried out among students of psychology, is described.

Key words: individual features, personality of psychologist, professional deformation, emotional burning down.

Г. О. Горбань

к. психол. н., доцент, Класичний приватний університет,
м. Запоріжжя, Україна

СИТУАЦІЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ

У статті здійснено аналіз підходів до визначення поняття ситуації, розкрито розуміння невизначеності як багатовимірного феномену. Запропоновано інтерпретацію поняття «ситуація невизначеності». Виділено рівні невизначеності як передумови прийняття рішення.

Ключові слова: прийняття рішення, ситуація, невизначеність, ситуація невизначеності, рівні невизначеності.

Постановка проблеми

У життєдіяльності людини нерідко виникають певні ситуації, які руйнують існуючу рівновагу всіх процесів, що здійснюються. Вони вимагають усвідомлення того, що відбувається, знаходження нової точки балансу, визначення власної позиції тощо. Такі ситуації зазвичай називають невизначеними, і вважається, що саме вони потребують прийняття рішення. Тобто людина, приймаючи рішення людина має усунути цю невизначеність, а також з'ясувати, які дії є необхідними для здобуття стійкості, причому тут неважливо є ситуація: об'єктивною чи суб'єктивною. Втім, якби не було умов невизначеності, то людина для ухвалення рішень була б не потрібна. Вибір з існуючих альтернатив, які навіть мають імовірнісний, але відомий характер, цілком може здійснювати комп'ютер. Прийняття рішення або, іншими словами, вільне волевиявлення, самовизначення необхідно саме тому, що буттям задані умови невизначеності. Відтак, звідси випливає висновок, що людське буття — це постійне подолання невизначеності, незаданність будь-яких форм і засад для дій. Людина ж долає умови невизначеності вольовим рішенням, яке певною мірою може суперечити відомим даним, однак виявлятися правильним. Саме за умов розбалансування, на перше місце виходять такі здатності людини як здатність до мистецтва та інтуїція [12].

Системність аналізу психології прийняття рішень вимагає необхідності розуміння психологічного й соціально-психологічного змісту реальності, яка розуміється як невизначена. Поняття «невизначена ситуація» хоча і не є психологічним терміном, але за змістом це, безумовно, психологічна реальність суб'єкта, у якій він здійснює власну активність.

Метою статті є психологічна характеристика ситуації невизначеності як передумови процесу прийняття рішення.

Результати теоретичного аналізу

Звертаючись до поняття «ситуація», не можна не відзначити, що воно хоч і є широковживаним у психологічному тезаурусі та загально методологічним поняттям психології [19], досі немає чіткого визначення своїх меж. Можна стверджувати, що практично в усіх психологічних дослідженнях визнана роль ситуаційних змінних, які зумовлюють, детермінують поведінку людини. Ми не вважаємо за необхідне аналізувати різні погляди стосовно трактування цього поняття, але важливим є з'ясування змісту, який забезпечить нам розуміння поняття «невизначена ситуація».

Отже, життєдіяльність особистості неможливо зрозуміти поза ситуацією, у якій вона знаходиться, оскільки між людиною і умовами її життя існує нерозривний зв'язок. У найбільш загальному вигляді під ситуацією розуміється природний сегмент соціального життя, що визначається включеними до нього людьми, місцем дії, суттю діяльності та ін. [3].

На думку Н. В. Гришиної, пріоритет у чіткості постановки та формулюванні концепту «визначення ситуації» віддається американському соціологу У. Томасу (W. Thomas). Він стверджував, що без аналізу ситуації, ситуаційної зумовленості неможливо дати адекватного пояснення дій і поведінки людини. Як вважає У. Томас, будь-якій діяльності передуює «стадія розгляду, обдумування, яку можна назвати визначенням ситуації». Більше того, вчений вважає, що таке визначення ситуації не просто детермінує дії індивіда, які виходять з цього визначення, але і увесь спосіб життя і саме особистість виходить з ланцюга таких визначень (при цьому мова йде про соціальну ситуацію, або, у термінах У. Томаса, «ситуацію соціальних стосунків»). Згідно з позицією У. Томаса, індивідуальні сприйняття і когніції стосовно навколишньої реальності важливіші, ніж об'єктивно змінювані соціальні факти, що описують цю реальність [5].

Більшість авторів, що досліджують ситуацію й ситуативний підхід, спираються на думку К. Левіна, який у межах розробленої ним теорії поля сформулював методологічні вимоги щодо цілісного вивчення ситуації та її психологічного розуміння [3; 22].

Поширеним є визначення ситуації як зовнішніх умов проходження життєдіяльності людини, як сукупності елементів середовища, або як фрагмента середовища на певному етапі життєдіяльності індивіда. Таке визначення близьке до понять «випадок», «соціальний епізод». Згідно з таким розумінням, структура ситуації включає дійових осіб, здійснювану ними діяльність, часові та просторові аспекти. Основними тут є зовнішні атрибути. Наприклад, поняття «ситуація» можна визначити як поєднання, сукупність різних обставин і умов, що створюють певну обстановку для того або іншого виду діяльності. При цьому обстановка може сприяти або перешкоджати здійсненню цієї дії [17]. Такий підхід, на нашу думку, не відображає позиції людини як суб'єкта активності, суб'єкта власної життєдіяльності.

Певне психологічне наповнення щодо розуміння й аналізу ситуації подано у працях О. М. Леонтьєва, він вживає термін «предметна ситуація» і

розглядає його з позиції процесу цілеутворення [7]. Б. Ф. Ломов із системних позицій ситуацію розуміє як систему подій, яка організується елементами, що поєднані в ціле, тобто в її організації беруть участь тією чи іншою мірою всі зв'язки і відносини елементів системи [8]. В. О. Ядов ситуацію визначає як певні зовнішні умови, які викликають відповідні мотиви [15].

Л. Ф. Бурлачук визначає, що згідно з іншою позицією, використання поняття «ситуація» у психологічному тезаурусі можливе тільки в разі розуміння її не як сукупності елементів об'єктивної дійсності, а як результату активної взаємодії особистості й середовища. Відтак, необхідним є визначення об'єктивних і суб'єктивних ситуацій згідно з тим, кому належить домінуюча роль зовнішнім обставинам чи особистості [3]. Н. В. Чепелева зазначає, що межі ситуації задаються середовищем і людиною та визначаються значущістю для індивіда подій, що відбуваються, а також процесами розуміння й інтерпретації [20].

Ю. М. Швалб зазначає, «що на рівні діючого індивіда сфери життєдіяльності подані у вигляді конкретних умов поведінки й дії. Ці умови представлені у свідомості індивіда у двох формах. С одного боку, вони усвідомлюються як об'єктивні обставини, як утворюють ситуацію дії, з іншого боку, — як суб'єктивні ресурси або перешкоди реалізації мети дії, тобто як задача» [21, с. 280].

О. В. Рягузова, аналізуючи основні підходи до розуміння ситуації, визначила чотири підходи до розгляду поняття «ситуація», а саме [14]:

1) стимульний (об'єктивний) підхід — центрується на зовнішньому відносно суб'єкта характері ситуації, при цьому ситуація розглядається як «особлива об'єктивна суть»;

2) подієво-біографічний підхід — спрямований на аналіз значущих подій життєвого шляху, його поворотних етапів, при цьому ситуація є одиницею виміру життєвого шляху;

3) особистісно-центрований (когнітивно-феноменологічний) підхід — спирається на суб'єктивні образи об'єктивних ситуацій (перцептивні, ментальні і чуттєві репрезентації об'єктивно існуючих предметів і явищ), при цьому ситуація розглядається як елемент суб'єктивної реальності;

4) суб'єкт-об'єктний підхід — спрямований на аналіз взаємодії й взаємовпливів об'єктивних і суб'єктивних чинників, при цьому ситуація розглядається як інтерактивна одиниця і аналізується в термінах символів, значень і сенсів.

Ситуація буде розумітися нами як система соціальних (зовнішніх, об'єктивних) та/або психологічних (внутрішніх, суб'єктивних) впливів, які детермінують активність особистості та одночасно задають просторово-часові межі її реалізації. Тобто ситуація є способом репрезентації світу як інтерактивної одиниці, що виникає на стику зовнішнього, об'єктивного світу і внутрішнього, суб'єктивного світу. Вона завжди має граничне положення, оскільки ситуація повністю не належить ні об'єктивному, ні суб'єктивному світам. Отже, ситуація як система суб'єктивних і об'єктивних елементів, що поєднуються в активності, життєдіяльності суб'єкта, дає змогу розглядати її психологію у цілісності вимірів людини

і буття, інтегрованості її у навколишній світ, переживання його як значущого, свідомому перетворенні цього світу.

Питання аналізу ситуації невизначеності як передумови прийняття рішення вимагає також уточнення розуміння поняття «невизначеності», яке забезпечить конкретизацію стосовно заданої ситуації.

У загальному розумінні «невизначений» — означає точно не встановлений або не зовсім виразний, ясний [16, с. 257], а як математичне поняття — математичне відношення, що має декілька рішень [18].

В. О. Гречанова з філософських позицій зауважує, що у моделях класичної логіки невизначеність — це ситуація, яка наявна, коли об'єкт має властивості, що виключають один одного, а з погляду семантики, невизначеність — це недолік, недостача, прихованість змісту або ж його відсутність, точніше відсутність визначеності [4, с. 25]. О. С. Борщов вважає, що невизначеність є об'єктивною основою реальності, основною характеристикою становлення, переходу від імовірнісного можливого до певного дійсного [2, с. 48]. З позицій регуляції діяльності стосовно індивідуального суб'єкта, встановлюється, що невизначеність характеризує не тільки умови вибору ідей, дій та предметів, а й відрізняє критерії можливих виборів: якщо вони визначені, то їх можна формалізувати і виокремити від суб'єкта, залишивши його таким самим. Невизначеність, таким чином, пов'язується із варіативністю та неповторністю як умов, так і самих актів вибору, дій, мислення [13, с. 747]. С. Д. Максименко, досліджуючи невизначеність як гносеологічну проблему психології, зазначає, що багато в чому невизначеність явища зумовлюється невідповідністю фактичного стану предмета нашому знанню про нього, невідповідністю зовнішнього виклику нашому досвіду реакції [10].

Л. Й. Лопатников в економіко-математичному словнику невизначеність у системі визначає як ситуацію, коли повністю або частково відсутня інформація про можливі стани системи і зовнішнього середовища [9].

І. Р. Пригожин під час аналізу систем, які соорганізуються із хаосу, розглядає невизначеність як зрушення рівноваги в нестійкій системі, яке призводить до того, що із безлічі можливостей розвитку системи зреалізовується лише одна, що, у свою чергу, означає невідворотність розвитку системи і провідну роль випадковості в чинниках, якими скеровуються ті чи інші зміни [11].

В. Ф. Капустін під невизначеністю розуміє сукупність інформації, необхідної для ухвалення управлінського рішення за відсутності в особи, яка приймає рішення, кількісної ймовірності настання певних подій. Тобто це відкриті завдання, в яких відсутня вся сукупність діючих чинників і має бути сформульовано безліч гіпотез, перш ніж їх оцінювати. Ситуація невизначеності характеризується тим, що вибір конкретного плану дій може привести до будь-якого результату з фіксованої безлічі результатів, але ймовірність їх здійснення невідома. [6]. О. В. Тичинський зазначає, що в практиці управління діяльністю компанії неминуче стикаються з труднощами, що зумовлені невизначеністю, яка пов'язана з відсутністю точних і достовірних даних, необхідних для ухвалення управлінських рішень. За

умов відсутності точної інформації про майбутній стан керованої системи особа, яка приймає рішення, моделює невизначеність, щоб утворити основу для ухвалення того чи іншого рішення [17].

Отже, невизначеність розуміється у багатоманітності своїх проявів як певний стан, як характеристика чогось, як явище, як процес. До основних характеристик невизначеності можна віднести новизну, складність, невизначеність у часовому просторі, суперечність, непередбачуваність і множинність результатів. Водночас невизначеність завжди пов'язується з ситуацією, у якій вона й виявляється, причому ситуація є обмеженою в часі, тобто вона короткочасна. До того ж ситуація завжди суб'єктивна (це «чиясь» ситуація), тому вона стимулює людину вносити «свій сенс, у мінливу невідконтрольність» [10], тобто до досить оперативної інтерпретації, з метою отримати певне її значення. Відтак, ситуація невизначеності спонукає людину до невідкладної активності.

Середовище і ситуація містять певні чинники, які особистість може сприймати для себе, з урахуванням певного рівня невизначеності, як позитивні або негативні і, відповідно, такі, що матимуть для неї певні наслідки. Усе це дає змогу припустити, що вона (невизначеність) виникає тоді, коли порушується цілісність репрезентацій або в зовнішньому, або у внутрішньому вимірі. Природа дестабілізуючих чинників тут може бути найрізноманітнішою. У загальних рисах ці чинники можна розподілити за такими групами [1]:

- чинники, котрі існують об'єктивно і незалежні від характеру діяльності;

- чинники, котрі залежать від особистісних настанов і властивостей особистості (невпевненість у своїх силах, страх тощо);

- чинники, котрі є наслідком міжособистісної взаємодії й базуються на соціально-психологічних особливостях взаємодіючих суб'єктів у межах групи (психологічна сумісність, стратегія конфліктної поведінки тощо);

- чинники, дія котрих може бути компенсована знаннями, уміннями, навичками, ступенем готовності суб'єкта до конкретного завдання.

Тобто у певний момент життєдіяльності людини виникає ситуація відчуття або стану розузгодженості (безвихіддя), яка стимулює її активність, спрямовану на якісно-специфічну визначеність. Застосування системного підходу дає змогу подати психологічну ситуацію як відкриту, нелінійну, динамічну, нестійку, ієрархічно організовану систему.

Висновки

Отже, ситуація невизначеності є передумовою активності людини з метою пошуку рівноваги життєдіяльності, причому невизначеність характеризується багатовимірністю й багатоальтернативністю. Тобто актуальна ситуація організовується, сприймається, типізується, оцінюється і наділяється певним соціальним значенням й особистісним сенсом через прийняття рішення щодо спрямування активності стосовно більшою мірою прийнятних прогнозованих наслідків.

На нашу думку, можна виділити три рівні невизначеності, які зумовлюють пошук рівноваги, і відповідні їм моделі прийняття рішення (таблиця).

Таблиця

Моделі прийняття рішення відповідно до характеристики рівнів ситуації невизначеності

Рівні невизначеності	Поле подолання невизначеності	Моделі прийняття рішення
Невизначеність суб'єктивного вибору	Невизначеність як поле вибору дій з відомими наслідками	$ \begin{array}{l} V_1: \text{дія}_1 \longrightarrow \text{наслідки}_1 \\ V_2: \text{дія}_2 \longrightarrow \text{наслідки}_2 \\ V_3: \text{дія}_3 \longrightarrow \text{наслідки}_3 \\ \dots \\ V_i: \text{дія}_i \longrightarrow \text{наслідки}_i \end{array} \left \longrightarrow V_i' $
Невизначеність дії	Невизначеність як поле побудови алгоритму дій за допомогою відомих і стереотипних дій	
Проблемна невизначеність	Невизначеність як поле проблематизації	

1. Рівень невизначеності суб'єктивного вибору. Для цього рівня характерним є наявність відомого, зазвичай стереотипного репертуару дій, які спричиняють відомі наслідки. У ситуації порушення певної рівноваги прийняття рішення здійснюється відповідно до суб'єктивного пріоритету щодо вибору розвитку конкретної ситуації. Тобто є спектр варіантів (від V_1 до V_i) із яких особистість вибирає той, який відповідає актуальному сприйняттю ситуації з урахуванням емоційного стану, здатності аналізувати тощо (V_i'). Цей вибір організовує ситуацію й переводить її у визначену ситуацію дії.

2. Рівень невизначеності дій. Для цього рівня характерною є відсутність сформованої послідовності дій відповідно до існуючих завдань діяльності (життєдіяльності), що й зумовлює необхідність організовувати (визначати) актуальну ситуацію. Причому в арсеналі особистості є відомі набори «дія → наслідки», треба визначити лише їхню послідовність, яка забезпечить досягнення результату.

3. Рівень проблемної невизначеності. Для цього рівня характерною є новизна ситуації, тобто в особистості немає досвіду й репертуару дій за таких (нових) умов. Така ситуація зазвичай розуміється як проблемна. Вона вимагає когнітивної активності, завдяки якій здійснюється процедура проблематизації, котра дає змогу сформулювати задачу щодо досягнення рівноваги. Сформульована задача є підґрунтям, що забезпечує конструювання необхідних дій, усвідомлення можливих наслідків, а відтак, і визначеність у ситуації.

Отже, аналіз різноманіття дослідження ситуації в сучасній психології дав нам змогу окреслити розуміння ситуації невизначеності як передумови прийняття рішення. Ситуація невизначеності розуміється нами як система об'єктивних та/або суб'єктивних впливів, які детермінують активність особистості у заданих просторово-часових межах, в умовах не відповідності фактичного стану середовища нашому знанню про нього, невідповідності зовнішнього виклика нашому досвіду реакції на нього. Інакше кажучи, ситуація невизначеності є системою суб'єктивних і об'єктивних елементів, які поєднуються в активності життєдіяльності суб'єкта, котра виявляється за умов зрушення рівноваги в системі, що зумовлює виникнення безлічі можливостей розвитку системи й необхідності організувати її через наповнення певним соціальним значенням і особистісним сенсом.

Література

1. Бодров В. А. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Я. Орлов. — М. : Институт психологи РАН, 1998. — 288 с.
2. Борщов А. С. Неопределённость в структуре бытия человека / А. С. Борщов // Социокультурные измерения существования человека: межвузовский научный сборник. — Саратов : Изд-во СГТУ, 2000. — С. 3–6.
3. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. — М. : Рос. пед. агентство, 1998. — 263 с.
4. Гречанова В. А. Неопределенность и противоречивость в концепции детерминизма / В. А. Гречанова ; [науч. ред. В. П. Огородников]. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. — 132 с.
5. Гришина, Н. В. Психология социальных ситуаций / Н. В. Гришина. — СПб. : Питер, 2001. — 416 с.
6. Капустин В. Ф. Неопределенность: виды, интерпретации, учет при моделировании и принятии решений / В. Ф. Капустин // Вестник Санкт-Петербургского университета. — 1993. — № 2. — С. 108–113.
7. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М. : Изд-во МГУ, 1981. — 584 с.
8. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М. : Наука, 1999. — 349 с.
9. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь : словарь современной экономической науки / Л. И. Лопатников. — М. : АБФ, 1996. — 704 с.
10. Максименко С. Д. Теория неопределенности [Электронный ресурс] / С. Д. Максименко. — Режим доступа: http://maksymenko-psychology.org.ua/Tvory/Stattya_-_Teoriya_neopredelyonnosti.htm.

11. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М. : Эдиториал УРСС, 2000. — 300 с.
12. Рапопорт Б. М. Оптимизация управленческих решений / Б. М. Рапопорт. — М. : ТЕИС, 2001.
13. Роджественський А. Ю. Категоріальний статус невизначеності в предметному полі психологічних досліджень / А. Ю. Роджественський // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. — Вип. 11. — С. 749–754.
14. Рягузова Е. В. Ситуация: горизонты психологической интерпретации / Е. В. Рягузова // Известия Саратовского университета. — 2006. — Т. 6, Серия : Философия. Психология. Педагогика. — Вип. 1–2. — С. 81–86.
15. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / [ред. В. А. Ядов]. — Ленинград : Наука, 1979. — 263 с.
16. Словник української мови : в 11 т. / Академія наук УРСР ; [за ред. І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. — К. : Наукова думка, 1975. — Т. 5. — 840 с.
17. Тычинский А. В. Управление инновационной деятельностью компаний: современные подходы, алгоритмы, опыт [Электронный ресурс] / А. В. Тычинский. — Таганрог: ТРТУ, 2006. — Режим доступа: <http://www.aup.ru/books/m87/>.
18. Ушаков Д. Н. Орфографический словарь современного русского языка : 45 000 слов / Д. Н. Ушаков. — М. : Дом. XXI век : РИПОЛ классик, 2010. — 511 с.
19. Филиппов, А. В. Ситуация как элемент психологического тезауруса / А. В. Филиппов, С. В. Ковалев // Психологический журнал. — 1986. — Т. 7. — № 1. — С. 14–22.
20. Чепелева Н. В. Теоретичні засади нарративної психології // Наративні психотехнології / [за заг. ред. Н. В. Чепелевої] — К. : Главник, 2007. — С. 3–37.
21. Швалб Ю. М. О соотношении категорий «жизненный путь» и «образ жизни» личности / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка]. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — Т. 7. — Вип. 24. — С.274–283.
22. Шихирев П. Н. Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. — М. : Ин-т психологии РАН, 1999. — 447 с.

Г. А. Горбань

к. психол. н., доцент, Классический приватный университет,
г. Запорожье, Украина

СИТУАЦИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ПРОЦЕССА ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЯ

Резюме

В статье осуществлен анализ психологических подходов к определению понятия ситуации, раскрыто понимание неопределенности как многомерного феномена. Предложена интерпретация понятия «ситуация неопределенности». Выделены уровни неопределенности как предпосылки принятия решения.

Ключевые слова: принятие решения, ситуация, неопределенность, ситуация неопределенности, уровни неопределенности.

G. O. Gorban

PhD, Associate Professor, Classical Private University,
Zaporizhzhia, Ukraine

UNCERTAINTY AS A PREREQUISITE FOR DECISION MAKING PROCESS

Summary

The article analyzes the psychological approaches to the definition of the situation. The understanding of uncertainty as a multidimensional phenomenon is grounded. The interpretation of the term «situation of uncertainty» is proposed. The levels of uncertainty as a prerequisite for a decision making are highlighted

Key words: decision-making process, situation, the uncertainty, the situation of uncertainty, the level of uncertainty.

Н. М. Гринникова

аспирант кафедры общей психологии и психологии развития личности
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей психологии и психологии развития личности

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «ВРЕМЕННАЯ ПЕРСПЕКТИВА» В ПСИХОЛОГИИ

В статье рассматривается понятие «временная перспектива» с позиции зарубежных и отечественных ученых. Анализу подвергнуты существующие интерпретации временной перспективы и представлены различия в смысловом наполнении этого понятия.

Ключевые слова: временная перспектива, образ потребного будущего, антиципация.

Проблема взаимоотношений личности со своим жизненным временем обладает особым статусом, представляя одну из центральных тем философской мысли как в древности, так и в современном мире. В психологии, время, рассматриваемое как протяженность человеческого существования, приобретает очертания более конкретного предмета для теоретических и экспериментальных исследований.

Понятие «временной перспективы» стало применяться после публикации Л. К. Frank [8] в 1939 году при описании «жизненного пространства» человека, включающего прошлое, настоящее и будущее. С тех пор понятие «временной перспективы» получило различные интерпретации и до сих пор является неоднозначным. Ряд авторов включает в него все временные зоны человека — прошлое, настоящее и будущее, другие делают акцент только на будущем. Ф. Зимбардо указывает на то, что большая часть исследований сосредотачивает свое внимание на изучении отдельных временных перспектив, чаще всего перспективы настоящего и будущего.

Важность временной перспективы для человеческого поведения осознал К. Левин. Временную перспективу он интерпретировал с точки зрения «событийной концепции психологического времени». По мнению, К. Левина различная временная перспектива личности, возникает потому, что время разного масштаба задано личности определенными границами психологического поля в данный момент. Человек видит не только свое настоящее, но имеет и определенные ожидания, т. е. надежды, страхи, мечты о будущем. Вместе с тем временная перспектива включает в себя и психологическое прошлое человека. Именно потому она крайне важна для определения уровня притязаний, настроения, творчества, проявления инициатив личностью. К. Левин в «Теории психологического поля» отмечал, что психологическое прошлое, настоящее и будущее являются частями психологического поля в настоящем, и что временная перспектива — это и есть включение будущего и прошлого, реального и идеального плана

жизни в план данного момента. Все части поля, несмотря на их хронологическую одновременность, субъективно переживаются как одновременные и в равной мере определяют поведение человека. Но в теоретическом отношении этот подход имеет существенное ограничение. Психологическое время у К. Левина отождествляется с феноменальным полем сознания, и одновременно присутствующие в нем прошлое, настоящее и будущее теряют свою качественную определенность, растворяясь в «психологическом поле в данный момент».

К. Левин первый среди психологов построил пространственно — временную модель, в которой сознание и поведение индивида рассматривались сквозь призму долговременной перспективы и разносторонних характеристик индивидуального жизненного пространства. При этом во времени он выделял зоны настоящего, ближайшего и отдаленного прошлого и будущего, а в пространстве — уровни реального и ирреального (основанного на фантазиях). В процессе онтогенеза происходит расчленение ближайших и отдаленных зон прошлого и будущего, реальных и желаемых, но возможных лишь в фантазии событий прошлого и будущего.

Идеи К. Левина оказали существенное влияние на последующее развитие исследований психологического времени личности. Близкое временной перспективе понятие «временной кругозор» ввел П. Фресс, рассматривая его как интегративную характеристику развития временных представлений личности, формирующихся в процессе социальной деятельности, которая может быть ориентирована больше на прошлое, настоящее или будущее в зависимости культуральных и социальных условий. При исследовании доминирующих временных ориентаций было обнаружено, что ориентация на настоящее отнюдь не подразумевает озабоченность человека только текущим моментом, а, скорее, определяет его заботу о своем прошлом и будущем в равной мере [7].

Ж. Нюттен полагал, что термин «временная перспектива» может быть связан с тремя различными аспектами психологического времени: собственно временной перспективой, временной установкой и временной ориентацией. Согласно Ж. Нюттену временная установка — это позитивная и негативная настроенность субъекта по отношению к своему прошлому, настоящему и будущему. Временная ориентация — это доминирующая направленность поведения на объекты и события прошлого, настоящего или будущего. Временная перспектива — это динамическое базовое свойство человеческого существования; это своего рода структурный стержень мотивационной сферы личности, на который, образуя систему саморегуляции, как бы, нанизаны мотивы, смыслы, ценности личности, она обладает такими свойствами как протяженность, глубина, насыщенность, реалистичность и структурированность [5,355] и является существенным компонентом поведенческого мира и поведения человека. Поскольку способность конструировать долгосрочные личные цели и работать в направлении их осуществления является важной характеристикой человека. Она ведет к реализации больших проектов, требующих осуществления длительных инструментальных действий, где с самого начала есть необходимость в

регулирующем влиянии цели [5,351]. Согласно Ж. Нюттену, временная перспектива образована объектами или событиями, существующими на репрезентационном (когнитивном) уровне поведенческого функционирования, а объекты когнитивной репрезентации не привязаны к настоящему моменту, в котором осуществляется этот акт репрезентации. Поэтому объект, актуально представленный в психологической активности субъекта, может иметь темпоральную локализацию, как в будущем, так и в прошлом. В рамках понятия о временной перспективе прошлые и будущие события влияют на осуществляемое в настоящем поведение в той степени, в какой они актуально представлены на когнитивном уровне поведенческого функционирования. Важным аспектом теории исследования временной перспективы Ж. Нютена является трансформация потребностей в планы и цели. Побуждения обретают временную перспективу, которая характеризуется как ментальное пространство, в нем строится когнитивно переработанная мотивация деятельности.

К. Леннингс в свою очередь полагал, что временная перспектива это когнитивная операция, которая включает в себя как эмоциональную реакцию на воображаемые временные зоны (такие как настоящее, пошедшее и будущее), так и предпочтение располагать действие в какой-либо темпоральной зоне.

Ф. Зимбардо и Дж.Бойд полагают, что хотя временная перспектива может зависеть от ситуационных сил, она может также становится относительно стабильной диспозиционной характеристикой. Они рассматривают пять основных измерений временной перспективы: позитивное прошлое, негативное прошлое, будущее, фаталистическое и гедонистическое настоящее. Фактор «позитивное прошлое» отражает сентиментальное, ностальгическое, теплое и радужное отношение к своему прошлому и характеризуется позитивной реконструкцией прошлого. Негативная установка к прошлому чаще всего является результатом реальных травматических и неприятных событий, или негативной реконструкции событий прошлого, предполагает боль и сожаление. Гедонистическое настоящее отражает ориентацию на получение удовольствия, возбуждения в настоящем, отсутствие заботы о последствиях и будущих выгодах, наградах. Фаталистическое настоящее отражает беспомощность и безнадежность, твердое убеждение, что будущее определено, а настоящее должно переноситься с покорностью. Ориентация на будущее определяет стремление к целям и вознаграждениям будущего, характеризуется планированием.

В настоящее время существует множество различных определений к понятию временной перспективы, а также родственных понятий. Например, «антиципация» (В. Вундт, Б. Ф. Ломов, Е. А. Сергиенко, Е. Н. Сурков), «опережающее отражение» (П. К. Анохин), «целестремительность» (П. Я. Гальперин), «целенаправленность» (В. К. Вилюнас), «образ потребного будущего», способность «моделировать будущее» (Н. А. Бернштейн), «вероятностное прогнозирование» (И. М. Фейгенберг) и т. д. Однако каждое из этих понятий раскрывает, только одну из сторон представлений о будущем.

В отечественной психологии временную перспективу традиционно рассматривают в рамках «жизненного пути». С. Л. Рубинштейн выдвинул идею о «жизненном пути» и охарактеризовал его с одной стороны как некое целое, с другой — как некоторое количество определенных этапов, каждый из которых может стать поворотным, то есть радикально изменить ее жизненный путь [19,641]. По мнению С. Л. Рубинштейна, жизненный путь личности структурирован на элементарные единицы — события — «узловые моменты и поворотные этапы». Одна из важнейших проблем обозначенных С. Л. Рубинштейном является проблема субъективной картины жизненного пути, понимаемая как субъективный образ, отражающий пространственно-временные параметры человеческой жизни и регулирующей активность личности как субъекта жизни.

Б. Г. Ананьев занимаясь проблемой жизненного пути личности ввел понятие «субъективной картины жизненного пути», которое было им детально проработано и расширено. В своей последней работе «Человек и мир» он рассматривает жизнь как способ бытия человека в философском смысле, тем самым расширяя понятие жизненного пути личности и переводя его в плоскость проблемы личной жизни. К. А. Абульханова-Славская развивая эти идеи в своих исследованиях, разработала один из современных подходов к пониманию жизненного пути личности — концепцию личностной организации времени и времени жизни, в которой рассматривала временную перспективу как «жизненный путь личности». Согласно К. А. Абульхановой-Славской, психологическое время (жизненный путь личности) — это реальное время психических процессов состояний и свойств личности в котором они функционируют и развиваются на основе отраженных в непосредственном переживании и концептуальном осмыслении объективных временных отношений между событиями жизни различного масштаба. При этом биографический масштаб психологического времени соответствует временным отношениям между основными событиями жизненного пути личности.

Еще одним направлением в психологии жизненного пути личности является причинно-целевая концепция Е. И. Головахи и А. А. Кронника. В своих исследованиях авторы концепции использовали достоинства всех предшествующих взглядов и подходов. В соответствии с этим сущность причинно-целевой концепции раскрывается посредством анализа соотношения причинности и времени в современной науке, а основные понятия вводятся и обосновываются в ходе решения одного из наиболее интересных и актуальных вопросов — специфики и взаимосвязи прошлого, настоящего и будущего личности [2]. Так А. А. Кронник и Е. И. Головаха рассматривая родственное понятие временной перспективы — время личности, в результате возникло понятие — жизненная перспектива. Р. А. Ахмеров — изучал жизненные программы, Г. М. Андреева — образ времени, М. Х. Титма — жизненную ориентацию, Л. В. Сохань — жизненную программу, В. Г. Немировский — образ потребного будущего. Каждое из этих понятий раскрывает только одну из сторон системы представлений о будущем. Например, М. Х. Титма связывает жизненную ориентацию главным образом с иерархией форм жизнедеятельности, представленной в сознании человека.

Жизненная программа, по определению данному Л. В. Сохань, представляет идеальный образ основных целей и результатов жизнедеятельности личности. Как совокупность целей жизнедеятельности личности рассматривает образ потребного будущего В. Г. Немировский. Эти понятия выполняют существенную методологическую функцию, позволяя интегративно описывать совокупность ценностных ориентаций или жизненных целей, для целостной характеристики путей и средств, реализации которых используется понятие «жизненный план».

В 80-е годы 20 века Н. Н. Толстых, А. М. Прихожан, И. В. Дубровина провели исследования, которые показали особенности формирования личности, мировоззрения и временной перспективы.

Л. И. Божович, И. С. Кон, В. А. Крутецкий отмечают, что основным новообразованием в старшем школьном возрасте становятся жизненное и профессиональное самоопределение, осознание своего места в будущем, то есть рождение жизненной перспективы: представление о своем желаемом «Я», о том, чтобы хотелось совершить в жизни. И планы-намерения в отношении будущего подчиняют все другие потребности, стремление человека при условии высокой степени развития личности, подготовленной всеми этапами онтогенеза.

И. С. Кон замечает, что способность трудиться ради будущего, не ожидая немедленной награды один из главных показателей морально-психологической зрелости человека. Таким образом, мы можем говорить о важности существования развитой (сформированной) временной перспективы как условия формирования зрелой личности.

Временную перспективу связывают с мотивацией человека. Например, Т. Джесм соотносит временную ориентацию с теорией мотивации достижения. Он получил эмпирические доказательства того что студенты, которые были ориентированы на достижение имели более выраженную перспективу будущего по сравнению со студентами ориентированными на избегание. Это подтверждается и исследованиями К. В. Карпинского, его исследования неоднократно обнаруживали что, у делинквентных юношей, будущая временная перспектива всегда укорочена и конкретна, доминирующими интересами являются интимно-дружеские отношения, отдых, обладание какими-либо материальными ценностями. Тогда как неделинквентные осмысливают свою жизнь на значительный период, их временная перспектива отличается содержательностью и реалистичностью. У них в построении временной перспективы проявляются стремления к самореализации и саморазвитию. Таким образом, К. В. Карпинский предположил, что отличия в уровне сформированности временной перспективы определяются характером и направленностью актуального социального окружения, реальной или виртуальной включенностью человека в значимые социальные контакты, а также теми возможностями, которые доступны или предлагаются социальным окружением для развития и расширения круга интересов, потребностей и стремлений.

Факт возникновения мотивов-целей связанных с отдаленной ориентацией свидетельствует о переходе на более высокий уровень развития личнос-

ти, с более сложной организацией ее мотивационной сферы, самосознания и т. д. Однако зрелую личность должна характеризовать не просто устремленность в будущее, а некоторое оптимальное соотношение направленности в будущее и принятие удовлетворенности настоящим. Исследование, проведенное К. Муздыбаевым, показало, что у большей части респондентов временная перспектива сильно сокращена или не определена; значительное количество опрошенных испытывают временную дезориентацию (преимущественная ориентация на прошлое и неопределенность временной ориентации); настоящее время оценивается как исключительно негативный процесс, а прошлое — как позитивный и выявило что у значительной части опрошенных (60.3 %) временная перспектива либо сильно укорочена до 1–2 месяца (33.7 %), либо она не может быть определена (26.6 %). Еще 16.8 % респондентов сообщили, что могут уверенно планировать свое будущее лишь на полгода. Более или менее продолжительна временная перспектива у 22.9 % опрошенных (в т. ч. 12.3 % на год и 10.6 % на 2 года и более), т. е. в зависимости от социальной группы.

Временная перспектива весьма сильно укорочена у рабочих (45.5 %) и у служащих государственного и частного секторов экономики (соответственно 38.6 % и 38.1 %). Наиболее продолжительным временной горизонт оказался у студентов и руководителей. Соответственно 40.0 % и 34.0 % опрошенных из этих групп могут планировать свое будущее на год и более.

Показательно, что число людей с непродолжительной временной перспективой больше в возрастной группе от 30 до 50 лет (37.3 %), а не в группе 50 лет и старше (33.0 %). Вероятно, вся тяжесть кризисного времени падает на плечи тех, кто в среднем, зрелом возрасте в полной мере выполняет разнообразные семейные и профессиональные обязанности. Так или иначе, укороченная временная перспектива у тех, кому от 30 до 50 лет, является признаком их тревоги за непредсказуемое будущее. Однако наибольшую длину временная перспектива достигает у молодежи до 30 лет, а наименьшую — у людей старше 50 лет.

Эти исследования отчасти согласуются с более ранними исследованиями проведенными А. Лебланком. Так, А. Лебланк сравнивал временную перспективу пяти возрастных групп. Оказалось, что дети 10–12 лет не заглядывают далеко в будущее, у них самая короткая временная перспектива. Юноши 14–17 лет уже существенно ее удлиняют, но рекордной дальности достигает временной горизонт в возрасте 18–24 лет у студентов колледжа. Хотя считается, что пожилые люди живут настоящим и прошлым, в эксперименте А. Лебланка испытуемые в возрасте 65–90 лет сохраняли довольно продолжительную перспективу. Правда, одна возрастная группа нарушила эту тенденцию: бизнесмены 35–64 лет имели укороченный временной горизонт. Возможно, непродолжительность их временной перспективы как-то объясняется характером профессиональной деятельности, связанной с неизвестным экономическим риском.

Таким образом, исследования К. Муздыбаева подтверждают утверждения А. Лебланка, что в возрасте от 18 до 30 лет самая длительная временная перспектива, а в возрасте от 30 лет до, примерно 65 лет укороченная.

ченная. Далее А. Лебланк считает, что после 65 лет у людей временная перспектива становится более длительной, а исследования К. Муздыбаева неоднозначны, присутствует противоречие, с одной стороны автор говорит, что временная перспектива в группе старше 50 лет более длительная чем в группе от 30 до 50 лет, с другой — он так же утверждает что после 50 лет самая короткая временная перспектива.

К. Муздыбаев выявил гендерные различия и различия с уровнем дохода. Определив, что мужчины чаще пристраивают длительную временную перспективу (27.4 %), чем женщины (18.6 %) и чем выше доход респондента, тем длиннее его временная перспектива. Он так же отметил, что надежда и оптимизм свидетельствуют об открытости личности будущим возможностям, о ее доверии процессу созревания временной последовательности, тогда как безнадежность и пессимизм означают закрытость личности относительно временной последовательности и отказ от проектирования своего будущего [3]. Действительно, обнаружено, что среди оптимистов и среди тех, кто имеет высокие баллы по шкале диспозиционной надежды, больше людей, уверенно планирующих свое будущее на год и более. Тогда как среди пессимистов и питающих низкую надежду на будущее значительно меньше людей с длительной временной перспективой. Продолжительность временной перспективы существенно зависит и от локуса контроля личности. 41.3 % экстерналов видели свою временную перспективу лишь на 1–2 месяца, в то время как лиц с укороченной временной перспективой среди интерналов было 27.6 %. Среди интерналов свое будущее уверенно планировали на год и более 34.8 %, а среди экстерналов — 13.8 %. Те, кто еще не потерял склонность принимать на себя ответственность за события, происходящие в их жизни, те, кто пока считает, что они сами, а не внешние обстоятельства (интерналы), являются хозяевами своей судьбы и времени, сохраняют способность ставить долгосрочные цели. Респонденты же, не обладающие такой склонностью (экстерналы), имеют укороченную временную перспективу, не ставят перед собой долгосрочные цели, у них нет обязательств и ответственности, которые связывают человека с жизнью, людьми, обществом

Таким образом, проведенный анализ позволяет заключить, что становление представлений о временной перспективе проходило в отечественной и зарубежной психологии. Все многообразие родственных понятий временной перспективы не только не исключают, но и дополняют друг друга, расширяя и создавая условия для изучения того, чем человек живет в настоящем, что сделано им в прошлом и, то, что будет иметь ценность в будущем.

Литература

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М., Мысль, 1991.
2. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. М., Смысл, 2008.
3. Муздыбаев К. Измерение надежды // Психол. журн. 1999. N4. С. 26–35.
4. Немировский В. Г. История социологии. Учебное пособие. Гриф УМО — / В. Г. Немировский, М.: Изд-во «ВЛАДОС», 2005. — 256 с.
5. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Под ред. Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2004. — 608 с.

6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М.: Изд-во АН СССР, 1957.
7. Фресс П. Восприятие и оценка времени // Экспериментальная психология, М., 1978, Выпуск 6, с. 88–135
8. Frank L. K. Time perspective / L. K. Frank // J. of Philosophy. — 1939. — Vol.4. — P. 293–312.

Н. М. Гринникова

аспирант, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної психології та психології розвитку особистості

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ЧАСОВА ПЕРСПЕКТИВА В ПСИХОЛОГІЇ

Резюме

У статті розглядається поняття «часова перспектива» з позиції зарубіжних і вітчизняних учених. Аналізу піддані існуючі інтерпретації тимчасової перспективи і представлені відмінності в смисловому наповненні цього поняття.

Ключові слова: часова перспектива, образ потрібного майбутнього, антиципація.

N. M. Grinnikova

I. I. Mechnikov, Odessa national university
department general psychologists and psychologists of development of personality

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF CONCEPT TEMPORAL PROSPECT IN PSYCHOLOGY

Summary

In the article a concept «Temporal prospect» is examined from position of foreign and domestic scientists. Existent interpretations of temporal prospect are exposed to the analysis and distinctions are presented in the semantic filling of this concept.

Key words: temporal prospect, appearance of the required future, anticipaciya.

А. Ю. Доценко

аспірант кафедри психологічного консультування та психотерапії
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

РОЛЬ СЕМЕЙНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ СИНДРОМА «ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ХОЛОДА» У ДЕВУШЕК

В данной статье проанализирована применимость существующих научных концепций описания феномена семейной социализации к пониманию синдрома «эмоционального холода» у девушек. Определена классификация подходов к определению социализации. Установлено отсутствие в литературе детальной интерпретации психологических компонентов социализации, а также психологических особенностей оперирования социальным опытом. Предлагаются возможные направления пересмотра функциональных и нормативных структурных компонентов семейной социализации при исследовании формирования психологического феномена синдрома «эмоционального холода» у девушек.

Ключевые слова: синдром «эмоционального холода», семейная социализация, психология социализации, процесс социализации, социальный опыт.

Актуальность. В настоящее время большинство девушек и женщин отмечают сложности психологического рода с установлением отношений. Наблюдаются проблемы в формировании прочных партнерских и семейных отношений. В современном мире ученые отмечают кризис института семьи: все меньше браков заключаются, все больше браков распадаются, и молодые люди не хотят вступать в законные отношения и строить семью. Причинами данных явлений становится неспособность людей быть вместе, устанавливать отношения психологической интимности. Были описаны феномены зависимости, контрзависимости, противозависимости, токсической любви, страха психологической интимности, одиночества и т. д., которые по своей сути являются различными вариациями этой неспособности устанавливать длительные близкие отношения с партнером. Синдром «эмоционального холода» может являться причиной различных вариантов нарушений интимной коммуникации и достаточно полно описывает различные вариации неспособности устанавливать и поддерживать близкие отношения. Вместе с тем, синдром «эмоционального холода» у девушек, приводящий к невозможности создания и поддержания длительных отношений с партнером [3], формируется в семьях, в которых нарушены оптимальные внутрисемейные отношения, а процессы семейной социализации искажены негативным влиянием родителей на ребенка женского пола. Эффективная диагностика и коррекция синдрома «эмоционального холода» у девушек невозможна без исследований в контексте феноменов психологии семейной социализации. Настоящая статья посвящена анализу факторов семейной социализации, которые влияют на формирование синдрома «эмоционального холода».

Состояние проблемы. Синдром «эмоционального холода» был описан А. С. Кочаряном и Т. С. Асланян как деформация эмоциональных личностных структур, формирующая неспособность человека к близким контактам, выражению чувств, отношениям доверия и тепла [3, 7, 8]. Проявления «эмоционального холода» можно оценить по проявлению таких факторов как одиночество, межличностная зависимость, противозависимость, страх психологической интимности и т. п. Психологическим вопросам социализации, социальной психологии, психологии семьи посвящены работы: И. С. Кона, Г. М. Андреевой, Т. В. Андреевой, Е. В. Андриенко, В. С. Мухиной, А. В. Мудрика и ряда других ученых. Однако психологические компоненты и механизмы семейной социализации остаются не достаточно изученными и часто заменяются общими построениями социологического характера, при этом работы, посвященные психологии семейной социализации и ее взаимосвязи с формированием синдрома «эмоционального холода» фактически отсутствуют.

Цель работы. Психологическое понимание феномена семейной социализации, требует рассмотрения признаков семейной социализации и отграничения последней от таких смежных психологических понятий, как установление социальной идентичности, воспитания, социального развития, социальных аттитюдов, социального поведения и др. В феномене семейной социализации можно выделить такие наиболее существенные компоненты как: субъектный состав и межсубъектные связи. В свою очередь, различные комбинации субъектов и связей между ними формируют среду, в которой протекает процесс социализации, как добавление нового субъекта к существующим отношениям. Данные компоненты имеют универсальный характер и могут быть рассмотрены в философии, социологии, педагогике и в других науках о человеке. Психологический же взгляд на семейную социализацию, прежде всего, должен учитывать влияние отношений в семье на последовательные стадии формирования личности ребенка женского пола.

Представленные в психологической литературе определения социализации в зависимости от доминирующей составляющей можно условно разделить на две группы: 1) преимущественно социологические и 2) преимущественно психологические.

Вначале проанализируем некоторые социологические концепции социализации, представленные в психологической литературе и их применимость к пониманию синдрома «эмоционального холода». Так, Г. М. Андреева выделяет следующие существенные признаки социализации: «процесс вхождения индивида в социальную среду», «усвоения им социальных влияний», «приобщение его к системе социальных связей» [17, с. 335]. Данные признаки, по видимому, имеют общий характер и являются существенными не только для психологической интерпретации семейной социализации, а в равной степени их можно применить и к социологическому пониманию рассматриваемого феномена.

Аналогичную неточность в акцентах допускает и Т. В. Андреева, которая выделяет пять сторон социализации, а именно: 1) формирование зна-

ний о людях, обществе и о себе; 2) выработка навыков практической деятельности; 3) выработка норм, ролей, позиций; 4) выработка аттитюдов, ценностных ориентации; 5) включение в практическую деятельность [1, с. 159]. Среди данных компонентов только выработка аттитюдов и ценностных ориентаций является преимущественно психологическим явлением, в то время как остальные явления имеют в первую очередь социологическую природу. Рассмотренная общая установка нашла свое отражение и в научной позиции данного автора в отношении семейной социализации. Очевидно, что Т. В. Андреева описывает семью как институционально-функциональное образование основным заданием, которого является внедрение социальных нормативов, а на семейную социализацию влияют следующие факторы: 1) структура семьи в единстве функционирования ее членов; 2) позиция и роли ребенка в семье; 3) личностный, нравственный и творческий потенциал семьи [1, с. 164]. Вполне закономерно, что в данном случае последний фактор имеет психологическое содержание, ведь он является проявлением четвертой стороны общего понимания социализации. К сожалению, Т. В. Андреева на последующих страницах своей работы не раскрывает психологическое содержание вышеуказанных факторов социализации.

К этой же группе относится и мнение Б. Д. Парыгина, который считает, что «под социализацией следует понимать весь многогранный процесс очеловечения человека, включающий в себя как биологические предпосылки, так и непосредственно само вхождение индивида в социальную среду, и предполагающее социальное познание, социальное общение, овладение навыками практической деятельности, включая как предметный мир вещей, так и всю совокупность социальных функций, ролей, норм, прав и обязанностей и т. д.; активное переустройство окружающего (как природного, так и социального) мира; изменение и качественное преобразование самого человека, его всестороннее и гармоническое развитие» [11, с. 165]. В данном определении перечислены многие важные стороны, которые потенциально могут быть рассмотрены в качестве элементов процесса семейной социализации. Однако, их психологическая трактовка не упоминается, вместо этого автор указывает на нормативный и функциональный аспекты социализации, а также на биологическую роль человека. Все это приводит к формированию сугубо социологического взгляда на социализацию, что диссонирует с рассмотренной в работе данного автора психологической проблематикой.

В заключение анализа социологических определений приведем мнение Е. Б. Столбуна, который писал, что «социализация — это процесс становления индивида в качестве социального существа под влиянием всей совокупности социальных факторов, социальной среды в целом, куда входят: воспитание, обучение, подготовка к социальным отношениям, приобретение навыков, знаний, умений, овладение нормами, понятиями, ценностями, целями, культурой в целом, формирование самосознания, приобретение способности управлять своим поведением, формирование активного субъекта социальных отношений» [18]. В этом определении присутствует

указание на процесс становления и совокупность социальных факторов, среди которых имеются как нормативно-функциональные социологические, так и личностные психологические компоненты. В некоторой степени, данное определение является генетическим корнем рассмотренных выше позиций Г. М. Андреевой, Б. Д. Парыгина и Е. Б. Столбуна.

Характеризуя в целом рассмотренные выше определения, заметим их сугубо социологическую природу, в силу чего они не только не раскрывают особенности психологических процессов субъектов социализации, но также не включают и компоненты, которые потенциально могли бы отвечать за психологическое формирование личности в процессе семейной социализации. Вызывает затруднение и адаптация этих определений, как для общепсихологических потребностей, так и для понимания семейной социализации. В силу этого данные определения не могут быть использованы в описании особенностей семейной социализации девушек с синдромом «эмоционального холода».

Переходным, психолого-социологическим по содержанию, является подход, сформированный И. С. Коном в работе «Психология ранней юности». Указанный автор в слово «социализация» включает совокупность как социальных, так и психологических процессов, посредством которых индивид усваивает систему знаний, норм и ценностей, позволяющих ему функционировать в качестве полноправного члена общества. Социализация включает в себя не только осознанные, контролируемые, целенаправленные воздействия (воспитание в широком смысле слова), но и стихийные, спонтанные процессы, так или иначе влияющие на формирование личности» [6, с. 19]. Здесь прослеживается определенная структурная общность подходов И. С. Кона и Т. В. Андреевой к пониманию социализации, в частности, как механизма. Однако, мнение И. С. Кона является более предпочтительным, за счет указания на специфику протекающих при социализации психологических процессов.

Группу психологических определений формируют взгляды ученых указывающих на стадийность и сферы процесса социализации. Данную концепцию разработал А. В. Петровский, определивший социализацию, как «процесс и результат усвоения и активного воспроизводства индивидом социального опыта, осуществляемый в общении и деятельности» [12]. Психологическое звучание данное определение получает за счет обозначения общения и деятельности в качестве сферы процесса социализации и дает возможность применить данное определение к сфере семейной социализации. Несколько иными являются взгляды А. М. Столяренко, который пишет: «социализация — процесс усвоения (от момента рождения до конца жизни) и активного воспроизводства в особенностях своей личности и поведении опыта, накопленного человечеством и воплощенного в достижениях современной цивилизации» [15, с. 59]. Тем не менее, существенным недостатком данного определения является его «социологизация» за счет указания на максимально возможный период социализации и чрезмерной генерализации сфер опыта. В некоторой степени к данной группе относится и определение В. Г. Кuryсько согласно которому социализация личнос-

ти — это «двусторонний процесс усвоения индивидом социального опыта того общества, к которому он принадлежит, с одной стороны, и активного воспроизводства и наращивания систем социальных связей и отношений, в которых он развивается, — с другой» [9, с. 135]. Хотя данное определение структурно соответствует предложениям А. В. Петровского, его содержание затемнено неточностью формулировки, а сферы процесса социализации, обеспечивавшие необходимый психологический смысл, к сожалению, заменены на социологические конструкции.

К точке зрения А. В. Петровского примыкают взгляды Е. В. Андриенко, которая отмечает, что процесс социализации осуществляется в виде «циклической динамики пассивной и активной позиции индивида. Пассивной — когда он усваивает нормы и служит объектом социальных отношений, активной — когда он воспроизводит социальный опыт и выступает как объект социальных отношений; активно-пассивный — когда он способен интегрировать субъект-объектные отношения» [2, с. 47]. Данная точка зрения за счет добавления компонентов цикличности и активно-пассивной позиции развивает концепцию стадийности, объясняя ситуацию семейной социализации и ресоциализации индивида в изменяющемся обществе.

Встречаются также и фрагментарные психологические определения, которые не могут претендовать на полноту охвата понятия социализации.

Так, например, Е. И. Рогов определяя социализацию как «процесс формирования и становление личности через овладение социальным опытом» [5, с. 50], указывает при этом лишь на один из источников социализации, а также опускает этапы и задачи социализации. Страдает фрагментарностью и односторонностью мнение Т. Шибутани, согласно которому «социализация относится к тем процессам, посредством которых люди научаются эффективно участвовать в социальных группах» [19, с. 397]. Едва ли можно признать правомерным рассмотрение социализации как некоего бесконечного процесса непрерывного «научения», ведь старшие члены семьи, которые передают семейно-социальный опыт младшим членам семьи, ранее его накапливали, заимствуя поведенческие схемы из различных источников. Также, автором в качестве единственной цели социализации признана эффективность. Исходя из этого, данное определение не охватывает неэффективную и деструктивную социализацию, которая часто проявляется себя именно в семейной социализации при формировании синдрома «эмоционального холода».

Отдельную группу неполных определений составляют точки зрения ученых, которые восходят к концепции стадийности социализации А. В. Петровского. Например, Л. Г. Почебут и И. А. Мейжис определяют социализацию, как «процесс усвоения правил поведения и приобретения системы ценностей, представлений и мировоззренческих позиций, которые позволяют личности функционировать в сообществе в ситуациях межличностного общения и в решении задач, стоящих перед обществом в целом» [13, с. 168]. В данном определении предложение А. В. Петровского деформировано за счет введения нормативно-функциональных социологических

элементов, а также изъятия стадии воспроизведения накопленного социального опыта. Нельзя признать полным и определение А. Н. Сухова, который пишет, что «социализация — это аккумулятивное индивидуальное на протяжении жизни социальных ролей, норм и ценностей того общества, к которому он принадлежит» [16, с. 40]. Очевидно, что здесь пропущена важная стадия воспроизводства социального опыта. В «Большом психологическом словаре» составителями в определении социализации как «процесса усвоения индивидом социального опыта, системы социальных связей и отношений» [4] также купирован этап воспроизведения накопленного социального опыта. Подчеркнем отдельно, что едва ли допустимо изъятие этапа воспроизводства социального опыта из психологического понимания как социализации в целом, так и семейной социализации в частности. Этап воспроизводства социального опыта особенно значим в объяснении феномена «эмоционального холода», так как девушки усваивая «холодные» схемы общения в семье в дальнейшем их воспроизводят, ставя тем самым под угрозу возможность создания и сохранения длительных отношений с партнером.

Согласно оригинальному подходу В. С. Мухиной социализация рассматривается в контексте ее механизмов, таких как идентификация и обособление. Идентификация выполняет функцию присвоения индивидом всесторонней человеческой сущности, а обособление рассматривается, как механизм отстаивания отдельным индивидом своей природной и человеческой сущности [10]. В данный подход также включается психологическое развитие и условия его протекания. Интересным в данном подходе является указание на механизм формирования личности — в начале, происходит процесс присвоения некоторых качеств (идентификации), а затем защиты сформированных качеств (обособление). Добавляя этап защиты, данный подход уточняет стадии социализации, но при этом не рассматривает возможность воспроизводства социального опыта. Точка зрения В. С. Мухиной с известными коррективами может быть использована для исследования процессов семейной социализации девушек с синдромом «эмоционального холода».

Применив рассмотренные выше взгляды ученых по общим вопросам социализации к пониманию психологии семейной социализации девушек с синдромом «эмоционального холода», заметим следующее:

1) Основными компонентами семейной социализации являются: стадии семейной социализации; сферы семейной социализации; механизмы и процессы семейной социализации; семейно-социальный опыт, а сама семейная социализация рассматривается в качестве инструмента оперирования семейно-социальным опытом.

2) В литературе отсутствует детальная интерпретация психологических компонентов семейной социализации, а также психологических особенностей оперирования семейно-социальным опытом, влекущих формирование «эмоционального холода» у девушек.

3) Функциональные и нормативные структурные компоненты социализации могут быть потенциально использованы для изучения «эмоциональ-

ного холода» у девушек, однако требуют пересмотра и адаптации с психологической точки зрения.

4) Общие психологические определения социализации не содержат прямых либо косвенных ссылок на важные с семейно-психологической точки зрения изменения, происходящие с личностью при социализации. Также не рассматриваются институты и механизмы семейной социализации, влияющие на формирование «эмоционального холода» у девушек.

Выводы. Указанные недостатки проанализированных ранее определенных социализации негативно влияют на разработку специальных вопросов психологии семейной социализации и ее влияния на формирование синдрома «эмоционального холода» у девушек. На данный момент фактически отсутствуют теоретические разработки понятия семейной социализации и психологического объяснения данного феномена, а многие используемые в определениях понятия социализации конструктивные элементы не являются психологическими. Поэтому возможности применения общих положений социальной, семейной и возрастной психологии при исследовании особенностей семейной социализации девушек с синдромом «эмоционального холода» ограничены, что требует использования дескриптивных и экспериментальных методов научного исследования.

Литература

1. Андреева Т. В. Семейная психология: Учеб. пособие. — СПб.: Речь, 2004. — 244 с.
2. Андриенко Е. В. Социальная психология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под. ред. В. А. Сласетнина. 3-е изд., стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 264 с.
3. Асланян Т. С. Структурні та функціональні характеристики симптомокомплексу «емційного холоду» у жінок : Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Асланян Тетяна Сергіївна. — Харків, 2010. — 19 с.
4. Большой психологический словарь. — 4-е изд., расширенное / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА; СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009, — 811, [5] с.
5. Классическая социальная психология: учебное пособие для студентов вузов / под общей редакцией Е. И. Рогова. — Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2008. — 416 с. (Серия «Учебный курс»).
6. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 255 с.: ил. — (Психол. наука — школе).
7. Кочарян А. С. Влияние социальных факторов на формирование синдрома «эмоционального холода» у женщин/ Кочарян А. С. Терещенко Н. Н., Асланян Т. С. // Гендерні стереотипи індивідуального здоров'я: матеріали міжн. наук. — практ. конф. (3 жовтня 2007 р., м. Луцьк). — С.111–115.
8. Кочарян А. С. Женские архетипы синдрома «эмоционального холода» в народных сказках /Кочарян А. С., Терещенко Н. Н., Асланян Т. С. // // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України, № 8–9. — 2007. — Стр. 72–75.
9. Крысько В. Г. Социальная психология: Курс лекций / В. Г. Крысько. — 3-е изд. — М.: Омега-Л, 2006. — 352 с; табл., илл. — (Библиотека высшей школы.)
10. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. — 4-е изд., стереотип. — М.: Издательский центр «Академия», 1999. — 456 с.
11. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М, 1991. 348с.
12. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. М., 1982. 255с.

13. Почебут Л. Г., Мейжис И. А. Социальная психология. — Спб.: Питер, 2010. — 672 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
14. Психологія сімейних взаємин: навч. посіб. / [М. С. Корольчук, П. П. Криворучко, В. І. Осьодло та ін.]; за заг. ред. М. С. Корольчука. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 296 с.
15. Социальная психология: Учеб. пособие для вузов / Под. ред. проф. А. М. Столяренко. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 543 с.
16. Социальная психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. Н. Сухов, А. А. Бодалев, В. Н. Казанцев и др.; под ред. А. Н. Сухова, А. А. Деркача. — 4-е изд. стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2006. — 600с. С.40.
17. Социальная психология: учебник для вузов: / Г. М. Андреева — М.: Издательство МГУ, 1980. — 415 с.
18. Столбун Е. Б. Методологические проблемы изучения механизма социализации.: Автореф. дис.. канд. филос. наук, М.: МГУ, 1977. — 24 с.
19. Шибутани Т. Социальная психология. Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999. — 544 с.

А. Ю. Доценко

аспирант кафедры психологического консультирования и психотерапии
Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина

РОЛЬ СІМЕЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ФОРМУВАННІ СИНДРОМУ «ЕМОЦІЙНОГО ХОЛОДУ» У ДІВЧАТ

Резюме

В даній статті проаналізовано можливість застосування існуючих наукових концепцій опису феномену сімейної соціалізації до розуміння синдрому «емоційного холоду» у дівчат. Виокремлено класифікацію підходів до визначення соціалізації. Було встановлено відсутність в літературі детальної інтерпретації психологічних компонентів та психологічних особливостей оперування соціальним досвідом. Пропонуються можливі напрямки перегляду функціональних та нормативних структурних компонентів сімейної соціалізації при дослідженні формування психологічного феномену синдрому «емоційного холоду».

Ключові слова: синдром «емоційного холоду», сімейна соціалізація, психологія соціалізації, процес соціалізації, соціальний досвід.

O. Y. Dotsenko

Post-graduate student of Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, School of Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University

THE ROLE OF FAMILY SOCIALIZATION IN DEVELOPMENT OF GIRLS' «EMOTIONAL COLDNESS» SYNDROME

Summary

The paper analyses possibility of using existing science conceptions of description of family socialization phenomenon for understanding syndrome of «emotional coldness». It was suggested classification of scientific approaches to socialization definition. It was developed that there is no detailed interpretation of psychological components of socialization and psychological features of social experience in the literature. There are suggested possible reviews of functional and normative structural components of family socialization for detailed description of forming the psychological phenomenon of syndrome of «emotional coldness».

Key words: syndrome of «emotional coldness», family socialization, psychology of socialization, socialization process, social experience.

О. В. Кинелёва

аспирантка кафедры глубинной психологии и психотерапии
Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВРЕМЕННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

В статье приведены результаты эмпирического исследования уникальных особенностей переживания временного потока личностью. Определены специфические закономерности течения психологического времени для студентов с учетом гендерных различий.

Ключевые слова: временная компетентность личности, психологический возраст, временные децентрации, актуальная концепция времени.

Постановка проблемы

Актуальность данного исследования определяется значимостью целостного восприятия временной картины мира, как полноценной перспективы осознания своих истоков, взаимосвязи прошлого, настоящего и будущего, наиболее полной творческой самореализации в социуме.

Временная компетентность личности является системообразующим фактором активности и направленности деятельности, принятия определенной жизненной позиции.

Временная компетентность выступает своеобразным «индикатором», отражающим переживание психологического времени (в частности его уникальных феноменов, таких как обратимость и многомерность), временных ориентаций личности (направленности сознания и возможных асимметрий «индивидуального времени»); а также является интегративной формой отражения общего уровня социально-психологической адаптированности и психологического комфорта. Однако, пока неясно, как именно проявляются данные аспекты временной проблематики у представителей разных возрастных или социальных групп. В данном исследовании рассматриваются особенности временной компетентности личности в период «предварительного самоопределения» (согласно периодизации развития Ш. Бюлер 16–25 лет).

Методология исследования

Целью эмпирического исследования было выявление гендерных различий в переживании психологического времени у студентов. В исследовании приняли участие 60 испытуемых — 30 юношей и 30 девушек, возрастом от 17 до 20 лет. Диагностические методы исследования: анкета-интервью «Организация времени жизни», методика «Временные децентрации» (Е. И. Головаха, А. А. Кроник), проективная рисуночная методика «Нарисуй время».

Результаты исследования

Во внутреннем чувстве возраста есть много нюансов, связанных с переживанием времени. Так, наряду с известными измерениями возраста (хронологический, биологический) существует еще один особый аспект, связанный с его субъективной оценкой, предполагающей действие глубинных механизмов обобщения временных отношений — психологический возраст. В итоге анализа полученных экспериментальных данных, определены три ведущие тенденции относительно переживания студентами психологического времени:

1. Тенденция адекватного или равного переживания времени, характерна в случае совпадения оценок по исследуемым категориям — хронологическому и психологическому возрасту (личная и профессиональная сфера жизни).

2. Тенденция переоценивания времени проявляется в случае, когда субъективное переживание психологического возраста в личной или профессиональной сферах жизни превышает хронологический возраст.

3. Тенденция недооценивания времени присутствует, когда субъективное переживание психологического возраста в личной или профессиональной сферах жизни ниже хронологического возраста.

Для математической проверки данных был применен критерий ϕ^* — угловое преобразование Фишера. На основании полученного результата можно сделать заключение, что в личной сфере жизни девушки возрастом 17–20 лет более подвержены тенденции уравнивать хронологический и психологический возраст, чем юноши ($\phi^*_{\text{эмп}} = 1,71$; $p < 0,05$). У юношей чаще встречается несоответствие самооценок и реального возраста. Выраженность тенденции к переоцениванию времени одинаково характерна как для юношей, так и для девушек. Необходимо отметить, что именно тенденция переоценивания времени преобладает среди данной возрастной группы (при процентном соотношении она составляет 72 %). Тенденция недооценивания времени не характерна, проявляется только у двух из шестидесяти испытуемых юношей и девушек (3 %). Среди девушек средняя абсолютная разность между субъективной оценкой и реальным возрастом составляет 5,04 года при разбросе от 2 до 11 лет в сторону завышения своего возраста. Среди юношей этот показатель составляет 6,7 года при разбросе от 2 до 15 лет в сторону завышения своего возраста.

При дальнейшей интерпретации данных сопоставлялись хронологический и психологический возраст испытуемых относительно профессиональной сферы жизни. Здесь можно говорить о том, что также как и в предшествующем случае оценивания в возрастной группе 17–20 лет преобладает тенденция переоценивания времени (68 %). Тенденция равного восприятия хронологического и психологического возраста представлена в меньшей степени, значимых различий нет. Недооценивание времени не характерно. Среди девушек средняя абсолютная разность между субъективной оценкой и реальным возрастом составляет 4,4 года при разбросе от 1 до 25 лет в сторону завышения своего возраста. Среди юношей этот

показатель равен 5,1 года при разбросе от 1 до 17 лет в сторону завышения возраста.

Исследовались также временные ориентации испытуемых юношей и девушек с целью определения наличия или отсутствия децентраций (асимметрий «индивидуального времени»). Согласно причинно-целевой концепции (Е. И. Головаха, А. А. Кроник) временные децентрации — это способность человека взглянуть на свою жизнь с любой временной позиции (любого хронологического момента), порой даже выходящего за ее границы. Подобная децентрация предполагает возможность отделения личного временного центра от момента хронологического настоящего и перенос этого центра в любой иной момент хронологического прошлого или будущего. Таким образом, благодаря децентрациям единицы психологического прошлого, настоящего и будущего утрачивают свою устойчивость и трансформируются друг в друга.

По итогам анализа эмпирических данных, можно сделать заключение, что среди испытуемых преобладает временная направленность на настоящее. Необходимо отметить, что центрированность на хронологическом настоящем у юношей встречается чаще, чем у девушек ($\varphi^*_{\text{эмп}} = 1,83$; $p < 0,05$).

У части респондентов наблюдается совмещение временных ориентаций. Так, среди девушек тенденция совмещения временных ориентаций на настоящее и будущее встречается чаще, чем среди юношей ($\varphi^*_{\text{эмп}} = 1,71$; $p < 0,05$). Устремленность в будущее почти одинаково выражена как у девушек, так и у юношей 17–20 лет. Смещение личного временного центра в прошлое не характерно для испытуемых этой возрастной группы.

Проведён сравнительный анализ репрезентативных идей — концепций времени, преобладающих в восприятии испытуемых юношей и девушек при интериоризации временного потока. В процессе интерпретации данных методики «Нарисуй время» чётко определяются следующие концепции: «Социальное», «Надличностное», «Индивидуально-личностное» и «Формальное время».

Согласно результатам исследования, для девушек 17–20 лет наиболее актуальной является концепция «Социального времени» (83 % выборов испытуемых). Согласно данной репрезентативной идее время представляется некоторой длительностью, которую можно объективизировать посредством различных, зафиксированных в культуре, способов измерения (час, сутки, год, век; период человеческой жизни: детство или старость; явление природного мира: цикл развития растения и т. д.). Время в этом случае рассматривается как величина конечная, поскольку существуют начальная и финальная точки отсчета. В целом, в работах девушек представления о времени преимущественно отражены через элементы социального и природного мира. Наиболее часто встречаются изображения искусственного мира, созданного человеком и не имеющего аналогов в естественной природе (часы, пространство жизни и работы), затем вариации естественной природной среды (структура ландшафта, растения и животные, водный компонент).

Здесь важно отметить стереотип, характерный для графического образа времени — изображение часов, иногда дополненных абстрактными элементами (53 % выборов — 16 испытуемых).

В меньшей степени представлены модификации природной среды, преобразованной человеком, а также знаково-символические элементы изображения.

Для девушек менее характерны представления о времени как вечном, не соизмеримым с событиями человеческой жизни феноменом. Концепция «Надличностного времени» проявляется в 10 % случаев. Работы, отражающие подобные представления о времени, содержат предметы культуры (изображения песочных часов) и зарисовки мифологических персонажей (спирали). Интересно отметить, что в 7 % случаев наблюдается сочетание репрезентативных идей: концепции «Социального» и «Надличностного времени». При анализе рисунков девушек не выделено работ, тематизирующих концепции «Индивидуально-личностного» и «Формального времени».

Согласно результатам исследования, для юношей, так же как и для девушек 17–20 лет актуальной является концепция «Социальное время» (77 % выборов). Графические представления о времени наиболее часто выражены через изображения искусственного мира, созданного человеком (часы, пространство жизни и работы). Значительно реже встречаются знаково-символические элементы изображения, а также вариации естественной природной среды и ее модификации, преобразованные человеком. Прослеживается стереотипность восприятия образа времени — изображение настольных или настенных часов (40 % выборов — 12 испытуемых).

Концепция «Надличностного времени» проявляется в 17 % случаев. Здесь образ времени тематизирован посредством предметов культуры и мифологических персонажей. Сочетание концепций «Социального» и «Надличностного времени» наблюдается в 3 % случаев, концепция «Формальное время» — 3 %. При анализе рисунков юношей не выделено работ, отражающих концепцию «Индивидуально-личностное время».

Основываясь на результатах математической проверки данных, можно сделать заключение, что и для девушек, и для юношей в возрасте 17–20 лет наиболее актуальна концепция «Социальное время» (80 % выборов). В целом, в работах испытуемых преобладают элементы искусственного мира, созданного человеком. Характерна стереотипность временных образов (изображения часов). В меньшей степени свойственно восприятие времени как элемента естественной природной среды (растительный и животный мир, структура ландшафта, водный компонент). Знаково-символическое представление встречается достаточно редко.

Только 13 % среди всех испытуемых юношей и девушек рассматривают время как вечность, не соизмеримую с событиями человеческой жизни.

Тематизация времени посредством значимых событий своей жизни (концепция «Индивидуально-личностного времени») не характерна для лиц юношеского возраста.

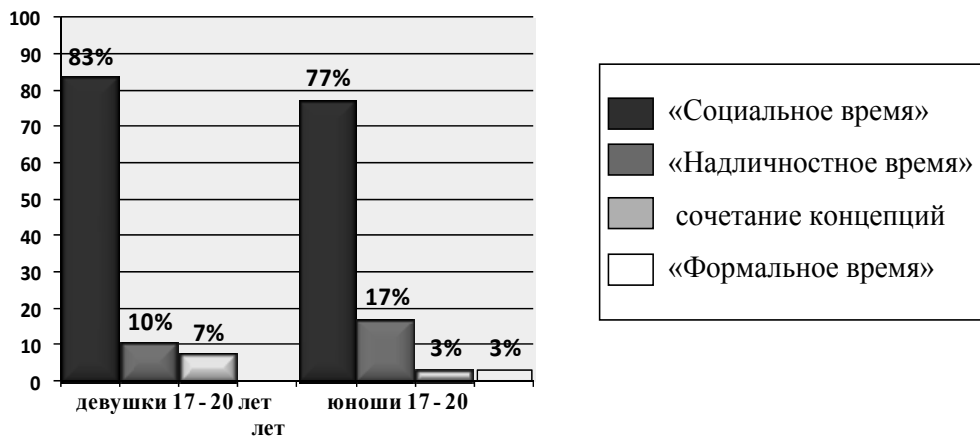


Рис. 1. Соотношение репрезентативных временных концепций

Для анализа результатов исследования цветового выбора респондентов была использована психолингвистическая экспертная система ВААЛ, созданная для предоставления данных смысловой обработки текстов. Согласно оценке ВААЛ-мини звукоцветовая окраска слова «Время» представлена цветной полосой, в которую входят красный и зеленый цвет. Для «прошлого» — это желтый и зеленый цвет, для «настоящего» — красный и желтый цвет, а для «будущего» — зеленый и фиолетовый цвет. Следовательно, звукоцветовая окраска слова «Время» и составляющих его модулей (прошлого, настоящего и будущего) представлена красным, зеленым, желтым и фиолетовым цветом.

Теперь определим цвета, которые предпочли испытуемые девушки возрастом 17–20 лет, затем подсчитаем процентное соотношение выборов. Под значимыми цветовыми выборами будем принимать наиболее часто ассоциируемые цвета, которые присутствуют при тематизации образа времени более чем в 45 % случаев. Наибольшее количество предпочтений (83 % выборов) отдано синему или голубому цвету. Далее равные позиции занимают красный и черный (серый) цвет — 57 % выборов. Необходимо отметить, что черный и серый цвета традиционно используются для создания эскиза рисунка и придания фактуры. Среди работ испытуемых девушек черный, как и серый цвет присутствует в незначительном количестве. Далее зеленый цвет (50 % выборов), затем желтый (47 % выборов испытуемых). В работах также присутствуют оранжевый, розовый, фиолетовый, коричневый, бежевый цвет, но частота их встречаемости не превышает порога 45 %.

Отметим, что в отличие от электронной оценки системы ВААЛ-мини в нашей выборке девушки соотносят с понятием «Время» преимущественно голубой или синий цвета. Ассоциативные связи с красным, желтым и зеленым цветом совпадают. Фиолетовый цвет используют достаточно редко (30 % выборов). Ассоциативные связи дополнены следующими цветовыми выборами: оранжевый (40 %), розовый (33 %), коричневый (17 %) и бежевый (10 %).

Теперь проанализируем цветовой выбор испытуемых юношей, а затем подсчитаем процентное соотношение выборов. Наибольшее количество предпочтений испытуемых юношей (47 % выборов) отдано синему или голубому цвету. Далее по частоте встречаемости преобладает черный или серый цвет (37 % выборов), затем зеленый (27 % выборов). При графическом преобразовании актуальных временных концепций достаточно редко встречаются красный (13 %), оранжевый (13 %), фиолетовый (13 %), желтый (10 %), коричневый цвет (10 % выборов).

В отличие от оценки экспертной системы ВААЛ-мини, юноши в нашей выборке соотносят с понятием «Время» преимущественно синий или голубой цвет. Зеленый, красный, желтый и фиолетовый присутствует, но в незначительном количестве. Ассоциативные связи дополнены оранжевым, коричневым и черным (серым) цветом.

Сравнительный анализ частоты встречаемости ассоциативных цветовых выборов для девушек и юношей возрастом 17–20 лет, позволяет определить, что девушки ассоциируют с понятием время синий, красный, зеленый, желтый и оранжевый цвета чаще, чем юноши. Также можно говорить о том, что для девушек характерно использование большего количества основных цветов и цветовых оттенков при графическом преобразовании актуальной временной концепции. Так, например розовый и бежевый цвет присутствуют только в работах девушек.

Среди юношей нет четкой тенденции в ассоциативных цветовых выборах. В работах присутствуют красный, зеленый, желтый и фиолетовый цвет, но по частоте встречаемости они мало выражены (менее 27 %).

Таблица 1

Сравнительный анализ цветовых предпочтений девушек и юношей при графическом преобразовании актуальной временной концепции

№	Цвет	Процентное соотношение		Значимость различий
		Девушки	Юноши	
1.	Синий, голубой	83,3 %	46,7 %	Значимо $p < 0,01$ $\varphi^*_{эмп} = 3,07$; $\varphi^*_{эмп} > \varphi^*_{кр}$
2.	Красный	56,7 %	13,3 %	Значимо $p < 0,01$ $\varphi^*_{эмп} = 4,83$; $\varphi^*_{эмп} > \varphi^*_{кр}$
3.	Зеленый	50 %	26,7 %	Значимо $p < 0,05$ $\varphi^*_{эмп} = 1,87$; $\varphi^*_{эмп} > \varphi^*_{кр}$
4.	Желтый	46,7 %	10 %	Значимо $p < 0,01$ $\varphi^*_{эмп} = 3,33$; $\varphi^*_{эмп} > \varphi^*_{кр}$
5.	Оранжевый	40 %	13,3 %	Значимо $p < 0,01$ $\varphi^*_{эмп} = 2,40$; $\varphi^*_{эмп} > \varphi^*_{кр}$
6.	Черный, серый	56,7 %	36,7 %	Незначимо $\varphi^*_{эмп} = 1,56$; $\varphi^*_{эмп} < \varphi^*_{кр}$
7.	Фиолетовый	30 %	13,3 %	Незначимо $\varphi^*_{эмп} = 1,59$; $\varphi^*_{эмп} < \varphi^*_{кр}$
8.	Коричневый	16,7 %	10 %	Незначимо $\varphi^*_{эмп} = 0,76$; $\varphi^*_{эмп} < \varphi^*_{кр}$
9.	Розовый	33 %	–	–
10.	Бежевый	10 %	–	–

Выводы

Основываясь на результатах эмпирического исследования, отметим некоторые личностные и гендерные особенности временной компетентности студентов.

1. В возрастной группе 17–20 лет относительно личной сферы жизни, наиболее актуальной является тенденция переоценивания времени, (ощущение себя старше своего паспортного возраста). Однако при этом девушки чаще склонны уравнивать хронологический и психологический возраст, чем юноши ($p < 0,05$). Тенденция недооценивания времени для них не характерна.

2. В профессиональной сфере жизни также преобладает тенденция переоценивания времени. Тенденция равного восприятия хронологического и психологического возраста представлена в меньшей степени. Недооценивание времени не характерно.

3. Естественное для юношеского возраста стремление казаться старше своих лет, может иметь не только положительное значение, выраженное в планировании и структурировании предстоящих событий, но и негативное (ложная переоценка знаний и опыта). В последнем случае необходимо ясное осознание субъектом того, что будущее превращается в действительность лишь в той мере, в какой оно подготовлено всей прошлой деятельностью (реализованными связями, соединяющими события психологического прошлого и актуальными связями психологического настоящего).

4. В возрастной группе 17–20 лет преобладает центрированность на хронологическом настоящем. Здесь важно отметить, что данная тенденция у юношей встречается чаще, чем у девушек ($p < 0,05$). Асимметрии «индивидуального времени» также присутствуют. Так, для девушек характерна тенденция совмещения временных ориентаций на настоящее и будущее. Возможно, подобное явление стоит рассматривать как предвосхищение ожидаемых событий, когда актуализированные потенциальные связи из психологического будущего переходят в фонд психологического настоящего. Положительное значение этого механизма состоит в том, что испытуемые способны к «объемному видению» каждого момента жизни с точки зрения любого другого момента (в данном случае будущего), к целостному осознанию своего жизненного пути. Смещение личного временного центра в прошлое не характерно.

5. При графическом преобразовании актуальной временной концепции в работах, как девушек, так и юношей возрастом 17–20 лет преобладает «Социальное время». Искомый образ представлен посредством элементов искусственного мира, созданного человеком, характерна стереотипность изображений (часы). В меньшей степени свойственны ассоциации с естественной природной средой (растительный и животный мир, структура ландшафта, водный компонент). Понимание времени, как бесконечности и вечности не соизмеримой с событиями человеческой жизни встречается редко. Образ ассоциируется с предметами культуры (песочные часы) и мифологическими персонажами.

6. В отличие от электронной оценки системы ВААЛ-мини, где звукоцветовая окраска слова «Время» и составляющих его модусов представлена красным, зеленым, желтым и фиолетовым цветом, испытуемые девушки, также как и юноши соотносят с понятием «Время» преимущественно синий или голубой цвет. Считается, что голубой цвет вызывает ощущение благополучия, ассоциируется с постоянством и надежностью. Ассоциативные связи с красным, зеленым, желтым цветом у девушек совпадают (превышают порог 45 %).

7. Девушки чаще ассоциируют с понятием время синий (голубой), красный, зеленый, желтый и оранжевый цвет, чем юноши, что может свидетельствовать о более эмоциональном, а также положительном отношении к актуальной концепции времени (временной картине мира).

8. Среди юношей нет четкой тенденции в ассоциативных цветовых выборах. При графическом преобразовании актуальной временной концепции использовано значительно меньшее количество основных цветов и их оттенков.

9. Отметим, что черный (серый) цвет представлен в незначительном количестве среди работ испытуемых, но по частоте встречаемости разделяет второе место. В пословицах и поговорках черный цвет часто ассоциируют со страхом, гневом, депрессией. Считается, этот цвет подталкивает к конфронтации и нарушению запретов, что может быть актуальным при стремлении к самоутверждению, характерному для данного возраста.

Список использованной литературы

1. Болотова А. К. Психология организации времени. / А. К. Болотова. — М.: Аспект Пресс, 2006. — 254 с.
2. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. 2 — е изд. — М., Смысл, 2008. — 259 с.
3. Купер М. Как понимать язык цвета. М.: Эксмо, 2004. — 144 с.
4. Стрелков Ю. К. Инженерная и профессиональная психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2001. — 380 с.
5. Проект ВААЛ(С) Шалак В. И. E-mail: vaal_project@mail.ru

О. В. Кінельова

аспірантка кафедри глибинної психології й психотерапії
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТИМЧАСОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

Резюме

У статті наведено результати емпіричного дослідження унікальних особливостей переживання тимчасового потоку особистістю. Визначено специфічні закономірності перебігу психологічного часу для студентів з урахуванням гендерних відмінностей.

Ключові слова: тимчасова компетентність особистості, психологічний вік, тимчасові децентрації, актуальна концепція часу.

O. V. Kinelyova

post-graduate of the Department of Depth Psychology and Psychotherapy
Taurida National V. I. Vernadsky University

THE GENDER PECULIARITIES OF STUDENTS' TIME COMPETENCE

Summary

The article includes the results of the empirical research into the unique peculiarities of experiencing time stream by a personality. The specific consistent patterns of psychological time flow for students were defined taking into account gender differences.

Key words: time competence of personality, psychological age, time decenterations, the actual concept of time.

З. А. Киреева

доктор психологических наук

зав.кафедрой общей психологии и психологии развития личности

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА ВРЕМЕНИ
В ИСТОРИИ ОДЕССКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

В статье представлено становление и развитие исследований феномена времени в Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова. Рассмотрен вклад Д. Г. Элькина в изучение проблемы восприятия времени и создание Б. И. Цукановым целостной концепции психологического времени на основе его экспериментального измерения. Отмечено продолжение традиций школы «Психология времени» Д. Г. Элькина-Б. И. Цуканова на современном этапе развития психологической науки.

Ключевые слова: время, восприятие времени, τ (тау)-тип, собственная единица времени.

В философии, физике, биологии, геологии, социологии, экономике, политологии, психологии придерживаясь гуманитарной или естественно-научной парадигмы, исследовали фундаментальную категорию Бытия, фундаментальное измерение — Время. За многовековое изучение времени, не считаясь с отсутствием его надлежащего определения, описано множество его феноменов, закономерностей, теорий и законов, но постижение новых граней этого научного «бриллианта» не заканчивается, а находится в постоянном развитии научной мысли. С одной стороны реалии социального, политического, экономического пространств требуют понимания человеческих взаимоотношений со временем, а с другой стороны — фундаментальные исследования психических особенностей человека неотделимы от особенностей переживания времени, как продукта функционирования когнитивной системы.

В Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова сильны традиции по изучению феномена времени. Это не случайно. С начала основания университета в 1865 году на его кафедрах работали известные ученые: биологи И. И. Мечников и А. А. Ковалевский, физиолог И. М. Сеченов, философ М. Я. Грот, психолог Н. Н. Ланге и др. Уже в 1896 году в Одесском (Новороссийском) университете Н. Н. Ланге открыл первую лабораторию экспериментальной психологии в России и в Украине, отделенную от кафедр психиатрии, физиологии, философии.

Создание лаборатории экспериментальной психологии определили самостоятельные экспериментальные опыты широко исследуемых психичес-

ких феноменов: внимания и перцепции, которые впоследствии принесли Н. Н. Ланге широкую мировую известность [2]. Идеи Н. Н. Ланге о разграничении объединенных в субъекте объективного и субъективного, а со временем и понятия об организме и личности были подхвачены С. Л. Рубинштейном, который работал на кафедре философии и психологии в Одесском университете. Им было пересмотрено основное понятие психологии — понятие сознания, создана теория психического как единого психофизиологического процесса, начато фундаментальное экспериментальное изучение мышления.



Достоинством хранителем и продолжателем исторических традиций в науке, идущих от И. М. Сеченова, И. И. Мечникова, А. О. Ковалевского, Н. Н. Ланге стал — Давид Генрихович Элькин (1895–1983). Д. Г. Элькин был одним из первых отечественных исследователей психологии восприятия времени, отойдя от его философской интерпретации.

Свою научную деятельность Д. Г. Элькин начал в 1922 г. с исследований восприятия временных и пространственных отношений у детей, особенностей построения ими временной перспективы [2]. Первые экспериментальные исследования Д. Г. Элькина должны были показать причинную зависимость между непосредственным восприятием времени и формированием временной перспективы, основных понятий и представлений о времени. В этих исследованиях было зафиксировано, что дети возрастом от восьми до двенадцати лет, которые наиболее стабильно воссоздают продолжительности до одной минуты, имеют наиболее широкие представления о временных понятиях. Но строгой математической зависимости выявлено не было. Результаты этих исследований нашли свое отражение в первой публикации Д. Г. Элькина «Круг временных представлений школьника» (1924 год). Результаты экспериментальных исследований влияния ритма и темпа на процессы памяти и мышление были напечатаны в французских и немецких психологических журналах [2]. Интересы ученого в то время распространялись и на педологические исследования по измерению интеллекта, умственной трудоспособности, исследование

Свою научную деятельность Д. Г. Элькин начал в 1922 г. с исследований восприятия временных и пространственных отношений у детей, особенностей построения ими временной перспективы [2]. Первые экспериментальные исследования Д. Г. Элькина должны были показать причинную зависимость между непосредственным восприятием времени и формированием временной перспективы, основных понятий и представлений о времени. В этих исследованиях было зафиксировано, что дети возрастом от восьми до двенадцати лет, которые наиболее стабильно воссоздают продолжительности до одной минуты, имеют наиболее широкие представления о временных понятиях. Но строгой математической зависимости выявлено не было. Результаты этих исследований нашли свое отражение в первой публикации Д. Г. Элькина «Круг временных представлений школьника» (1924 год). Результаты экспериментальных исследований влияния ритма и темпа на процессы памяти и мышление были напечатаны в французских и немецких психологических журналах [2]. Интересы ученого в то время распространялись и на педологические исследования по измерению интеллекта, умственной трудоспособности, исследование



процессов памяти и др. [2]. Но, в дальнейших исследованиях Д. Г. Элькин обращается к детальному исследованию процесса восприятия времени. В решении вопроса об объективности времени необходимо было выяснить значение систем анализаторов в восприятии времени, поскольку еще И. П. Павлов большую роль в восприятии времени отводил анализаторам. Д. Г. Элькин писал, что нет специального временного анализатора, равнозначного по физиологическому смыслу зрительному или слуховому [10]. Каждая анализаторная система может воспринимать время с большей или меньшей точностью. Д. Г. Элькин в своих многочисленных исследованиях доказал, что наибольшая точность в восприятии времени (длительности) принадлежит слуховому анализатору (1961). Этими исследованиями чувства времени у человека Д. Г. Элькин подтвердил предположения И. М. Сеченова о решающей роли слуха в восприятии времени. Н. Д. Багрова, ссылаясь на исследования Д. Г. Элькина отмечает, что слуховой анализатор способен тонко дифференцировать время, зрительный — пространство, кинестетический и кожный в одинаковой мере могут служить для восприятия временных отношений [3].

В процессе экспериментальных исследований о роли анализаторов в восприятии времени Д. Г. Элькиным обнаружилось интересные факты, которые послужили толчком для дальнейших исследований: 1) восприятие ритма сопровождалось повторным аккомпанементом и разнообразными по характеру висцеральными изменениями, которые возникают при эмоциональных состояниях; 2) наблюдались стойкие индивидуальные расхождения в характере ошибок, а также стойкая зависимость длительности ошибки при восприятии времени и ее характер, т. е. недоотмеривание или переотмеривание в зависимости от продолжительности цикла локомоторных движений. Д. Г. Элькин выдвинул и подтвердил гипотезу, соответствующую которой, природа ошибок, наблюдающихся при восприятии времени, обусловлена общими закономерностями сенсорного процесса, который имеет свою специфику для каждого вида анализатора [10].

Д. Г. Элькин полагал, что механизм формирования условного рефлекса на время принципиально другой, чем тот, что описывал И. П. Павлов. Этот механизм заключается, по мнению Д. Г. Элькина в том, что каждый субъект вырабатывает собственную меру времени, которая выступает как сигнал, который носит опережающий характер. Субъективная мера времени вырабатывается на основе: размерности висцеральных функций, «умственных действий», умения использовать разного рода меры, временные ориентиры, временные понятия. Д. Г. Элькин распространил представление о ведущей роли интероцепции в процессе отсчета времени на процесс дифференциации времени, дополнив его положениями из теории установки, разработанной Д. М. Узнадзе: дифференциация времени в состояниях концентрации внимания испытывает на себе выразительное влияние установок ассимилятивного и контрастного характера. Эти установки, согласно Д. Г. Элькину, не являются результатом сознательного сравнения продолжительности интервалов, а действуют как своеобразная направленность личности, которая не осознается. Она, в свою очередь, зависит от субъек-

тивного переживания текучести времени — быстрой или медленной. Так Д. Г. Элькин условно разделил испытуемых на две группы: 1) испытуемые, для которых время течет быстро; 2) испытуемые, для которых течет медленно. Субъективное переживание течения времени, которое вызывает несознаваемую направленность личности, является несознательным компонентом в дифференциации времени. Именно это, по мнению Д. Г. Элькина [10], является источником возникновения стойких временных ошибок и источником изменения в оценке времени при эмоциональных состояниях.

Д. Г. Элькин выделил два равных уровня моделирования времени в психике человека (аналогичные разделения представлены в работах С. Л. Рубинштейна и П. Фресса): непосредственное моделирование времени (моделирование времени на уровне первой сигнальной системы); опосредствованное моделирование времени (моделирование времени на уровне второй сигнальной системы). Причем наиболее эффективное воспроизведение временных характеристик, по мнению Д. Г. Элькина, осуществляется при помощи речевых связей, которые сообщают дифференциации времени очень большую точность [10]. Изучению моделирования времени на уровне второй сигнальной системы были посвящены работы Л. Д. Драголи, который рассматривал временные категории речи и дифференциацию времени у детей [5]. Вообще, восприятие времени, писал Д. Г. Элькин, отображая временные особенности объективной реальности, несет на себе печать ее закономерностей [10].

Д. Г. Элькиным были проведены и другие исследования в рамках психологии времени. Сформулированные им идеи и положения внесли значительный вклад в развитие экспериментальной психологии в Украине и в разработку проблемы восприятия времени. Вообще процесс восприятия времени Д. Г. Элькин отнес к числу сложных аналитико-синтетических процессов, которые характеризуются системным кортикальным строением. Такой вывод согласовывался с теорией И. П. Павлова о системной динамической локализации и А. Р. Лурии о функциональной локализации высших психических функций. В современных публикациях (Бухуси, Дж. Гиббон, Ч. Малапани, С. Л. Дейл, Галлистел, Поппел, Раммсейер, П. А. Льюис, Р. С. Майелл и др.) показано, что различные нейронные системы, различные процессы и области мозга могут быть вовлечены в обработку временных интервалов различной длительности, но до сих пор среди исследователей отсутствует консенсус по феномену восприятия времени.

Д. Г. Элькину принадлежат большое количество работ по различным проблемам восприятия времени: от проблем онтогенеза, специфики развития временных восприятий в музыкальной, спортивной и профессиональной деятельности до проблем восприятия времени в социальных контактах, в общении человека. Д. Г. Элькин возглавлял симпозиум «Восприятие времени» на 18 Международном психологическом конгрессе в 1966 году в Москве, был участником совещаний и съездов по проблемам психологии.

Вопросами восприятия времени в Одесском университете занималась Т. М. Козина, которая показала, что в основе процессов восприятия времени лежит моторный аккомпанемент, который, настраиваясь в унисон с

действующими раздражителями, становится источником сигналов, поступающих в порядке обратной афферентации в мозг и являющихся условием адекватного отражения времени [7]. Восприятие одновременности и моторики изучала А. А. Бефани, а влияние фактора мотивации на восприятие времени в деятельности исследовал Н. Ф. Будиянский.

После смерти Д. Г. Элькина научное направление «Психология дифференциации времени» возглавил его ученик — Б. И. Цуканов, который построил целостную концепцию психологического времени на основе экспериментального измерения его единицы.

Б. И. Цуканов поставил цель измерить единицу психологического времени индивидов, описав ее относительно объективной временной единицы. Иначе говоря, за акт восприятия каждой астрономической единицы времени заданного интервала отвечает целиком определенная субъективная единица. Так, Б. И. Цуканов пришел к идее о том, что каждый индивид обладает собственной единицей времени — « τ (тау)-типом», которая в течение жизни не изменяется [9]. На большой выборке Б. И. Цукановым были установлены индивидуальные пределы значений собственной единицы времени в человеческой популяции: $0,7с < \tau < 1,1с$. Как видно, продолжительность этой единицы, находится, в зоне нейтральных интервалов, и можно предполагать, что она своим происхождением обязана механизму «биологических часов» [9].



Несомненным научным и практическим интересом являются исследования Б. И. Цуканова, направленные на установление субъективно-метрологических индивидуальных свойств собственной единицы времени и сопоставление их длительности с индивидуальными свойствами темперамента. Известно, что Б. И. Цуканов выделил пять « τ (тау) — типов», для четырех из них использовал терминологию Гиппократов, а пятому — дал название «равновесный» (по Г. Айзенку, индивиды, которые соответствуют «равновесному» находятся в условном нуле; у них средний уровень возбуждения и торможения, которые уравнивают друг друга) [9]. Б. И. Цуканов расположил типы в следующем порядке: холероидный тип — сангвиноидный — равновесный — меланхолоидный — флегматоидный. Наиболее численной, согласно Б. И. Цуканову, является сангвиноидная группа 44 %, затем меланхолоидная 29 %, холероидная 14 %, флегматоидная — 9 % и самой малочисленной является группа равновесного типа -4 % [9].

Установленные Б. И. Цукановым пределы ($0,7с < \tau < 1,1с$) позволили разделить индивидов по τ — типу на: «спешащих» ($0,7с < \tau < 1,0$), «точных» ($\tau=1,0с$) и «медлительных» ($\tau>1,0с$) субъектов, которые находятся в различных временных условиях, а последние проявляются в индивиду-

альных особенностях отношения к времени и в поведении во времени. Мы отмечаем, что Д. Г. Элькин делил испытуемых только на две группы: на тех, для которых время течет быстро, и тех, для которых течет медленно, а его ученик точно установил границы, в которых они находятся в человеческой популяции [9].

Брагина Н. Н. и Доброхотова Т. А., Cottle T. J., Фресс П. и другие отмечали, что отношение к прошлому, настоящему и будущему у разных людей неравнозначно, т. к. существуют различные типы ориентации. Такие ориентации, по мнению Б. И. Цуканова [9], во многом зависят от конструкции часов индивида, которые откладывают определенный отпечаток на своеобразие временной перспективы личности. Так, индивиды в диапазоне $0,7с < \tau < 0,85с$ ориентированы на будущее, в диапазоне $0,86с < \tau < 0,93с$ для субъектов наиболее значимо настоящее, субъекты, предпочитающие прошлое, находятся в диапазоне $0,94с < \tau < 1,11с$.

Широта научных интересов профессора Б. И. Цуканова коснулась большого количества вопросов и проблем, как в современной психологии, так и за ее пределами (генетика, геология, биология, медицина, эволюционная теория). Так, ученый убедительно показал, что психологические переломы происходящие в определенных возрастных периодах у человека, можно объяснить с помощью собственной единицы времени и предложил рассматривать процесс воспроизведения τ -типов, «как процесс воспроизведения индивидуального часового механизма(мозга) с заданной механикой собственного хода» [9,с.101]. Ученый продемонстрировал, что предпочитаемая (хроническая неинфекционная болезнь) локализуется в пределах своей типологической группы. Предложенная им схема во многом соответствует тому, как Гиппократ объяснял происхождение болезней преобладанием одной из четырех жидкостей в организме. Введенная Б. И. Цукановым в научный тезаурус метафора «хороших» и «плохих» часов может демонстрировать природные предпосылки интеллектуального потенциала личности [9]. Интересны исследования направленные на изучение дискретного хода глобальных биологических часов в эволюции жизни на планете. Развивая идеи В. И. Вернадского, Б. И. Цуканов в своих последних публикациях показал, что живое вещество на Земле существует в виде «глобальных биологических часов», а эволюция живых систем и появление *Homo sapiens* полностью согласованы с законом их хода. Результаты этих исследований были представлены в докладах на международных конгрессах «Фундаментальные проблемы естествознания и техники» (2002 — Санкт-Петербург, 2003 — Саппоро, Япония). В 1999 г. Б. И. Цуканов выпустил монографию «Время в психике человека», в рецензии на которую В. П. Зинченко писал, что на богатейшем экспериментальном, педагогическом, клиническом материале Б. И. Цуканов показывает, как «живет и работает выделенная константа, не только в переживании длительности, но и в поведении, действиях, деятельности, здоровье» [9].

Читая лекции студентам разных специальностей в Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова, профессор Б. И. Цуканов увлекал их своими идеями и взглядами и создал исследователь-

ский коллектив, разрабатывающий направление «Психология времени». Объединенная научная деятельность В. Н. Бугановой, Л. Н. Акимовой, А. Воронова, Н. В. Головиной, И. А. Страцинской, З. А. Киреевой, О. Д. Литвиненко, Л. Б. Бровер, А. В. Молдовановой, Р. Н. Свиначенко, Т. В. Мостовой, О. О. Сокержинской, Ю. Б. Цукановой, С. М. Бондаревич позволила в определенной мере реализовать, задуманную Б. И. Цукановым исследовательскую программу. Так, например, В. Н. Буганова развивала направление, связанное с изучением дискретности психического развития в масштабе времени; Л. Н. Акимова изучала развитие отечественной экспериментальной психологии на материале Южноукраинского региона; И. А. Страцинская установила цепочку возрастных точек, в которых наблюдаются наиболее яркие проявления самоопределения и самореализации творческой личности; Н. В. Головина обнаружила и подтвердила высокую корреляционную связь между количественным показателем качества хода собственных часов и психометрическим показателем IQ. О. Д. Литвиненко изучала ритмическую структуру психики индивида, Р. Н. Свиначенко исследовал отображение временной составляющей в картине мира субъекта, З. А. Киреева предложила модель развития темпорального сознания в онтогенезе на основе применения разных форм концептуализации темпоральной действительности и презентаций знаний о мире.

Сегодня, психология времени в Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова, развивается на кафедре общей психологии и психологии развития личности (под руководством З. А. Киреевой) и на кафедре дифференциальной и специальной психологии (под руководством академика Т. П. Висковатовой). Аспиранты кафедр Т. В. Мостовая, О. О. Сокержинская, И. В. Николаева, М. В. Козлова, Н. М. Гринникова, Ю. Б. Цуканова продолжают традиции научной школы «Психологии времени».

Литература

1. Абульханова К. А. Березина Т. Н. Время личности и время жизни. СПб., 2002
2. Акимова Л. Н. Становление и развитие отечественной экспериментальной психологии (на материале Южноукраинского региона). Автореф. канд. дисс., 2001.
3. Багрова Н. Д. Фактор времени в восприятии человеком. — Л.: Наука, 1980. — 96с.
4. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. — К.: Наукова думка, 1984. — 207с.
5. Драголи Л. Д. Временные категории речи и дифференциация времени// Восприятие пространства и времени. — Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1969. — С.97–98.
6. Киреева З. А. Развитие сознания, детерминированное временем. Монография. — Одеса, 2010. — 380с.
7. Козина Т. М. Роль обратной афферентации в восприятии быстроты// Проблемы восприятия пространства и времени/ под ред. Б. Г. Ананьева и Б. Ф. Ломова. Л., 1961. С.149–151.
8. Фресс П. Приспособление человека ко времени// Вопросы психологии, 1961. — №1. — С.43–57.
9. Цуканов Б. И. Время в психике человека: Монография. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220с.
10. Элькин Д. Г. Восприятие времени. — М.: АПН РСФСР, 1962. — 311с

З. А. Кіресва

доктор психологічних наук

зав. кафедрою загальної психології і психології розвитку особистості

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЧАСУ У ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Резюме

У статті представлено становлення і розвиток досліджень феномену часу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Висвітлений вклад Д. Г. Елькина у вивчення проблеми сприйняття часу і створення Б. І. Цукановим цілісної концепції психологічного часу на основі його експериментального виміру. Відмічено продовження традицій школи «Психологія часу» Д. Г. Елькина-Б. І. Цуканова на сучасному етапі розвитку психологічної науки.

Ключові слова: час, сприйняття часу, (τ)-тип, власна одиниця часу.

Z. A. Kireeva

doctor of psychological sciences

зав. кафедрою of general psychology and psychology

of development of personality

I. I. Mechnikov Odessa national university

PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE PHENOMENON OF TIME IN THE HISTORY OF THE ODESSA UNIVERSITY

Summary

Article presents formation and development of researches of the phenomenon of time at the Odessa national university named after I. I. Mechnikov. D. G. Elkin's contribution to studying of a problem of time perception and B. I. Tsukanov's creation of the complete concept of psychological time on the basis of its experimental measurement are examined. Prolongation of traditions of school «time Psychology» D. G. Elkin-B. I. Tsukanov at the present stage of development of a psychological science is marked.

Key words: time, perception of time, τ (tau) — type, own time unit.

О. И. Кононенко

доцент, к. псих. наук,

А. В. Кирьянова

магистр

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

кафедра дифференциальной и специальной психологии

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ АКТИВНОСТИ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ ИНТЕРНЕТА ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА

В статье представлены результаты исследования по выявлению воздействия Интернет-пространства на молодежь, с помощью метода опроса, качественного и количественного анализа данных.

Ключевые слова: Интернет-пространство, влияние Интернета, период юности.

Постановка проблемы

Компьютер и Интернет только недавно, но достаточно прочно вошли в нашу жизнь. И современный человек уже не представляет своей жизни без посещения Интернет-пространства. «Среднестатистическая аудитория Сети (синоним слова «Интернет») составила на 31 марта 2009г. 1.596.270.108 человек [Internet Usage Statistics, 2009]. Если эти цифры сопоставить с количеством жителей на Земле сейчас (чуть-чуть более 6.7 миллионов), то можно увидеть, что примерно каждый шестой землянин уже стал пользователем Сети. Интернет прирастает в среднем на 18 % в год: на декабрь 2005 года количество пользователей сети было около миллиарда человек. Второй миллиард аудитория Сети должна достигнуть к 2015 году. Третий миллиард набрать будет уже труднее и, по прогнозам специалистов, к своему третьему миллиарду Интернет должен приблизиться в 2040 году» [3].

Неограниченный объем различной информации и уникальных возможностей: общения и перевоплощения — особенно привлекают молодежь, которая сутки напролёт находится в Сети: общается, играет, учится, создает себе виртуальную жизнь под разными масками. «В 2005 году эксперты из Массачусетского технологического института (MIT) составили топ-список 25 важнейших изобретений человечества за последние два десятилетия: среди них Интернет занял первое место, а такое его приложение как электронная почта — пятое (Раскладкина, 2006, с. 74), [3]».

Неограниченные возможности являются почвой для аддикций и девиаций: Интернет-зависимости и игровой зависимости, агрессивности и аморальности. А так как тема недостаточно изучена: четко не определены её положительные и отрицательные стороны, то не продуманы и не созданы меры, помогающие ограничить и предотвратить отрицательное влияние Интернета на молодежь. В этом заключается актуальная проблема.

Проблему влияния Интернета на личность рассматривали в своих работах отечественные ученые: Е. И. Горошко, Л. Н. Юрева, Т. Ю. Ботьбот, С. В. Бондаренко, В. М. Фатулова, А. Жичкина, А. Г. Асмолов, Г. А. Асмолов, В. А. Лоскутова, а также зарубежные — К. Янг, К. Керделлан, Г. Грезийон [1–8].

Мнения ученых разделились на предмет влияния Интернет-пространства (в т. ч. компьютера) на личность. Положительные воздействия заключаются в том, что:

1) «у пользователя компьютера преобразовывается мыслительная деятельность, мышление приобретает абстрактно-логический характер с хорошо развитыми прогностическими функциями» (О. К. Тихомиров, 1988) [8];

2) «появление новой социальной общности, в которую вошли пользователи сетей, это часть объективного процесса возрастания социального в жизни людей, рассматриваемого в аспекте поведения, ориентированного на сотрудничество» [2];

3) «смысл существования киберпространства заключается в информационном обмене, ориентированном на удовлетворение многообразных интересов пользователей» (Павел Куртис) [2];

4) возможность быстро передавать информацию, сохраняя её чёткость.

И выделяют такие отрицательные воздействия:

1) «в коммуникации в Интернете теряют свое значение невербальные средства общения. Несмотря на возможность выражать свои чувства при помощи «смайликов», физическое отсутствие участников приводит к тому, что чувства можно не только выражать, но и скрывать, равно, как и можно выражать чувства, которые человек в данный момент не испытывает» [5];

2) «компьютер становится не только рабочим инструментом, он начинает влиять на поведение человека, его межличностные контакты и отношения. Происходит смена среды обитания современного человека, сопровождающаяся трансформацией сознания, рационализацией психической деятельности, эмоциональным отчуждением, десоциализацией, деструктивными изменениями психики» [8];

3) «Young установила, что больные с депрессивными расстройствами, которые намного больше других чувствуют страх предательства и нуждаются в социальной поддержке, используют Интернет, чтобы преодолеть трудности межличностных взаимоотношений в реальности» [8];

4) «компьютерные аддикты большую часть времени втянуты в социальную активность, такую как участие в новых группах, чатах, форумах, ICQ» [8].

Таким образом, Интернет-пространство (в т. ч. компьютер) и положительно, и отрицательно влияет на личность: с одной стороны — личность может развить и улучшить свои коммуникативные навыки и вообще компенсировать дефицит общения, а также развить своё мышление, благодаря работе с компьютером, и повысить уровень образования, учитывая доступ к огромному количеству информации в Интернете, с другой — может порождать и распространять агрессивность и аморальность среди пользователей, а также реализовывать аддиктивную предрасположенность.

Целью нашего исследования является изучение влияния Интернета именно на молодежь, во-первых, потому что она находится в гуще событий, очень активно пользуется Интернетом и легко адаптируется к нововведениям, в отличие от представителей других возрастных групп; во-вторых, потому что юноши и девушки более чувствительны ко всему, что идёт из вне, так как ещё развиваются, самоопределяются в жизненных и профессиональных планах, у них формирование характера, общих и специальных способностей, мировоззрения находится на заключительной стадии. Поэтому молодежь сильнее подвержена влиянию информации, которая встречается им в Интернете, и важно изучить эти воздействия, чтобы найти способы предотвратить отрицательные и усилить положительные.

Организация исследования

Было проведено исследование, направленное на выявление влияния Интернет-пространства на молодежь, в котором приняли участие 101 пользователь — юноши и девушки из Украины, России и Белоруссии в возрасте 17–23 года. Исследование проводилось с помощью метода опроса, качественного и количественного анализа данных.

Испытуемым предлагалось ответить на вопросы с целью получения информации о мотивах использования Сети, об отношении пользователей к Интернету и представлении о влиянии Интернета на пользователей.

Результаты исследования

Таким образом, по результатам опроса были получены общие сведения об испытуемых: большинство юношей и девушек учатся в ВУЗах, образование — неоконченное высшее, не женаты/ не замужем, уровень доходов большинство оценивают так: «хватает только на питание и одежду» (таблица 1).

Таблица 1

Общие сведения об испытуемых

№	Вопросы	Варианты ответов	Шаир		
			Юноши	Девушки	Все
1	Социальный статус	учатся	50	59	54,5
		работают	26	24	25
		учатся и работают	24	14	19
		не работают	–	4	4
2	Семейное положение	не женаты/ не замужем	90	86	88
		женаты/замужем	8	8	8
		гражданский брак	2	6	4
3	Образование	среднее	6	6	6
		неоконченное высшее	62	41	51,5
		высшее	32	51	41,5
		2 высших	–	2	2

№	Вопросы	Варианты ответов	Шаир		
			Юноши	Девушки	Все
4	Уровень доходов	хватает на питание и одежду	44	69	56,5
		могут себе позволить крупные покупки (бытовая техника, мебель и т. п.)	32	18	25
		хватает только на питание	20	12	16
		иногда могут позволить себе крупные покупки	4	2	3

Так же, в результате нашего исследования и анализа литературы, мы можем выделить четыре направления специфики воздействия Интернета на пользователей: активность, особенности деятельности, общение, влияние. Далее подробно рассмотрим каждое из них.

Данные, связанные с активностью пользователей в Интернете, представлены в таблице 2.

Таблица 2

Проявление активности у пользователей в Интернете

№	Вопросы	Варианты ответов	Результаты (%)		
			Юноши	Девушки	Все
1	Стаж в Интернете	1–5 лет	50	53	51,5
		6–10 лет	48	43	45,5
		больше 10	2	4	3
2	Количество часов, проведенных пользователями в Интернете в день (среднее время)	минимум	4 часа	4 часа	4 часа
		максимум	5,1 часов	5,5 часов	5,3 часов
		больше 10 часов	8 %	12 %	10 %
3	Частота посещения Интернета	каждый день, несколько раз	68	63	65,5
		я там «живу»	16	22	19
		каждый день, один раз	8	12	10
		несколько раз в неделю	6	4	5
4	Обстоятельства, из-за которых не посещают Интернет	нет к нему доступа (забывают заплатить за Интернет-услуги, ломается компьютер и т. п.)	42	59	50,5
		устраивают себе отдых	18	24	21
		первое и второе: нет к нему доступа/ устраивают себе отдых	16	6	11
		заняты другими делами	22	12	17
		это невозможно	2	–	2
5	Время суток, когда чаще посещают Интернет	вечер	66	49	57,5

№	Вопросы	Варианты ответов	Результаты (%)		
			Юноши	Девушки	Все
6	Доступ в Интернет осуществляется	дома	76	82	79
		дома и на работе	14	10	12
		на работе	4	6	5
		доступ с помощью мобильной связи в любом месте	4	–	4
		в библиотеке	2	2	2
		в кафе с Wi-Fi	–	2	2
		у друзей	–	4	4

Таким образом, активность пользователей Сети проявляется в следующем:

1. Стаж в Интернете большинства юношей и девушек составляет 5–10 лет, и только небольшой процент — больше 10 лет. Возможно, это связано с тем, что за последние 10 лет Интернет стал более доступным благодаря приемлемой плате за услуги, и приемлемой стоимости компьютерной техники. И, соответственно, стал популярным, благодаря активности пользователей в связи с пересылкой информации, электронных денег, т. е. люди стали меньше времени тратить на такие действия с помощью Интернета.

2. Количество часов, проводимых молодежью в Сети в день (среднее время) составляют: минимум 4 часа, максимум — 5, но 20 % пользователей проводят в Интернете больше 10 часов.

3. Юноши и девушки чаще посещают Интернет каждый день, несколько раз — по мере необходимости. Высказывания некоторых пользователей по этому поводу: «Зависит от обстоятельств, для меня Интернет — вспомогательный инструмент, работаю с его помощью» (2 % — юношей и девушек).

Вызывает опасение то обстоятельство, что 38 % молодежи (больше девушки) «живут» в сети, т. е. больше существуют в виртуальном мире и, возможно, являются Интернет-аддиктами. По А. Ю. Егорову, «для Интернет-аддиктов, преимущественно женского пола, характерно ощущение одиночества, которое они стараются снизить, проводя время за общением в чатах (Amichai-Hamburger, Ven-Artzi; 2003)» [4]. Но «полемизируя с К. Янг, М. Griffiths (1999) утверждает, что многие интенсивные пользователи Интернета не являются собственно Интернет-аддиктами, а используют сеть для реализации других аддикций» [там же].

4. Большинство пользователей (91 %) не пользуются Интернетом из-за того, что к нему нет доступа. Но хорошо, что 42 % — устраивают себе отдых, а 34 % — заняты другими делами, т. е. сознательно приоритетным является не нахождение в Сети, к сожалению, это выбор не большинства.

5. Чаще всего молодежь посещает Интернет вечером, но также — по мере необходимости. Утром и днем — те, кто на работе, в основном девушки. В выходные — в любое время суток.

6. Доступ в Сеть осуществляется чаще дома и только 4 % — с помощью мобильной связи в любом месте (юноши), и небольшой процент пользователей — в библиотеке; в кафе с Wi-Fi и у друзей — девушки.

Информация об особенностях деятельности представлена в таблице 3.

Таблица 3

Особенности деятельности пользователей в Интернете

№	Вопросы	Варианты ответов	Результаты (%)		
			Юноши	Девушки	Все
1	Цель пользования Интернетом	поиск различной информации	96	100	98
		поиск музыки, кинофильмов	82	84	83
		общение в реальном времени	68	75	71,5
		чтение новостей	64	57	60,5
		электронная почта	58	82	70
		поиск информации о спортивных событиях	32	2	17
		юмор, что-то развлекательное	32	39	35,5
		поиск научных работ	30	41	35,5
		игры	24	14	19
		поиск финансовой информации	24	–	24
		покупки с помощью Интернета	20	16	18
		поиск работы	14	35	24,5
просмотр рекламы	6	6	6		
2	Необходимость использовать Интернет в учёбе, работе	просто необходим Интернет	66	92	79
		могли бы обойтись без него	28	6	17
		не нуждаются в нём для этих целей	4	2	3
3	Предпочтение электронным или печатным книгам	предпочитают электронные книги обычным	28	16	22
		электронные, так как нет возможности читать книги в печатном варианте	32	47	39,5
		удобнее читать обычные книги	40	37	38,5
4	Пользование услугами Интернет-магазинов	да, часто	12	2	7
		да, редко	20	22	21
		не пользуются	68	76	72
5	Пользователи оценивают свою потребность в Интернете	периодически возникает потребность зайти в Интернет	42	41	41,5
		испытывают ежедневную потребность в Интернете	34	31	32,5
		относятся равнодушно	18	12	15
		не представляют свою жизнь без Интернета	6	16	11

Таким образом, особенности деятельности пользователей заключаются в следующем:

1. Цель пользования Интернетом различна: на первом месте — поиск разнообразной информации (зависит от необходимости), на 2-м — поиск музыки, кинофильмов, на 3-м — общение в реальном времени, на 4-м — чтение новостей, на 5-м — электронная почта. Т. е. для молодежи является важным поиск развлечений, общение, обмен информацией и поиск информации о мире.

2. Интернет необходим пользователям для работы и учёбы, но юноши (28 %) вполне могли бы обойтись без него, в отличие от девушек. Юноши высказали мнение: «В учёбе нужен Интернет, в работе — нет (2 %)». Девушки: «Для творческой реализации (стихотворения), online переводчик, информация о рукоделии, подделках». Возможно, это связано с тем, что информация, которую ищут девушки, более доступна в Интернете, чем та, которую ищут парни (в следующем пункте подробнее рассмотрим этот вопрос). Также специфика работы юношей не связана с Интернетом, как деятельность девушек, которые могут работать дома благодаря Интернету.

3. Юноши предпочитают читать обычные книги в отличие от электронных (40 %), а девушки — электронные, т. к. нет возможности читать обычные (47 %). Это можно объяснить тем, что электронные книги читают с помощью специальных устройств или мобильного телефона, т. е. они удобны и компактны для девушек. А литература, которую читают юноши (техническая и т. п.) объемная, поэтому редко оцифровывается.

4. Молодежь в основном не пользуется услугами Интернет-магазинов, возможно, это связано с тем, что услуги не популярны, вызывают недоверие, и, соответственно, люди опасаются обмана, а так же способы оплаты неудобны, товар не возможно проверить перед покупкой, не все магазины дают гарантии, не совершенство отечественной почтовой системы — товар приходится долго ждать.

5. У большинства юношей и девушек периодически возникает потребность посетить Интернет, т. е. для них не является важным находиться в Сети постоянно. Но, к сожалению, 22 % не представляют свою жизнь без Интернета.

Результаты о специфике общения в Интернете представлены в таблице 4.

Таблица 4

Специфика общения пользователей в Интернете

№	Вопросы	Варианты ответов	Результаты (%)		
			Юноши	Девушки	Все
1	Популярность социальных сетей среди пользователей	В Контакте	74	92	83
		YouTube	48	39	43,5
		не посещают	8	—	8
2	Программы или серверы, используемые для общения	ICQ, QIP и т. п.	18	14	16
		Skype, Google Talk и т. п.	18	35	26,5
		Интернет-чаты	14	12	13
		Mail.Ru Агент	4	4	4
		электронная почта	8	8	8
		форумы	6	—	6
	социальные сети	14	33	23,5	

№	Вопросы	Варианты ответов	Результаты (%)		
			Юноши	Девушки	Все
3	Тематика форумов, которые посещают пользователи	техника, компьютерная техника	38	16	27
		игры	16	10	13
		спорт	14	2	8
		музыка	14	2	8
		автомобили	12	6	9
		наука (книги по учебным дисциплинам)	10	12	11
		мода, красота	4	25	14,5
		кулинария	2	27	14,5
		рукоделие	–	14	14
		«Уход за ребенком»	–	8	8
		не посещают форумы	24	33	28,5
4	Посещает ли молодежь сайты знакомств?	да	6	12	9
		редко	4	6	5
		нет	90 (из них 6 % посещали раньше)	82 (из них 8 % посещали раньше)	86 (из них 7 % посещали раньше)

Таким образом, специфика общения пользователей в Сети представлена следующим:

1. Пользователи отдают предпочтение социальной сети «В контакте» и сайту YouTube (где размещены видеоролики на различную тематику). Возможно, это связано с тем, что «В контакте» является очень популярной и функциональной социальной сетью в постсоветских странах. А YouTube — один из первых серверов, где можно выкладывать видео в хорошем качестве, и, таким образом, открыть свой канал с собственным видео на определенную тематику.

6 % юношей пользуются социальными сетями, которые доступны через мобильный телефон (foursquare, Instagram, google+).

8 % пользователей вообще не посещают социальные сети, но только юноши, в отличие от девушек. Думаем, это связано с тем, что юноши больше предпочитают реальное общение и более заинтересованы карьерным ростом, поэтому им не хватает времени посещать социальные сети. (Так же возможно пояснение, данное в описании таблицы 3 «Активность пользователей» пункт 3).

2. Более популярными программами для общения являются: ICQ (QIP и т. п.) и Skype (Google Talk и т. п.), но девушки больше предпочитают Skype и подобные ему. Возможно, потому что эта программа более популярна, с её помощью можно бесплатно звонить по всему миру.

Так же пользователи общаются в социальных сетях, но больше — девушки (33 %). Это может быть связано с тем, что многие девушки работают в офисе, и в свободное время посещают социальные сети для общения и развлечения, т. к. в любой момент можно вернуться к работе.

3. Тематика форумов, которые интересуют юноши — различная техника (в т. ч. компьютерная), а девушки: кулинария, мода и красота. В данном случае мы видим четкое разделение на женские и мужские интересы.

А 57 % пользователей вообще не посещают форумы. Это может быть связано с тем, что важную информацию (о технике, способах лечения и т. д.) разумнее получать непосредственно у специалистов в реальности.

4. В основном, больше девушки (12 %) посещают сайты знакомств, возможно, из-за безопасности таких знакомств, в отличие от реальных и возможности «лучше» узнать человека, но это могут быть только иллюзии.

Но всё-таки многие пользователи не посещают сайты знакомств, хотя в прошлом посещали (14 %), это может быть связано с разочарованием: реальность не соответствует виртуальности.

Учитывая, что в Интернете можно познакомиться не только на сайте знакомств, это значит, что 90 % тех, кто не посещает сайты знакомств, вполне могут знакомиться в Интернете с пользователями другими способами.

А 46 % юношей вообще не знакомятся в Интернете. Мнение: «Большинство здравомыслящих юношей предпочитают реальное знакомство и общение».

Результаты опроса о влиянии Интернета на пользователей, представлены в таблице 5.

Таблица 5

Особенности влияние Интернета на пользователей

№	Вопрос	Варианты ответов	Результат (%)		
			Юноши	Девушки	Все
1	Эмоции, которые вызывает посещение Интернета	положительные	62	67	64,5
		эмоции не стабильны	16	24	20
		эмоции не зависят от наличия Интернета	22	6	14
		эмоции зависят от наличия Интернета	–	4	4
2	Влияние Интернета на общение с окружающими	никак не влияет	74	88	81
		с появлением Интернета стали меньше общаться с друзьями	16	4	10
		Интернет заменяет реальное общение	8	6	7
3	Влияние Интернета на учебу (работу)	Интернет помогает учиться (работать)	70	76	73
		не влияет	18	16	17
		мешает учебе (работе)	6	2	4
		помогает и мешает учиться (работать)	6	6	6
4	Влияние компьютера (в т. ч. посещение Интернета) на здоровье	влияет незначительно	48	61	54,5
		не влияет	42	31	36,5
		здоровье значительно ухудшилось	10	8	9

№	Вопрос	Варианты ответов	Результат (%)		
			Юноши	Девушки	Все
5	Отношение пользователей к Интернету	считают полезным изобретением	84	94	89
		все равно	6	—	6
		считают полезным изобретением и бесполезной тратой времени	6	6	6
		считают бесполезной тратой времени	2	—	2
6	Испытуемым была предложена ситуация: «Если возникнет необходимость, сможете ли Вы быстро отвлечься, покинуть Интернет?»	да	92	96	94
		неохотно	4	4	4
		нет	2	—	2
		не сразу	2	—	2
7	Отношение родственников (знакомых, друзей) к увлечению пользователями Интернетом	им всё равно	48	41	44,5
		им не о чём беспокоиться, я к нему равнодушен	32	27	29,5
		они одобряют мое увлечение	10	20	15
		они настроены отрицательно	10	12	11

Таким образом, особенности влияние Интернета на пользователей проявляются:

1. У большинства пользователей посещение Интернета вызывает положительные эмоции, но у 24 % девушек эмоции не стабильны, т. е. зависят от Интернета — от информации, которую они там получают.

У 22 % парней эмоции не зависят от наличия Интернета, а из девушек — только у 6 %. Это, можно объяснить тем, что девушки по своей природе действительно более эмоциональны, чем парни, так же, возможно, придают серьезное значение виртуальности и используют Интернет для поиска эмоций, считая Сеть безопасной, как мы уже говорили.

2. Большинство пользователей утверждают, что Интернет не влияет на их общение с окружающими, но 16 % юношей стали меньше общаться с друзьями. Это может быть связано с тем, что появились новые интересы (в т. ч. игры компьютерные и сетевые) в Сети и, соответственно, новые знакомства — новый виртуальный круг общения.

14-ти процентам пользователей Интернет заменяет реальное общение. Возможно, это связано с неуверенностью личностей в себе, с нехваткой времени, с тенденцией людей к асоциальности. Высказывания пользователей по этому поводу: «Интернет повысил мою эрудиции и интерес к реальной жизни, появилось больше поводов встречаться в реальности с друзьями», «помогает общаться с теми, с кем нет возможности общаться в реальности».

3. В основном Интернет помогает пользователям в учёбе и работе. Некоторые (12 %) высказали мнение, что Интернет как помогает, так и мешает. Возможно, когда пользователи ищут нужную информацию в Сети, они отвлекаются на более интересную и развлекательную.

4. Большой процент пользователей считают, что работа за компьютером (в т. ч. посещение Интернета) незначительно ухудшает здоровье. Возможно, юноши и девушки не придают этому большого значения, не думают, что в дальнейшем здоровье может значительно ухудшиться.

Некоторые уверены, что компьютер не влияет на здоровье, возможно, пользователи либо пользуются им разумно, например, делают перерывы, либо вообще не придают значения ущербу здоровья.

А пользователи, которые уверены, что их здоровье значительно ухудшилось, слишком много времени проводят за компьютером — 13–16 часов, что и объясняет их состояние здоровья. Ведь самое вредное — это поза, в которой мы сидим: неправильная осанка нарушает кровообращение; если регулярно и долго пользоваться наушниками, нарушается слух; неподвижность, не правильное питание в связи с «важностью» Интернета. Важна смена деятельности, чтобы организм отдохнул и восстановил силы.

5. Большинство пользователей считают Интернет полезным изобретением (мы уже говорили о преимуществах), но 12 % юношей и девушек считают Интернет как полезным изобретением, так и бесполезной тратой времени (аналогично пункту 3). Мнение: «Полезное, вредное открытие, значительно помогает, но лучше бы я ходил в библиотеку».

6. На вопрос: «Если возникнет необходимость, сможете ли Вы быстро отвлечься, покинуть Интернет?» пользователи в основном ответили согласием, но некоторые (12 %) неохотно, не сразу или вообще не смогут отвлечься. Возможно, для пользователей больше важно то, что происходит в виртуальности, поэтому им сложно отвлечься. Мнение: «Довольно легко, при отсутствии важного разговора с помощью Интернета или еще какого-либо важного занятия», «то, что мы делаем в Сети можно поставить на паузу».

7. Отношение родственников (знакомых, друзей) к увлечению пользователями Интернетом юноши и девушки оценивают так: «им всё равно» — 89 %, «им не о чём беспокоиться, я к нему равнодушен» — 59 %. Первое вызывает опасения, т. к. близкие могут даже не заметить, что человек зависим от Интернета. Второе, наоборот — пользователи осознанно оценивают своё отношение к Интернету (проводят в Сети от 1,5 до 3 часов) и оно приемлемо, с точки зрения Интернет-зависимости.

Итак, мы можем определить положительное влияние Интернета на пользователей, учитывая полученные данные:

- значительное количество полезной и интересной информации;
- доступность информации;
- помогает в учёбе и работе;
- возможность общаться;
- вызывает положительные эмоции.

Отрицательное влияние Интернета:

- влияет на эмоции;
- с появлением Интернета уменьшилось общение с друзьями;
- заменяет реальное общение;
- мешает учебе и работе;
- влияет на здоровье.

Выводы

Исходя из проведенного нами исследования и анализа литературы, мы можем сделать заключение, что Интернет является популярной медиа системой обеспечивающей безграничный доступ к различной информации, мощным средством коммуникации во всем мире. Сеть — это жизненно важная «среда» для многих жителей Земли, особенно для молодежи.

Таким образом, получив данные о специфике воздействия Интернета на пользователей, в дальнейшем мы планируем исследовать психологические особенности влияния Интернета на пользователей юношеского возраста.

Список использованных источников

1. Асмолов А. Г., Асмолов Г. А. От Мы-медиа к Я-медиа: трансформации идентичности в виртуальном мире // Вестник Московского университета. Серия Психология, 2010 — № 01 Январь-март, стр. 3–22.
2. Бондаренко С. В. Социальная структура виртуальных сетевых сообществ. — Ростов-на-Дону — 2004. 320 с.
3. Горошко Е. И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении: Монография. — Х.: ФЛП Либуркина Л. М., 2009. — 816 с.
4. Егоров А. Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции // Аддиктология. 2005. № 1. С.65–77.
5. Жичкина А. Социально-психологические аспекты общения в Интернете, 2003 <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf>
6. Керделлан Кристин, Грезийон Габриэль Дети процессора: Как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых / Пер. с фр. А. Луцанова. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — 272 с. (Серия «Психология детства: Современный взгляд»).
7. Фатурова В. М. Интернет-середовище як фактор психологічного розвитку комунікативного потенціалу особистості Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2004. — 21 с.: рис., табл.
8. Юрєва Л. Н., Большот Т. Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография. — Днепропетровск: Пороги, 2006. — 196 с.

О. І. Кононенко

доцент, к. псих. наук

А. В. Кир'янова

магістр

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

кафедра диференціальної і спеціальної психології

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АКТИВНОСТІ КОРИСТУВАЧІВ ІНТЕРНЕТУ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Резюме

У статті подані результати дослідження з виявлення впливу Інтернет-простору на молодь, за допомогою методу опитування, якісного та кількісного аналізу даних.

Ключові слова: Інтернет-простір, вплив Інтернету, період юності.

O. I. Kononenko

Associate Professor of Psychology

A. V. Kiryanova

Master

Odessa I. I. Mechnikov National University

Department of Differential Psychology and Special

RESEARCH FEATURES OF THE ACTIVITY OF INTERNET USERS OF YOUTHFUL AGE

Summary

In the article presents the results of research to identify impact of Internet space for young people, by the method of survey, quantitative and qualitative data analysis.

Key words: Internet space, the impact of the Internet, period of youth.

Р. А. Ковтун

к. психол. н., доцент кафедры социологии и социальной работы
Классического частного университета, м. Запорожья

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПОСТРОЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ ПРОЯВЛЕНИЙ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ 6–11 ЛЕТ С СИНДРОМОМ ДАУНА

Статья посвящена проблеме теоретического обоснования построения и проведения коррекционной работы по развитию проявлений коммуникативных способностей у детей 6–11 лет с синдромом Дауна.

Ключевые слова: коррекционная работа, коммуникативные способности, эксперимент, дети с синдромом Дауна.

Постановка научной проблемы и ее значение. Основным эффектом коррекционно-развивающей работы можно считать повышение активности детей и формирование у них предпосылок для повышения уровня познавательной деятельности. С помощью описанных приемов коррекционной работы можно достичь определенного прогресса в решении психологических задач по формированию коммуникативных способностей у детей и подростков с синдромом Дауна. Предпосылками успешности коррекции, на наш взгляд, выступают несколько моментов. Во-первых, коррекционные мероприятия осуществляются в совместной деятельности со взрослым. Во-вторых, они являются практической деятельностью, которая более адекватна возможностям ребенка с синдромом Дауна. В-третьих, учитываются индивидуальные особенности ребенка, что далеко не всегда возможно в условиях фронтальной работы на занятиях.

Анализ последних исследований по этой проблеме. В отечественной дефектологии синдром Дауна рассматривается как врожденная непрогрессирующая и дифференцированная форма умственной отсталости [1; 2]. Данное понятие означает, что развитие такого ребенка значительно отличается от развития здорового ребенка сроками созревания отдельных нервно-психических функций, и качественным своеобразием психики.

Отечественные специалисты считают, что при трисомии-21 имеется нарушение в развитии плода (не задержка развития), вызванное патологическим хромосомным набором в клетках всех тканей и органов (М. Г. Блюмина, Е. Ф. Давиденкова, С. Д. Забрамная, Г. Е. Сухарева, И. И. Штильбанс и др. [3–6]).

Формулирование цели и задач статьи. Цель — теоретическое обоснование построения и проведения коррекционной работы по развитию проявлений коммуникативных способностей у детей 6–11 лет с синдромом Дауна. Задачи: 1). выделить методические положения, которые, нужно учитывать при формировании коммуникативных способностей у детей

и подростков с синдромом Дауна. 2). выделить психолого-педагогические условия для проведения коррекционно-психологической работы по формированию первоначальных представлений о себе у изучаемого контингента. 3). разработать схему теоретической базы для построения коррекционной работы по развитию коммуникативных способностей у изучаемого контингента.

Методы и методики. Обобщение и систематизация, анализ литературы по изучаемой проблеме.

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования. Прежде всего, можно выделить следующие исходные методические положения, которые, на наш взгляд, надо учитывать при формировании коммуникативных способностей у детей и подростков с синдромом Дауна:

- усвоение ребенком общественного опыта происходит в процессе его общения со взрослыми и при их непосредственном участии;

- необходимым условием развития ребенка является эмоционально-личностный контакт его со взрослым;

- создание предпосылок к сотрудничеству со взрослыми и со сверстниками может быть обеспечено, системой приемов, направленных на приобретение ребенком социального и эмоционального опыта, зафиксированного в слове;

- включение детей в совместную игровую деятельность способствует совершенствованию у них навыков коллективной деятельности, формирует основы психологической готовности к обучению в школе;

- подготовка и организация занятий предполагает индивидуально-дифференцированный подход в обучении, систематичность и последовательность, повторяемость и концентричность процесса, связь с жизнью и использование материала, доступного пониманию детей.

На первом году обучения решались задачи формирования следующих представлений: о себе (учить детей узнавать себя на фотографии, называть свое имя, называть части своего тела и лица, знать их назначение); о своей семье (знать и называть имена родителей, других родственников, узнавать их на фотографиях); о людях, близких по каждодневному общению (учить детей называть имена сверстников, узнавать их на фотографиях).

Для решения указанных задач используются различные методы обучения: экскурсии; наблюдения за явлениями социальной жизни; беседы о проведенных наблюдениях; дидактические и подвижные игры; специально организованный детский опыт (хороводы, инсценировки); обобщение этого опыта в речи детей; чтение художественной литературы; демонстрация кинофильмов и диафильмов. В эксперименте приняли участие 12 детей от 6 до 11 с диагнозом синдром Дауна. Дети находились в экспериментальном обучении в течение двух лет. Обучающий эксперимент начинался с учёта уровня представлений о себе, организации педагогических условий, определения направлений и содержания специально организованного коррекционного воздействия, проведения консультаций с психолого-педагогическим персоналом дошкольного учреждения.

Результаты констатирующего эксперимента показали, что первоначальные представления о себе у этих детей развиваются неравномерно, скачкообразно и даже к концу дошкольного возраста не достигают уровня развития нормально развивающихся детей младшего дошкольного возраста. Эти представления не дифференцируются и не обогащаются, что, в свою очередь, затрудняет ориентировку ребенка в социальном окружении, в построении отношений с другими людьми. В целях проведения коррекционно-психологической работы по формированию первоначальных представлений о себе у детей и подростков с синдромом Дауна были созданы следующие психолого-педагогические условия:

- установление эмоционально-личностного контакта каждого ребенка со взрослым;
- учет уровня развития у каждого ребенка способов усвоения общественного опыта;
- обеспечение системой приемов, направленных на приобретение каждым ребенком социального и эмоционального опыта, зафиксированного в слове;
- специально организованное обучение ребенка в условиях ролевой игры в целях, формирования механизма идентификации;
- индивидуальный и дифференцированный подход к каждому ребенку;
- систематичность и последовательность, повторяемость и концентрированность предложенного содержания программного материала;
- поэтапное включение родителей или лиц, их заменяющих, во взаимодействие со своим ребенком;
- взаимодействие всех педагогов (психологов, воспитателей, учителя-дефектолога, инструктора по физическому воспитанию и музыкального руководителя) по обеспечению социального развития;
- включение социального развития детей в различные виды деятельности (по формированию элементарных математических представлений, по изобразительной деятельности, музыкальные и физкультурные занятия, по ознакомлению с окружающим миром);
- создание предметно-развивающей среды в группе.

Коррекционно-психологическая работа по формированию первоначальных представлений о себе самом у детей с синдромом Дауна включала следующие аспекты:

- ознакомление детей со своим организмом, частями тела и лица, их функциями, внешним видом;
- формирование представлений о своем имени, фамилии;
- формирование половозрастных представлений;
- формирование элементарных потребностей, желаний, интересов;
- организация собственного социально-эмоционального опыта;
- формирование представлений о своей семье и об отношениях в ней.

В соответствии с выделенным содержанием на первом году обучения решались конкретные задачи:

- распознавание и называние основных частей тела и лица (руки, ноги, голова, глаза, нос, язык, рот, волосы на голове, а также живот, спина, туловище, пальцы и т. д.);

– определение простейших функций некоторых частей тела и лица (руки трогают, берут, хлопают; ноги ходят, бегают; глазки смотрят; ушки слушают; рот кушает, говорит и т. д.);

– узнавание себя в зеркале, на фотографиях, называя свое имя;

– выработка навыка откликаться на свое имя, давать эмоциональную и двигательную реакцию на него; называть свое имя, отвечая на вопросы: «Как тебя зовут?», «Как твое имя?»;

– выделение себя по половому признаку (внешнему признаку), соотношение себя к девочкам или мальчикам;

– выработка умения обращать внимание детей на свои базовые потребности (еда, сон, отдых, игра);

– фиксирование комфортного состояния детей на приход, пребывание в группе, закрепление состояния позитивными словами: «хорошо», «здорово», «весело»;

– выделение близкого взрослого, психологов, сверстников, обращая внимание на их действия, эмоционально реагировать на них; подкрепление эмоциональной реакции на ласковое обращение к ребенку знакомого взрослого;

– умение выделять маму (или другого близкого взрослого), давая эмоционально-двигательную реакцию (инициативную улыбку, двигательную реакцию, с названием имени);

– обучение умению использовать эмоционально-тактильные способы для выражения чувства привязанности к близким взрослым.

Вышеперечисленные задачи были распределены по кварталам. Такой подход к планированию специально организованного коррекционного воздействия по формированию первоначальных представлений о себе у детей с синдромом Дауна обеспечивал последовательность и систематичность в работе и являлся неотъемлемой частью всего коррекционно-психологического процесса, проводимого в специальном дошкольном учреждении интернате компенсирующего вида г. Запорожье (рис. 1).

После завершения двухгодичного экспериментального обучения был проведен контрольный срез с целью выявления усвоения испытуемыми разработанного программного содержания и определения эффективности предлагаемой методики.

Результаты контрольного среза показали более высокий уровень сформированности первоначальных представлений о себе у детей с синдромом Дауна экспериментальной группы. Сформированные представления о себе у детей с синдромом Дауна, прошедших экспериментальное развитие, оказали положительное влияние на становление взаимоотношений между детьми в группе, а также на отношения между детьми и их родителями. Учитывая, что необходимо не только развить представления ребенка о собственном «Я», но и о «Я» другого человека, пробудить понимание других и соответствующее эмпатийное поведение, коррекционные занятия сочетали с воспитанием взаимопомощи, благодарности, понимания.

Практика нашей позволила выявить следующие особенности данного процесса. Старшие дети большей частью охотно помогают младшим, но иногда

воспитатель должен повлиять на некоторых детей, уклоняющихся от помощи, и вызвать своего рода эмпатию. Добивается этого он эмоциональным рассказом о том, как малыши устали переносить маленькими ведерками песок на свой участок, ходить за песком много-много раз, говорит о том, как малышам хочется поскорее поиграть в песочек, и предлагает быстро им помочь, ведь у старших детей есть носилки и ведерки побольше и старшие ребята сильнее. При этом воспитатель заботится о том, чтобы дети, получившие помощь, поблагодарили за нее. Общение между детьми, регулируемое взрослыми создает атмосферу дружелюбия, что не сразу дается детям. Они не понимают, за что нужно благодарить. В этом случае им необходимо объяснить, что помогающий дарит им свое трудовое доброе участие.



Рис. 1. Схема теоретической базы для построения коррекционной работы по развитию коммуникативных способностей у изучаемого контингента

При проведении коррекционной работы нами использовались следующие принципы:

1. Основной принцип: коррекция — это не обучение, а формирование базовых психических процессов, необходимых для обучения, — зрительного восприятия, пространственных представлений, звуковосприятия и звуковоспроизведения, программирования и контроля, управления кинетическими и кинестетическими процессами и т. д. При своевременно начатой работе коррекция предшествует обучению, однако это бывает не всегда. В некоторых случаях от ребенка требуется усвоение навыков, к которым он еще не готов, тогда коррекция и обучение происходят одновременно, и специалист учитывает те требования, которые предъявляются ребенку в другом детском учреждении.

2. Принцип использования базовых систем, сущность которого заключалась в том, что он связан не только с познавательной, но и с личностной сферой ребенка. Для успешного обучения необходимо создать систему мотивов, интересов и потребностей, что обеспечивает последующее усвоение знаний.

3. Принцип оценивания. Перед началом коррекционной работы необходимо оценить, насколько уровень развития психических функций соответствует биологическому возрасту ребенка. Нельзя сформировать то, к чему еще не готовы мозг и организм в целом.

4. Принцип постепенного введения новых видов деятельности. Ребенку легче осуществлять знакомые и доступные ему виды деятельности. Осваивать новое умение ребенку с нарушениями развития нелегко. Поэтому вводить новые задания и игры нужно постепенно.

Выводы

Коррекция — это не обучение, а формирование базовых психических процессов, необходимых для обучения, — зрительного восприятия, пространственных представлений, звуковосприятия и звуковоспроизведения, программирования и контроля, управления кинетическими и кинестетическими процессами и т. д. Перед началом коррекционной работы необходимо оценить, насколько уровень развития психических функций соответствует биологическому возрасту ребенка.

Перспективы дальнейших исследований состоят в анализе эффективности применения программы по развитию коммуникативных способностей у детей с синдромом Дауна.

Список использованной литературы

1. Актуальные проблемы клинической психологии и психофизиологии. Материалы научно-практической конференции. СПб. : СПбГУ, 2004. — С. 23–29.
2. Блейхер В. М. Практическая патопсихология. Руководство для врачей и начинающих психологов / В. М. Блейхер, И. В. Крук, С. Н. Боков. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. — 448 с.
3. Блюмина М. Г. Современные подходы к болезни Дауна / Ред. Лейн Д., Стредфорд Б. / М. Г. Блюмина. — М.: Педагогика. 2000. — С. 5–11.

4. Давиденкова Е. Ф. Что такое наследственные болезни / Е. Ф. Давиденкова, И. С. Либерман. — М.: Знание, 1968. — 80 с.
5. Забрамная С. Д. Развивающие занятия с детьми: Материалы для самостоятельной работы студентов по курсу «Психолого-педагогическая диагностика и консультирование» / Ин-т Общегуманитарных исследований / С. Д. Забрамная, Ю. А. Костенкова. — М., 2002. — 80с.
6. Сухарева Г. Е. Клиника олигофрении. Клинические лекции по психиатрии детского возраста Т. 3. / Г. Е. Сухарева. — М.: Медицина, 1965. — С.65–88.

Р. А. Ковтун

к. психол. н., доцент кафедры соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

**ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПОБУДОВИ І ПРОВЕДЕННЯ
КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З РОЗВИТКУ ПРОЯВІВ
КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ДІТЕЙ 6–11 РОКІВ
ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА**

Резюме

Стаття присвячена проблемі теоретичного обґрунтування побудови і проведення корекційної роботи з розвитку проявів комунікативних здібностей у дітей 6–11 років із синдромом Дауна.

Ключові слова: корекційна робота, комунікативні здібності, експеримент, діти із синдромом Дауна.

R. A. Kovtun

Candidate of psychological science, associate professor of department of sociology and social work of the Classic private university, Zaporizhzhya

**THEORETICAL GROUNDS FOR CONSTRUCTION
AND IMPLEMENTATION OF INTERVENTION WORK
FOR DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS DISPLAY
OF CHILDREN OF 6–11 WITH DOWN'S SYNDROME**

Summary

The article is concerned with the problem of theoretical grounds for construction and implementation of intervention work for development of communication skills display of children of 6–11 with Down's syndrome.

Key words: intervention work, communication skills, experiment, children with Down's syndrome.

А. О. Кононенко

канд. психол. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМАТИКА САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті розглянуті основні теоретичні підходи до вивчення феномену самопрезентації особистості на різних етапах онтогенеза, виділені та проаналізовані психологічні умови та особливості формування самопрезентації в дошкільному, підлітковому та юнацькому періодах. Розкрито основний зміст найбільш адекватної методології вивчення онтогенезу самопрезентації — методології гуманітарного знання.

Ключові слова: самопрезентація, онтогенетичний підхід, генеза самопрезентації, бажаний образ, підтвердження образу Я, методологія гуманітарного знання

Для вітчизняної психології феномен самопрезентації є досить новою науковою дефініцією, але, не дивлячись на це, найбільш розвиненими та практично спрямованими є онтогенетичні аспекти самопрезентації особистості. Онтогенетичний підхід, на наш погляд, дозволяє не тільки виявити глибинне походження та природну стійкість стилів самопрезентації, але й зануритися у первинні системно-структурні компоненти цього психічного явища.

Одним із значущих новоутворень дошкільного віку є формування уявлень дитини про себе як про фізичний і соціальний суб'єкт і здатність до їхнього знаково-символічного опосередкування, яка, на думку Л. С. Виготського, служить основою взаємодії з соціальним оточенням, як в межах сім'ї, так і при ширших контактах [3]. Дитина прагне продемонструвати оточуючим свої індивідуальні особливості, включаючи в їхній спектр не тільки тілесні і психічні параметри, але і володіння предметами (іграшками, одягом), здібність до виконання певних дій [3]. У дошкільному віці процес уявлення про себе не має чітко збудованої стратегії і тактики, він більшою мірою обумовлений рівнем мовного, психічного і соціального розвитку дитини і спрямований переважно на встановлення контактів з оточуючими. Демонструючи себе оточуючим в ході спонтанних і спрямованих контактів, дитина відображає у вербальній і невербальній формах основні компоненти уявлень про те, якою вона є або якою хоче бути.

Для розуміння генези самопрезентацій та її становлення в дошкільному віці методологічно значущою для нас виступає теза М. І. Лісіної про те, що потреба у спілкуванні в дошкільному віці виступає потребою у пізнанні себе та іншого, а продукт спілкування — образом себе та іншого [5]. Якщо відкинути когнітивну інтенцію, на яку наводять терміни «пізнання» і «образ», та зробити акцент на зв'язку «себе та іншого», то можна побачи-

ти, що в концепції М. І. Лісіної «я» та «інший» виступають як нерозривні інстанції, що впливають на самопрезентації особистості.

Незалежно від джерела інформації, яка є основою формування уявлень дитини про саму себе, основним способом її передачі служать вербальна і невербальна комунікації. Низка досліджень (Л. С. Виготський [3], О. Л. Венгер [4] та ін.) дозволила виявити, що становлення Я-концепції дитини взаємозв'язане і взаємообумовлене початком активного засвоєння мови, різким зростанням лексичного запасу і широким використанням мови у всіх областях діяльності. Через мовне опосередкування предметом усвідомлення дитини стають фізичні, психічні і соціальні компоненти, відбувається їх когнітивна і емоційна оцінка.

Повідомляючи про себе в прийнятих в даній мові мовних конструкціях, дитина одночасно структурно оформляє уявлення про себе і свідомо або несвідомо самопрезентує власну особистість для оточуючих (І. С. Кон, Н. В. Серебрякова).

Однією з форм самопрезентації особистості є самоопис (самозвіт). Дитина в процесі довільної комунікації або за завданням формулює в мовній формі образ свого Я таким, як вона бачить себе саму, або таким, якою вона хотіла б представити себе оточуючим (К. Є. Панасенко [10], М. В. Яремчук [10]).

Значним етапом в процесі становлення самопрезентації особистості виступає пубертатний період. Як відмічає Д. І. Фельдштейн, ступінь оволодіння підлітком соціальним досвідом та відносинами, усвідомлення себе у суспільстві, бачення себе в інших людях, готовність до відповідальної дії в оточуючому світі своєрідно кумулюється у багатьох вікових новоутвореннях, до яких ми відносимо й процес становлення самопрезентації особистості [8]. Самопрезентація підлітка та її особливості в цьому віці виявляються в наступному.

1. У бажанні, щоб всі (вчителі, батьки) ставилися до нього, як до рівного, дорослого. Але при цьому підлітка не збентежить, що прав він вимагає більше, ніж бере на себе обов'язків. І відповідати за щось підліток зовсім не бажає (хіба що на словах) [8].

2. У прагненні до самостійності, що виражається у відкиданні контролю та допомоги. Частіше від підлітка можна чути: «Я сам все знаю!» (що співпадає з дитячою поведінковою реакцією «Я сам!»).

3. У появі власних смаків і поглядів, оцінок, лінії поведінки (найяскравіше — це поява пристрасті до музики певного типу). Треба пам'ятати, що діти дуже хочуть швидко подорослішати, і до того ж відрізнятись від батьків. І мати «свої» помилки, які батьки робили колись самі. При цьому педагогам і батькам деколи важко погодитися з тим, що часи швидко міняються. І з ними міняються діти. Що було модне в один час, вважається «ретро» в інше. Це стосується і поглядів, і поведінки, і всього іншого. Кожне покоління по-своєму виражає приналежність до свого часу. [3].

У вузькому смислі, самопрезентація — це акт самовираження і поведінки людини, спрямований на те, щоб створити сприятливе враження або враження, відповідне чийм-небудь ідеалам. Самопрезентація в цьому випадку розглядається як уміння підлітка подати себе в новій для нього

обстановці, в нових умовах перебування, в новому оточенні. Тому в даному контексті ми розглядаємо самопрезентацію як один з важливих аспектів соціальної адаптації підлітка. Вважаємо, що разом з розвитком здатності підлітка до адаптації посилюється його прагнення до самопрезентації, самотвердження, тобто до різних стратегій «Я».

Під процесом самоствердження ми розглядаємо прагнення підлітка до високої оцінки і самооцінки своєї особистості і викликана цим прагненням поведінка.

Завдання самопрезентації вирішується підлітком часто спонтанно в незначущих ситуаціях, а в значущих ситуаціях для цього процесу характерне регулювання самопрезентації (виходячи з умінь і індивідуальних особливостей підлітка). Це можна назвати рівнями самопрезентації.

Регульована самопрезентація містить в собі:

– прогноз ситуації презентації, звірення переліку значущих ситуацій з поточною ситуацією;

– проектування власної презентативної поведінки;

– корекцію відповідно до отримуваної інформації про ситуацію.

Незалежно від характеру процесу (стихійний, регульований), самопрезентація формує у підлітка певний рівень очікувань, стиль взаємин, є засобом дії оточуючих [8]. Самопрезентація, на наш погляд, припускає проходження підлітком культурних зразків поведінки як найбільш адекватних варіантів реагування на ті або інші обставини спілкування.

Для підлітка важливе самовизначення в стилі життя [8]. Стиль має внутрішню і зовнішню складову, передбачає експериментування в різних варіантах самопрезентації, умовою якої є свобода вибору, пошук собі подібних. Питання про те, як пристосуватися до інтенсивних життєвих змін і при цьому залишитися цілісною особистістю, в тій чи іншій мірі виникає перед кожною людиною. Особливість її звучання в підлітковому віці визначається численними змінами, до яких підлітки не завжди бувають готові, але перед необхідністю ухвалення яких вони поставлені.

При самопрезентації важливе значення мають соціальні очікування, пов'язані з образом «Я» і образом «Іншого».

В той же час, достатньо часто вирішуючи задачу самопрезентації, підліток виробляє стереотипи поведінки, які впливають на стиль самопрезентації, який виступає неусвідомленим віддзеркаленням цінностей і самоствавлення.

Стиль самопрезентації підлітка може включати набір індивідуальних засобів самовираження (зокрема одяг, манери, міміка, словесні кліше, манера спілкування). Необхідність самопрезентації в цей період виникає унаслідок зміни ситуації — початок спілкування, зустріч і т. п., зміна статусу.

У молодіжному середовищі є субкультурні норми самопрезентації, завдяки яким юнак ідентифікує представників своєї групи, напрями. Спосіб самопрезентації стає ритуальною поведінкою зі своєю символікою як спосіб розрізнення «своїх» і «чужих».

У структурі досвіду самопрезентації в онтогенезі можна виділити декілька компонентів:

1. Суб'єктивний — ціннісно-смысловий (образ «Я» і образ «Іншого», самоставлення, позиція, самооцінка). Данна позиція задає контекст самопрезентації і буває конструктивною і неконструктивною.

2. Змістовний — сукупність обставин, що оцінюються як значущі і незначущі.

3. Операціональний — уміння, уявлення (знання), навички, способи дій, техніка, програми поведінки і т. п.

4. Об'єктивний — життєві обставини, в яких юнак знаходиться в дитячому колективі. [8]

Таким чином, особливостями самопрезентації в підлітковому та юнацькому віці є:

- прагнення до наслідування, потреба бути частиною групи;
- прагнення заявити про себе як про самодостатню індивідуальність;
- велика увага до власної зовнішності;
- прагнення до експериментів з власним образом;
- особистісна нестійкість (необхідність відповідати психолого-фізіологічним змінам, що відбуваються в організмі, а також зміни вимог, що пред'являються дитині з боку соціуму);
- відсутність відчуття міри, меж дозволеного — юнацький максималізм.

Тому виявлення основних умов та механізмів формування самопрезентації у підлітковому та юнацькому віці надає ключ до розкриття психологічного підґрунтя становлення особистості, що зростає на цьому важливому етапі онтогенезу.

Онтогенетичні аспекти дослідження самопрезентації особистості потребують відповідної нової методології, особливого теоретичного підґрунтя (переважно через феномен ставлення однієї людини до іншої). В цьому контексті виділяються:

1) пізнавальні відношення — інший як предмет пізнання. Найбільш яскраво цей напрямок представлений в роботах О. О. Бодальова [2]. В цьому контексті інша людина виступає як предмет сприйняття, розуміння або пізнання. У численних дослідженнях виявилось, як, орієнтуючись на зовнішньо сприйнятні характеристики, досліджувані складають уявлення про внутрішні характеристики іншої людини — її особистісні якості (сміливість, акуратність, жадібність тощо), соціальний статус, емоційні складові.

На основі інтеграції зовнішніх характеристик і складається образ іншого, який містить сукупність властивостей та якостей. Сприйняття та засвоєння цих властивостей і якостей складає основу міжособистісної самопрезентації.

2) Атракції — інший як предмет симпатії [2]. Головним завданням цього напрямку є вивчення детермінації емоційних відношень між двома людьми на різних етапах цих відношень. Позитивне ставлення однієї людини до іншої розглядається залежно від властивостей об'єкта симпатії, залежно від властивостей суб'єкта симпатії, залежно від співвідношення цих властивостей та етапу розвитку відношень тощо. При цьому під властивостями об'єкта чи суб'єкта симпатії маються на увазі або ви-

ключно зовнішні характеристики (привабливість, товариськість та ін.) або соціально-рольові (статус, професія, освіта, компетентність).

3) Практичні відношення — інший як предмет дії. Цей напрямок переважно пов'язаний із психотерапевтичною практикою. Г. О. Ковальов виділяє три моделі впливу однієї людини на іншу: 1) об'єктна (або імперативна); 2) суб'єктна (маніпулятивна); 3) суб'єкт-суб'єктна (діалогічна або та, що розвивається) [цит. за 2]. Сам вчений віддає перевагу останній моделі, оскільки вона у більшій мірі відповідає полісуб'єктній природі людської психіки. Однак, термін «дія» передбачає цілеспрямований та зовнішній вплив на людину з боку іншого, протиставленого їй суб'єкта. Термін «психологічна дія» передбачає цілеспрямовану дію однієї людини на іншу, коли один із учасників виступає суб'єктом дії, а інший — її об'єктом.

Отже, у всіх перелічених напрямках дослідження можливих аспектів самопрезентації інша людина є для суб'єкта об'єктом — пізнання, дії, емоційного впливу. У всіх випадках інше Я протистоїть суб'єкту як зовнішній предмет, який не співпадає і є окремим, до якого можна відчувати симпатію або антипатію, на який можна діяти. І хоча автори більшості досліджень підкреслюють, що мають справу з суб'єкт-суб'єктними відношеннями. Що специфікою відських відношень взагалі є їхня суб'єкт-суб'єктність, ця специфіка відноситься лише до окремих характеристик об'єкта відношення. Інша людина, на відміну від речі, володіє особливими властивостями і якостями: волею, знаннями, має свої бажання та мотиви, може проявляти ініціативу. При цьому всі ці властивості можуть бути пізнані, можуть приваблювати або відштовхувати та повинні враховуватися під час впливу та взаємодії. Отже, суб'єктність іншої людини зводиться до сукупності певних, виключно людських властивостей. Але носій цих властивостей протистоїть суб'єкту відношень, та, відповідно, є для нього об'єктом (О. О. Смірнова)..

Але, якщо розуміти людські відношення як взаємне зовнішнє сприйняття, зустріч двох свідомостей стає неможливою. Інший у цій логіці може виступати лише як протиставлений суб'єкту живий та сприймаючий його об'єкт, тобто, як «він», але не як «ти» — рівновеликий мені член живого спілкування.

Проблема полягає в тому, що чужа свідомість не може бути надана людині безпосередньо, як сві інші явища досвіду, «надані» лише чуттєво наочні елементи чужого тіла — голос, жести, обличчя — але не свідомість. Всі спроби пояснити чужу свідомість як непряме, опосередковане знання є помилковими, що, у свою чергу, утруднює дослідження проблеми самопрезентації особистості. Тому воно потребує нової, додаткової методології (методології гуманітарного знання), яка спочатку існувала у філософських текстах (М. М. Бахтін [1], С. Л. Рубінштейн [7] та ін.).

Основні положення методології гуманітарного знання полягають в наступному.

1. Усі люди — не зовнішнє середовище, предметно сприймане людиною, не обставини її життя, а головний зміст її особистості. Самосвідомість людини можлива лише через її відношення з іншими людьми. У вітчизняній

психології цю думку найбільш ёмно виразив С. Л. Рубінштейн [7]. Ідея про «відзеркалену суб»єктність» або «ідеальну представленість іншого» була ефективно розроблена в працях В. А. Петровського [6].

Тобто, наведені тези показують існування іншого як необхідної онтологічної підстави свідомості і самосвідомості людини, коли цей інший все існує у цій свідомості до реальної (зовнішньої) зустрічі з ним. При зовнішній зустрічі здійснюється перенос вже існуючого, внутрішнього іншого на конкретну людину, яка зустрічається. Причому цей внутрішній інший позбавлений конкретності і є узагальненим представником роду [4? 18]

2. Відношення людей засновані на двох внутрішньо протирічних джерелах «я-ти» та «я-він (воно)».

Щодо типу «я-він (воно)» інший виступає для людини протиставленою, емпіричною істотою, визначеною через сукупність ознак та якостей. Ці якості можуть бути пізнані, оцінені, тобто викливати симпатію, антипатію, ненависть та ін., та використані у власних інтересах. Щодо «я-ти» інший принципово не зводиться до будь-яких кінцевих, певних характеристик, він причетний до суб'єкта; може бути лише суб'єктом спілкування.

Цей дуалістичний підхід до іншого М. М. Бахтін описує у дефініціях «матеріалізація» та «персоніфікація» [1]. Він підкреслював, що людська думка та відповідальні вчинки здійснюються між двома полюсами: відношення до речі та ставлення до особистості (матеріалізація та персоніфікація). Відповідну біполярність підкреслював ще С. Л. Франк, говорячи, що ця дуалістичність витікає з самої природи людини, яка, з одного боку є емпіричною істотою, яка живе у матеріальному світі, а з другого боку, є істотою духовною [9].

Основна проблема і драматизм людських відносин складається саме з цієї подвійності статусу людини серед інших людей, в якому вона поєднана з іншими та зсередини залучена до них, та водночас пізнає і діє з ними як з зовнішніми об'єктами, в яких вона орієнтується та які можуть бути засобом здійснення основних цілей або перешкодою до цього.

Основна складність для сучасної психологічної науки полягає, на наш погляд, у чіткій структуризації дефініцій «я» і «ти», зведення їх до кінцевих, чітких, семантично наповнених характеристик. Вважаємо, що завдяки дослідженню самопрезентації особистості ці методологічні та емпіричні прогалини будуть заповнені.

Література

1. Бахтін М. М. Эстетика словесного творчества /М. М. Бахтин. — М.: Наука, 1980. — 124с.
2. Бодалев А. А. Личность и общение: Избранные психологические труды /А. А. Бодалев. — М.: Наука, 2005. — 279с.
3. Выготский Л. С. Психология личности /Л. С. Выготский Л. С. — М.:Наука, 2002. — 325с.
4. Венгер А. Л. Переход от дошкольного к младшему школьному возрасту /А. Л. Венгер// Особенности психического развития детей 6–7-летнего возраста. — М.: Педагогика, 1987. — 345с.
5. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения /М. И. Лисина. — М.: Педагогика, 1986. — 127с.

6. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности /В. А. Петровский. — М.: Наука, 1992—435с..
7. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. В 2-х т / С. Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1989. — 487с. — (Першотвір).
8. Фельдштейн Д. И. Психология развивающейся личности: Избранные психол. труды / Д. И. Фельдштейн. — М.,1996. — 512 с. — (Першотвір).
9. Франк С. Л. Духовные основы общества /С. Л. Франк. — М.: Наука, 1992. — 254с.
10. Яремчук М. В. Особенности вербальной самопрезентации дошкольников с нарушением речевого развития /М. В. Яремчук, К. Е. Панасенко //Психологическая наука и образование. — 2006. — № 4. — С.34-45.

А. А. Кононенко

канд. психол. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМАТИКА САМОПРЕЗЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ОНТОГЕНЕТИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Резюме

В статье рассмотрены основные теоретические подходы к изучению феномена самопрезентации личности на разных этапах онтогенеза, выделены и проанализированы психологические условия и особенности формирования самопрезентации в дошкольном, подростковом и юношеском периодах. Раскрыто основное содержание наиболее адекватной методологии изучения онтогенеза самопрезентации — методологии гуманитарного знания.

Ключевые слова: самопрезентация, онтогенетический подход, генезис самопрезентации, желаемый образ, подтверждение образа Я, методология гуманитарного знания

A. Kononenko

candidate of psychological science, assistant of professor

PROBLEM OF SELF-PRESENTATION PERSONALITY IS IN ONTOGENETIC CONTEXT

Summary

In the articles the basic theoretical going is considered near the study of the phenomenon of self-presentation personality on the different stages of ontogenesis, selected and analysed psychological terms and features of forming of self-presentation in preschool, juvenile and youth periods. Basic maintenance of the most adequate methodology of study of ontogenesis of self-presentation — methodologies of humanitarian knowledge is exposed.

Key words: self-presentation, ontogenetic approach, genesis of self-presentation, desired appearance, confirmation of appearance I, methodology of humanitarian knowledge

И. И. Либ

аспирантка

кафедра общей и социальной психологии

Одесский Национальный университет

имени И. И. Мечникова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье анализируется становление понятия «предприниматель» и успех в предпринимательской деятельности в психологической науке. Рассмотрены взгляды ученых на индивидуально-типологические, личностные особенности, свойственные предпринимателям — мужчинам. В статье поднимается вопрос о актуальности исследований в современном социокультурном пространстве особенностей успешных женщин-предпринимателей.

Ключевые слова: предприниматель, предпринимательская деятельность, успешность, личностные особенности.

Развитие предпринимательства в Украине является одним из важнейших факторов экономического роста и социальной стабильности в обществе. В Концепции государственной региональной политики Украины широкое развитие предпринимательства отнесено к приоритетным задачам региональной политики, а малое предпринимательство определено как один из весомых факторов обеспечения экономического роста в регионах в связи с обеспечением занятости населения, наполнения бюджета и повышения доходов населения. Практика стран с развитой экономикой свидетельствует, что малые и средние предприятия являются наиболее массовой формой деловой жизни, и именно они обеспечивают социально-экономическую стабильность развития.

Анализ публикаций о предпринимательстве и предпринимателях показал, что история развития самого термина «предприниматель» начала складываться в экономической науке и восходит к 1725 году: Richard Cantillon определил термин предприниматель — как человека, действующего в условиях риска [18]. В 1797 году Beaudeau считал, что предприниматель — это лицо, несущее ответственность за предпринимаемое дело [17]. В 1934 г. Joseph Schumpeter полагал, что предприниматель — это новатор, который разрабатывает новые технологии [21]. В определении термина предприниматель, внимание уделяется риску, созвучное Р. Кателъену, так, David McClelland определил, что предприниматель — это энергичный человек, действующий в условиях умеренного риска [20]. Robert Hisrich писал, что предприниматель — это человек, который затрачивает на это все необходимое время и силы, берет на себя весь финансовый, психологический и социальный риск, получая в награду деньги и удовлетворение достигнутым [19]. Albert Shapiro считал, что предприниматель — это человек, проявля-

ющий инициативу, организующий социально-экономические механизмы. Действуя в условиях риска, он несет полную ответственность за возможную неудачу [22]. По мнению Karl Vesper предприниматель — это человек, которым движут определенные мотивы — например, желание добиться чего-то в жизни, попробовать что-то новое, самоутвердиться или обрести самостоятельность [23]. Как видно из краткого исторического анализа, результаты предпринимательства является прерогативой экономической науки, но начиная с работ Й. Шумпетера [15] и Д. Макклилланда проблема предпринимательства рассматривается с психологической точки зрения.

В отечественной психологии проблематика особенностей предпринимательства и предпринимателя только начинает набирать обороты. Среди работ отмечаются исследования таких ученых Л. И. Абалкина, О. С. Дейнеки, В. Н. Дружинина, А. Л. Журавлева, Т. И. Заславской, Е. К. Завьяловой, А. Б. Купрейченко, И. Э. Мусаэляна, В. П. Познякова, С. Т. Посоховой, С. К. Рощина, Ю. О. Сливницкого и др. Учитывая необходимость решения проблемы по становлению украинского предпринимательства, начиная с 90-х годов этой проблематике посвятили свои работы А. М. Колот, С. Ф. Покропивный, В. Е. Пилипенко, а так же коллективы авторов Д. В. Запорожан, А. В. Склярченко, С. М. Злупко, О. В. Стефанишин, А. А. Швайка, А. Загородний, Л. Громяк, И. П. Продиус, Т. А. Владимирова, В. Г. Диневич и другие. В их работах рассматривается место и роль предпринимателя в экономической системе, исходя из его функций и общественной роли, не вдаваясь в его внутренний мир. Однако, предмет экономической науки не позволяет ответить на вопрос: что же делает предпринимателя успешным. В психологии в результате исследований А. Л. Журавлева [3], Ю. М. Забродина, В. В. Новикова, Т. В. Корниловой [7], В. Г. Булыгиной, М. Мелия [10] и др., были получены многочисленные данные о влиянии социально-психологических и личностных факторов на достижение успеха. Психологические исследования успеха и успешности включают изучение представлений индивидов и разных групп об эффективности и успешности; выявлении личностных качеств, способствующих достижению успеха; мотивационные факторы достижения успеха и т. д. По мнению большинства ученых, успешный предприниматель должен обладать особыми способностями, природной же предпосылкой развития способностей является наличие задатков. К последним, согласно позиции отечественного психолога В. А. Крутецкого, относятся типологические свойства нервной системы, природные свойства анализаторов, индивидуальные варианты функционирования коры головного мозга. Индивидуальные различия в задатках определяют некоторые преимущества в овладении определенной деятельностью. Задатки определяются генетической программой и проявляются в виде способностей — прижизненных образований, формирующих социальный опыт человека, условия его жизни, обучения и воспитания. Р. Макконнэл и Л. Брю, полагают, что предпринимательские способности — это особого рода человеческий талант. Способность понимается ими как одно из качеств личности, обнаруживающееся в быстроте, глубине и прочности овладения знаниями, умениями и навыками

ми, применяемыми в конкретной деятельности [9]. Близкое понимание мы встречаем у Дж. Долан и Е. Лидсей, определяющих предпринимательство как способность к творчеству, и подчеркивающих, что создание максимально развивающих творческую активность ситуаций является ключевой проблемой предпринимательства и инновационных процессов, равно как и достижение вершин в искусстве. Напротив, Й. Шумпетер [15] считал первым и основным качеством предпринимателя развитую интуицию, восполняющую недостаток информации, а основательная подготовка, специальные знания, способность к логическому анализу могут стать лишь источником неудач. Вторым основным качеством выступает сильная воля, помогающая преодолеть не только инерцию собственного и общественного мышления, но и сопротивление среды — традиций, правовых и моральных норм и т. п. Наконец, третьим качеством является развитое воображение, помогающее задумывать новые комбинации и снижать степень неопределенности, живущую в сознании каждого предпринимателя. По утверждению Б. Карлоф, предприниматели — творческие, изобретательные, энергичные люди. Часто это незаурядные личности, с трудом вписывающиеся в административно-корпоративную культуру [5]. В психологический профиль успешного предпринимателя по данным М. Лапуста [8] и С. Н. Тидор [13], входят такие особенности как: поиск возможностей и инициативность; реалистическая оценка при выборе альтернатив; долгосрочное видение; критичность в представлении о своих возможностях и в тоже время высокий уровень притязаний; способность к изменению стратегий достижения цели, корректирование краткосрочных задач; настойчивость; склонность к риску, но и взвешенность поступков, контроль результатов; ориентация на контроль и качество, выраженный мотив достижения; ответственность и личные жертвы для выполнения работы; информированность; независимость и уверенность в себе. По данным Т. В. Корниловой [7] с соавторами, успешные предприниматели обладают низкими показателями социального догматизма, устойчивостью к давлению авторитетов, готовностью брать на себя роль лидера и оказывать давление на других людей, независимостью, стремлением полагаться только на себя, подчиненностью поведения внутреннего ориентира, умения доводить начатое до конца. В. Я. Нечаева установила, что российским предпринимателям свойственно порядочность, обязательность, компетентность, не меркантильность и в незначительной мере демонстративность и подчинение авторитетам. И. В. Ромазан [12] в своих исследованиях выявила такие психологические особенности успешных предпринимателей: готовность к энергозатратам и труду; расширению знаний о законах и чувствительностью к восприятию новых стимулов; ответственностью и развитый внутренний контроль управления ситуациями; способностью в затруднительных ситуациях «соседствовать» с проблемой или строить проблемную ситуацию по-новому; концентрация границ деятельности на индивидуальных способностях независимо от конвенциональных норм при глубоком осознании собственных проблем и сохранении цели; противоречивое сочетание импульсивности, спонтанности в деятельности; свободная самоактуализация со способностью к осознанному отказу

от того, что не по способностям; сдержанность, требовательность в оценке результата деятельности; высокое эмоционально-психологическое напряжение как индекс индивидуально-личностных ресурсов (повышенный уровень тревоги). В свою очередь, Н. Лейфрид показал, что существенной личностной предпосылкой достижения успеха является ответственность. Развивая подход к феномену ответственности как свойству субъекта присваивать требования действительности, автор показывает, что ответственность представляет собой готовность, способность и процесс обеспечения субъектом целостности, самостоятельности и эффективности деятельности и жизнедеятельности. Данное личностное свойство в значительной мере предопределяет особенности представлений об успехе, а тем самым выработку стратегий поведения в ситуациях достижения. М. Мелия [10] на основе обобщения индивидуальных историй бизнесменов выделила три группы тех, кто составляет верхушку российского бизнеса:

а) бывшие партийные, комсомольские работники, руководители крупных промышленных предприятий, которые вовремя сориентировались и сумели получить в собственность то, чем они в свое время управляли (предприятие, компанию и т. п.);

б) активные, умные люди, которые благодаря исключительным деловым и личностным качествам, а также интуиции и знанию особенностей российского законодательства, организовали успешный бизнес. В эти две группы входят наиболее успешные бизнесмены;

в) новая генерация российских бизнесменов, которые автор называет *self-made*. Эти люди добились успеха только за счет своих личностных качеств, поскольку не имели административных и политических ресурсов, не участвовали в дележе госсобственности, а создавали бизнес с нуля. Это новое поколение бизнесменов, которые значительно влияют на российскую экономику. Именно они становятся объектами пристального внимания психологов, для того, чтобы выявить качества, наиболее способствующие достижению успеха.

В. А. Штроо [14] отмечает, что исследования, посвященные личности бизнесменов, проводятся по третьей группе, поскольку именно в ней встречается больше успешных людей, которые добились всего благодаря своему труду и незаурядным личностным качествам. Можно сказать, что наиболее успешные люди демонстрируют: высокую способность адаптироваться к изменяющимся условиям жизни и работы, устойчивость к неприятным ситуациям и стрессам, эмпатию, общую жизненную эффективность, честолюбие, стремление к более высокому статусу, желание повысить уровень жизни, интерес к новым испытаниям, необходимость обеспечивать семью, ответственность перед окружающими.

Омаров Э. З. [11] обуславливал успешность в предпринимательской деятельности уровнем личностной зрелости, значимо отличающей успешных предпринимателей от неуспешных. Проявляется личностная зрелость через совокупность качеств, в разной степени выраженных у успешных и неуспешных предпринимателей. Он выявил следующие черты успешных предпринимателей, соотносимые с понятием личностной зрелости

и отличающие их от неуспешных предпринимателей: жизнестойкость, включенность, осмысленность жизни; целеустремленность, умение ставить цели и находить смыслы; удовлетворенность жизнью и самореализацией; экзистенциальная ценность жизни «здесь и теперь»; «авторство» своей жизни; способность контролировать собственную жизнь и управлять жизнью; адаптированность и психологическое здоровье; общительность, эмпатия, самопринятие; уверенность, независимость, самодостаточность, открытость новому, инициативность и активность, предприимчивость и практичность. Неуспешные предприниматели имеют иной набор черт, наряду с чертами личностной зрелости (независимость, самодостаточность, самопринятие, открытость новому, стремление к саморазвитию, к здоровым отношениям, ответственность, ценность настоящего, находчивость, «автор» своей жизни, умение расставлять приоритеты), у них обнаруживаются черты, вступающие в противоречие с вышеперечисленными, это значимость мнения окружающих, в списке их черт недостает таких, как активность, включенность, готовность действовать, несмотря на трудности. Т. е. неуспешные предприниматели менее зрелые в личностном плане, чем успешные. Омаров Э. З. считает, что личностная зрелость неоднозначно связана с успешностью предпринимательской деятельности: обнаружен ряд характеристик, не сопоставимых с личностной зрелостью, но детерминирующих успешность. Это доминирование, лидерство, готовность к риску, способность противостоять правилам и нормам. Так же ученый выявил такие черты личностной зрелости, которые снижают успешность предпринимательской деятельности, как терпимость, доверие к людям, рефлексия и склонность к анализу, социальная ответственность. Суммируя исследования ученых, подчеркнем, что достижению высоких результатов способствуют такие качества: как вера в значимость и важность своего дела, понимание своей миссии, высокая работоспособность, энтузиазм, вера в себя, постоянное стремление к развитию и самосовершенствованию, внутренняя свобода. Именно высокая мотивация достижения, стремление к успеху определяют реальные результаты деятельности успешных предпринимателей.

Как показал наш анализ проблемы предпринимательства, во основном все научные исследования базируются на изучении предпринимателей-мужчин. И это не случайно, в современном обществе сознание карьерного продвижения, управление предприятиями, организациями в большей степени связано с представителями мужского пола. Поэтому, проблема женского предпринимательства продолжает оставаться актуальной для Украины, где женщина, несмотря на более чем семидесятилетний период утверждения равноправия мужчины и женщины, остается в плену традиционного стереотипа о вторичной ценности деловой карьеры и ограниченных пределах такой карьеры. Напротив, женщина-предприниматель в странах Западной Европы является равноправным партнером, она ощущает поддержку со стороны государства. В некоторых странах, например Германии, разрабатываются специальные программы государственной помощи начинающим бизнесменам-женщинам.

Социальный успех, устойчивость феномена «женский бизнес» в немалой степени зависит и от того, с какой установкой приходят женщины в сферу предпринимательства: является ли это делом их жизни или носит случайный, а то и вынужденный характер. А. М. Голубев [2] установил, что женщины-предприниматели делятся на три социальные группы. Первая объединяет убежденных бизнес-леди. Мотивация их выбора — внутреннее желание стать предпринимателем, интерес к этому виду деятельности. Они пришли в бизнес по доброй воле и с самыми серьезными намерениями (треть обследуемой совокупности). Второй и самый многочисленный тип, около 50 % бизнес-леди, объединил предпринимателей «по случаю». Свое решение они приняли спонтанно под влиянием неожиданных случайных обстоятельств (по совету или примеру друзей, неожиданно возникшим благоприятным перспективам, газетной информации и пр.). И, наконец, третий тип — предприниматели поневоле — объединил женщин, которые не по своей воле пришли в бизнес. Они оказались вынужденными в силу различных неблагоприятных обстоятельств открыть свое дело. Это самая малочисленная группа — 1/5 всех обследуемых. Мотивация их выбора — реальная безработица или угроза безработицы, отсутствие средств к жизни, невыплата зарплаты, а также давление извне.

Установлено, что женщине занимающейся собственным бизнесом присущи следующие личные качества и характеристики: усидчивость и скрупулезность, целенаправленность и аккуратность, внимательность женщин в работе, сообразительность и гибкость мышления, способность к анализу и оценкам, готовность к принятию решений, коммуникабельность и социальная компетентность. Ученые полагают, что в предпринимательской деятельности достигает успеха те женщины, профиль личности которых приближается к мужскому, т. е. высокая коммуникабельность, самоконтроль, организованность, ответственность, целеустремленность, умение продумано строить свое поведение, при необходимости проявлять четкую прямолинейность и решительность. Но, по данным Дж.Аткинсона [1] успех в сфере профессиональных и значимых отношений представляется для женщин взаимоисключающим: отдавая предпочтения значимым отношениям она начинает бояться успеха в профессиональной деятельности. Так, успех вызывает у многих женщин тревогу, что вызвано ассоциацией с утратой женственности, потерей значимых отношений в социальном окружении. Женщины начинают испытывать чувство вины перед мужем, подсознательно возникает стремление отказаться от карьеры, во избежание большего успеха по сравнению со своим мужем в профессиональной деятельности. По данным А. Стюарт, девушки опасаются, что стремление сделать карьеру, может помешать им в супружеской и семейной жизни. У таких девушек более высокая степень боязни успеха, что связано с их ранним вступлением в брак, скорым рождением детей, отсутствие профессиональной занятости, не четкая определенность профессионального пути. А. Стюарт объясняет это первичным стремлением женщин доказать свою женственность, в виде самореализации как жены и матери, и вторичным — карьерному росту. Так же другие психологи выделили влияние внешних

факторов на проявление страха успеха. Например, К. Такач отметил, что девочек учат отдавать приоритеты карьере будущего мужа. В других исследованиях показано, что боязнь успеха в меньшей степени проявляется у женщин, которые не составляют большинство в смешанной по половому признаку группе, а также у тех, кто работает в одиночестве.

Таким образом, ученые полагают, что успешный предприниматель должен обладать определенными способностями, личностными качествами и личностной зрелостью, ведущих к достижению успеха. В основном, большинство исследований успешных предпринимателей проведено на мужчинах, поскольку в социокультурном пространстве по-прежнему властвуют стереотипы о вторичной ценности деловой карьеры для женщин. Но, в последнее время все больше женщин пытаются самореализоваться как предприниматели. Поэтому исследование психологических особенностей украинских успешных женщин-предпринимателей, является актуальным и вызывает большой интерес у украинских ученых.

Литература

1. Аткинсон Дж. Все о продажах/Пер. с англ. С. Орленко-М.:ФАИР-ПРЕСС,2011
2. Голубев А. М. Предпринимательство в социальной структуре гражданского общества. — М.: Изд-во РГУ, 2001
3. Журавлева А. Л. и Шороховой Е. В, Социально–психологические исследования руководства и предпринимательства , 1999.
4. Кантер.Р. «Сотрудничество мужчин и женщин» (1977)
5. Карлоф Б. Деловая стратегия. — М., 1991,
6. Кателъон Р. «Очерк о природе торговли вообще» ,1755
7. Корнилова Т. В. Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта //Вопросы психологии. 1993
8. Лапушта М. Предприниматель и предпринимательство: общая характеристика // Проблемы теории и практики управления. 1994.
9. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. «ЭКОНОМИКС», 2003
10. Мелия М., Юнайтед Пресс, 2010–352 Бизнес — это психология. Психологические координаты жизни современного делового человека
11. Амаров Э. З. Личностная зрелость как детерминанта успешности предпринимательской деятельности // В мире научных открытий. — Красноярск: Научно-инновационный центр, 2010.
12. Ромазан И. В. Психологические особенности предпринимателя как субъекта деятельности: Автореф. дис.... канд. наук. СПб., 1996.
13. Тидор С. Н. Психология управления: от личности к команде. Петрозаводск, 1997.
14. Штроо В. А. Введение в психологию бизнеса: Учеб. пособие. — М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007 (2-е изд. 2008). — 471 с. (в соавт. с Н. Л. Ивановой и Е. В. Михайловой)
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982.
16. Эдвин Дж. Долан, Дейвид Е. Линдсей «Рынок. Микроэкономическая модель».
17. Beaudeau
18. Cantillon R.»Essay on the Nature of Commerce in General» 1755p
19. Hisrich R. Entrepreneurship and Intrapreneurship: Methods for Creating New Companies That Have an Impact on the Economic Renaissance of an Area. — In: Entrepreneurship, Intrapreneurship and Venture Capital, ed. Robert D. Hisrich. Lexington, Mass., Lexington Books, 1986, p. 96.
20. McClelland D. C. The Achieving Society. Princeton. New Jersey.1961
21. Schumpeter J. Can Capitalism survive? New York, Harper & Row, 1952, p. 72.
22. Shapiro A. Entrepreneurship and Economic Development. Wisconsin, Project ISEED, LTD, The Center For Venture Management, Summer 1975, p. 187.
23. Vesper K. New Venture Strategies. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1980, p. 2.

І. І. Ліб

аспірант

кафедра загальної та соціальної психології

Одеський національний університет І. І. Мечникова

**ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПІДПРИЄМЦІВ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Резюме

У статті аналізується формування поняття «підприємець» і успіхів у підприємницькій діяльності в психологічній науці. Ми вважаємо, погляди вчених на індивідуально-типологічні, особистісні характеристики властиві підприємців — чоловіки. У статті порушується питання про актуальність досліджень у сучасному соціокультурному просторі характеристик успішних жінок-підприємців.

Ключові слова: підприємець, підприємництво, успіх та особисті якості.

I. I. Lib

graduate student of Odessa National University

II Mechnikov Department of General and Social Psychology

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ENTREPRENEURS:
THEORETICAL ANALYSIS**

Summary

The article analyzes the formation of the concept of «entrepreneur» and success in business activity in psychological science. We consider the views of scientists on the individual-typological, personal characteristics peculiar to entrepreneurs — men. The article raises the question of the relevance of research in contemporary social and cultural space characteristics of successful women entrepreneurs.

Key words: entrepreneur, entrepreneurship, success and personal traits.

Ю. А. Мартынюк

аспирантка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПСИХОКОРРЕКЦИОННАЯ ПОМОЩЬ ПРИ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫХ НАРУШЕНИЯХ У ЧЛЕНОВ СЕМЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С ПСИХОФИЗИЧЕСКИМИ НАРУШЕНИЯМИ

В статье рассматриваются особенности эмоционального состояния членов семей детей с психофизическими нарушениями, взаимоотношения родителей с детьми, программа психологической помощи, проводится теоретический анализ литературы по данной теме. Подчеркивается, что первым помощником в процессе выздоровления является сам человек, так как эмоциональное состояние и отношения между детьми и родителями влияют на эффективность программы психологической помощи. Но с другой стороны программа психологической помощи семьям детей с психофизическими недостатками помогает наладить гармоничные детско-родительские отношения, корректирует эмоциональное состояние, как ребенка, так и родителей.

Ключевые слова: эмоциональное состояние членов семей детей с психофизическими недостатками, детско-родительские отношения, коррекционные мероприятия программы психологической помощи.

Проблема исследования. С развитием спец.психологии стали особенно актуальны вопросы, связанные с психоэмоциональным состоянием детей с психофизическими нарушениями. Становится очевидным, что данные нарушения несут в себе мощную стрессовую нагрузку как для детей, так и для их родственников, поскольку являются прямым синонимом обреченности.

Тяжелые заболевания у многих людей могут вызвать мощный психологический стресс. Сопутствующие психологическому стрессу отрицательные эмоции, отрешенность могут усугубить течение болезни.

Существует высокая потребность в психологической помощи детям с психофизическими нарушениями, которая на настоящий момент удовлетворяется далеко не в полной мере. Направленность психологической помощи в первую очередь должна осуществляться через формирование позитивной внутренней картины болезни у ребенка как напрямую, так и через формирование адекватных установок у родителей. Важной составляющей является психосоциальная работа с семьей ребенка: выбор оптимальных путей выхода из кризиса, сплочение членов семьи, организация психологической поддержки и помощи.

Цель исследования. Изучить влияние заболевания ребенка с психофизическими нарушениями на психоэмоциональное состояние и на взаимоотношения в семье.

Задачи:

1. Изучить научную литературу по проблеме исследования.
2. Разработать эффективную программу психологической помощи при психоэмоциональных расстройств у ребенка с психофизиологическими нарушениями и у членов его семьи.

Основное содержание текста. Психологические проблемы семьи ребенка с психофизиологическими нарушениями находятся в настоящее время в центре внимания психологов, работающих в специализированных центрах, что напрямую связано с все возрастающим количеством детей с отклонениями в развитии. Основной задачей психологической службы при работе с данной категорией населения является сохранение нормального качества жизни ребенка. При этом наиболее эффективна психокоррекционная работа со всей семьей пациента (прежде всего с матерью).

Купирование на первых этапах терапии неблагоприятных эмоциональных воздействий, представляется важной задачей.

Родители испытывают сильный страх за жизнь своего ребенка, находятся в состоянии постоянного психоэмоционального напряжения, степень которого напрямую связана с актуальным состоянием здоровья ребенка. При этом отмечается явление «эмоционального раскачивания» с постепенной фиксацией на болезненных переживаниях. Семья в состоянии сильного эмоционального напряжения начинает искать альтернативные способы лечения (лечение у знахарей, экстрасенсов, «бабушек»), что нередко приводит к упущению времени лечения заболевания ребенка, тем самым осложняя лечение. Родители больных детей отмечали необходимость психологической помощи, при этом они в свою очередь говорили, что им тяжело было принять болезнь ребенка [2].

Внутренняя нестабильность родителя порождает дезадаптивные способы совладания со стрессом и у ребенка (характерны негативизм, беспокойство, страхи, агрессивность, «поведение ухода»). Дети усваивают модели родительского поведения в стрессогенной ситуации. В этой ситуации возникают сложности, связанные с заботой о ребенке, обеспечением адекватных условий жизни (чаще всего — трудности с учебой, несоблюдение режима, трудности в общении) [5]. Основной целью психотерапевтических мероприятий в данный период должна быть эмоциональная стабилизация родителей (прежде всего, матери). Психолог выступает в роли принимающей и одобряющей инстанции, позволяя снять чувство вины, найти силы принять и адаптироваться к новым условиям. Одновременно с этим, директивно-установочный подход позволяет родителю справляться с растущим чувством беспомощности [7]. Многие матери жалуются на ухудшение своего самочувствия, неслышающую тревогу, подавленность. Постоянное напряжение, закрепившаяся из-за болезни ребенка, тенденция к эмоциональной закрытости и подавлению негативных переживаний не позволяют развивать открытые и принимающие отношения с ребенком, прорабатывать собственные проблемы [6].

В литературе описаны типы неправильного воспитания детей:

- 1) гипопротекция;
- 2) доминирующая гиперпротекция;

- 3) потворствующая гиперпротекция;
- 4) «кумир семьи»;
- 5) эмоциональное отвержение;
- 6) повышенная моральная ответственность.

Проведенные наблюдения показали, что специфическое влияние заблуждения ребенка на стиль детско-родительских отношений проявляются в характерном стиле воспитания

Таблица 1.1

Типы неправильного воспитания	Родители детей с психозифиз. наруш.(%)
Гипопротекция	5
Домин. гиперпротекция	25
Потворств. гиперпротек.	15
Воспитание в атмосфере культа болезни	30
Емоц. отчужден.	15
Повыш. морал. ответств	10

Гипопротекция. Обычно она выражалась у родителей в виде недостатка внимания, заботы, истинного интереса к своему ребенку, его проблемам, делам, волнениям и увлечениям. Они были безразличны к его духовной жизни. Иногда родители интересоваться его проблемами лишь формально, некоторые родители при таком стиле воспитания старались «откупиться» от него от ребенка материальными приобретениями. Естественно эти дети чувствуют, что старшие к ним достаточно безразличны, тяготятся необходимостью ухаживать и заботится о них.

Доминирующая гиперпротекция. Другие же родители наоборот проявляли чрезмерную опеку о ребенке. Осуществлялся мелочный контроль не только за каждым действием, но и за каждой минутой времяпрепровождения, каждой мыслью. Непрерывные запрещения, невозможность принятия собственных решений создают у больного ребенка впечатление, что ему «все нельзя», а вот его здоровым сверстникам «все можно». Такое воспитание не позволяет ребенку накапливать собственный жизненный опыт, учиться не повторять допущенные ошибки. Оно не дает возможности формировать волевые качества, умение разумно пользоваться свободой, не приучает его к самостоятельности. Более того, подавляется чувство ответственности и долга, ибо, если за него все решают, то он постепенно приходит к убеждению, что сам может ни за что не отвечать.

Потворствующая гиперпротекция. Родные стремятся освободить своего горячо любимого ребенка от малейших жизненных трудностей, от любых усилий, в т. ч. направленных на укрепление его физического здоровья. Этому сопутствует непрестанное восхищение ими мнимыми талантами ребенка, преувеличенная оценка его действительных способностей. С младенческого возраста дети растут в атмосфере незаслуженных похвал и безудержного обожания. У них формируется эгоцентрическое желание всегда, любой ценой быть в центре внимания окружающих, слушать их восторженные отзывы о своих выдающихся задатках и способностях. В связи со слабостью волевых качеств, отсутствием трудолюбия и упорства в дости-

жении любых значимых целей, они искренне рассчитывают на легкое и беспрекословное получение всего желаемого. Считают само собой разумеющимся свое лидерство в любой интересной для них сфере деятельности, причем без затраты даже минимальных усилий.

Для формирования у ребенка качеств «кумира семьи» совершенно обязательно наличие в его окружении большого числа восхищенных глаз влюбленных домочадцев, подчеркивает Левченко И. Ю. [21, с.128]. Мать видит смысл всей своей жизни в том, чтобы во всем угодить своему ребенку, а он все более привыкает получать все, что ему захочется, не задумываясь над тем, чего это стоит. В результате у ребенка формируется все больше черт истероидной личности, специфически проявляющей себя при любых жизненных трудностях, а также утяжеляет имеющиеся у него психические отклонения.

Эмоциональное отвержение. У ребенка возникает ощущение, что им тяготятся, что он — обуза в жизни родителей. Ему кажется, что родным без него было бы лучше, что они чувствовали бы себя в этом случае свободнее и счастливее. Такие чувства бывали еще интенсивнее, когда рядом с таким ребенком были другие любимые дети, иногда — более здоровые.

Повышенная моральная ответственность, отмечает Левченко И. Ю. [21, с.132] характеризовалась наличием у родителей чрезмерно больших ожиданий и надежд в отношении будущего ребенка. Они верили в наличие у него особых способностей и талантов, рассчитывали на достижение им в последующей жизни выдающихся успехов. Родители постоянно лелеяли мысль о том, что сын или дочь сумеют реализовать, воплотить в жизнь их собственные несбывшиеся мечты. Ребенок с самого раннего возраста все время чувствовал, что родные от него ждут очень многого [1].

Самораскрытие — трудный, длительный процесс, особенно для такой «закрытой» категории родителей. Родителям постоянно находящимся в депрессии, очень трудно выразить свои чувства и мысли. Осознать собственные чувства поможет готовность пережить радость общения с такими же людьми.

Эмоциональное, интеллектуальное состояние, несомненно, играет существенную роль как в восприимчивости к болезням, так и в избавлении от них.

Эмоциональные реакции приводят в действие ряд физиологических процессов, которые подавляют естественные защитные механизмы организма и создают неблагоприятные условия для нормальной его работы [11].

Время после постановки диагноза — критический этап в жизни семьи. Семья долгое время переживает последствия стресса, вызванного заболеванием. Нарушение психологической адаптации семей рассматривают в рамках посттравматических стрессовых реакций. У ребенка может возникать страх за здоровье и жизнь, ощущение особой ранимости и уязвимости. Такие дети пунктуальные в соблюдении режима, диеты. Пунктуальность во всем представляется как защита от опасности. Дети часто стараются общаться с взрослыми, замыкаются дома. В то же время «взрослость» не сопровождается самостоятельностью [3]. Родители

сообщают об отдаленных последствиях в виде нарушений памяти, внимания, дети часто расторможены, неусидчивы, беспокойны, иногда вялы, апатичны. Старшие дети демонстрируют невротическую симптоматику. Подростки часто усваивают «инвалидное поведение» как метод манипуляций. Дошкольники имеют потребности в физическом и эмоциональном покое, пассивности. Такое поведение является защитным, поверхностным, скрывающим за собой тревожность, уязвимость. Кроме того, у детей часто встречаются нарушения временной перспективы, снижение интересов, любознательности по отношению к окружающему миру, мотивации достижений и т. д. [4].

Только поверхностный обзор психологических проблем, сопряженных с заболеванием ребенка, со всей очевидностью указывает на необходимость психологического сопровождения больных детей и их родителей на реабилитации [8].

При обращении к психологу в качестве основных жалоб у родителей отмечались нарушения невротического плана:

1. тревожно-фобические расстройства, навязчивости (ритуалы, «защищающие» ребенка от рецидива; распространены идеи «искупительной жертвы»);

2. депрессия, часто с идеями самообвинения;

3. напряженные, эмоционально загруженные отношения с болевшим ребенком;

4. ухудшение отношений с близкими (особенно с супругом), одиночество [10].

Обобщая вышесказанное можно сказать, что эмоциональное состояние ребенка, а так же отношение между родителями и детьми влияет на эффективность психологической помощи.

Но с другой стороны психологическая помощь ребенку с психофизическими нарушениями и его семье, помогает разрешить проблемы взаимоотношений, а также откорректировать эмоциональное состояние ребенка.

Родителям таких детей свойственно состояние тревоги и чрезмерной заботы о детях, из-за чего они находятся в постоянном напряжении. Это приводит к возникновению проблем в детско-родительских отношениях. Поэтому одна из задач программы психологической помощи — это проведение занятий с использованием различных методов и методик для снятия эмоционального напряжения и релаксации родителей [9].

После проведенных занятий родители становились более расслабленными, менее тревожными. Геперопека сменялась на кооперационный и симбиотический стили воспитания. Они чувствовали себя увереннее. Были готовы к сотрудничеству.

Другой, не менее важный компонент программы психологической помощи — получение информации о ребенке: о его личностных особенностях, о его отношении к членами семьи, к окружающей его действительности. Эта необходимость вытекает из-за закрытости данной категории детей, а так же из-за невозможности выразить свои желания и потребности в силу наличия определенных нарушений, как отмечалось выше.

Личный опыт показывает, что это способствует гармонизации детско-родительских отношений. Родители стремятся больше узнать о интересах детей, о их эмоциональном состоянии, поддержать ребенка, помочь ему справиться с тем, что его тревожит. Агрессия детей по отношению к родителям, как реакция на их запреты и ограничения, и агрессия к ребенку со стороны родителей из-за несоответствия поведения ребенка ожиданиям родителей, сменяется на взаимопонимание и взаимоподдержку.

Третий компонент программы психологической помощи — это устранение эффекта дипрециации. Поэтому главная задача программы — простимулировать детей для дальнейшей их социальной адаптации, а так же адаптировать их семьи к новым условиям жизни. Проведение групповых занятий с детьми и родителями уже предполагает некоторую долю социализации. Но вместе тем, они могут с одной стороны стесняться, закрываться и находиться в постоянном напряжении, а с другой — не замечать желаний и чувств других, вести себя агрессивно и отталкивающе. Отсюда следует, что занятия должны быть направлены на развитие эмпатии, построение социальных контактов, работу над своей агрессивностью.

В результате дети лучше понимают друг друга, учитывают желания и чувства других. Постепенно исчезает страх перед доверительными отношениями с людьми и сближением с ними как у детей, так и у родителей. Поскольку агрессивность лишь защитная реакция, при возникающем чувстве уверенности и безопасности, ребенок и члены семьи все реже и реже ее проявляют.

И последний компонент- информированность родителей о достижениях ребенка и его изменениях в процессе занятий. Пусть это будут не большие достижения или изменения, но родители должны это увидеть и знать об этом. Беседа с родителями должна проходить в присутствии ребенка.

Из собственного опыта могу отметить, что чаще всего родители ждут колоссальных результатов уже после первого занятия и очень разочаровываются, когда ничего не меняется. Возможно, на первых занятиях дети и не могут достичь больших результатов, но изменения все же есть. У родителей, научившихся радоваться этим маленьким достижениям ребенка, меняется эмоциональный фон, самочувствие. Они уже не считают крахом всей жизни, что ребенок в процессе занятий не меняется настолько, насколько им бы хотелось. Родители осознают, что строительство «дома» начинается с кирпичика. Дети со своей стороны на данном этапе программы ощущают еще большую поддержку родителей. Теперь они живут не атмосфере негативизма, отчаянья и одиночества, а в атмосфере понимания, любви, уверенности и сотрудничества.

Выводы:

1. Анализ литературы по проблеме психоэмоционального состояния семей детей с психофизическими нарушениями позволил констатировать тот факт, что психофизические нарушения у детей у их семей вызывают мощный психологический стресс. Сопутствующие психологическому стрессу отрицательные эмоции, отрешенность могут усугубить течение болезни ребенка и процесс реабилитации.

2. Как показал личный опыт работы с детьми с психофизическими нарушениями и их семьями, дети усваивают модели родительского поведения в стрессогенной ситуации. В этой ситуации возникают сложности, связанные с заботой о ребенке, обеспечением адекватных условий жизни: трудности с учебной, несоблюдение режима, трудности в общении.

3. Направленность психологической помощи вытекает из тех проблем, которые выявлены в ходе исследования, и в первую очередь должна осуществляться через формирование позитивной внутренней картины болезни у ребенка как напрямую, так и через формирование адекватных установок у родителей.

4. Эмоциональное состояние и отношение семей детей с психофизическими нарушениями влияет на эффективность психологической помощи. Но с другой стороны психологическая помощь помогает разрешить проблемы взаимоотношений в семье, а также откорректировать эмоциональное состояние родителей и ребенка.

Список литературы

1. Андреева Т. В. Семейная психология: [обучающее пособие] / Т. В. Андреева. — СПб.: Язык, 2004.
2. Горячева Т. Г., Солнцева И. А. Личностные особенности матери
3. ребенка с отклонениями в развитии и их влияние на детско-родительские отношения // Материалы II Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3 частях. Часть 1 / Под ред. В. К. Шабельникова, А. Г. Лидерса. М., 2005. С. 285–298.
4. Душка А. Л. Понять и принять недееспособного ребенка. Special psychology [Электрон. ресурс]. — 2008. — Режим доступа: <http://www.autism.com.ua/library.html>
5. Захаров А. И. Особенности семейных отношений и семейной психотерапии при неврозах детского возраста: автореф. дис. канд. психол. наук / А. И. Захаров. — Л., 1976. — 16 с.
6. Ильина Г. М. Семья как фактор социально-культурной интеграции ребенка-инвалида: монография / Г. М. Ильина. — СПб., 2006.
7. Карпова Н. Е., Стрекапова Т. А. Особенности самовосприятия матерей, воспитывающих детей с детским церебральным параличом // Материалы II Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3 частях. Часть 2 / Под ред. В. К. Шабельникова, А. Г. Лидерса. М., 2005. С. 111–119.
8. Мастюкова Е. М., Московкина А. Г. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Под ред. В. И. Селиверстова. М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2003. с. 306–318; 331–333.
9. Милтон Селигман, Розалин Бенджамин Дарлинг. Обычные семьи, особые дети. Перевод: Холмогорова Наталья. — М.: «Теребинту», 2007.
10. Мишина Г. А. Пути формирования сотрудничества родителей с детьми раннего возраста с отклонениями в развитии: автореф. дис. канд. пед. наук / Г. А. Мишина. — М., 1998. — 18 с.
11. Романова О. Л. Психологические исследования особенностей материнской позиции женщин, дети которых страдают церебральным параличом // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. 1988. № 9. с. 109–114.
12. Шаронова Н. А., Колпакова Л. М. Особенности эмоционально-оценочного отношения матери с подростком, страдающим детским церебральным параличом // Материалы II Международного Конгресса «Молодое поколение XXI столетия: Актуальные проблемы социально-психологического здоровья». Минск, 3–6 ноября: РИТМ, Социальный проект, 2003. с. 111–112

Ю. О. Мартинюк

аспірантка

Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова

ПСИХОКОРЕКЦІЙНА ДОПОМОГА ПРИ ПСИХОЕМОЦІОННИХ ПОРУШЕННЯХ У ЧЛЕНІВ СІМЕЙ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ С ПСИХОФІЗИЧНИМИ ВАДАМИ

Резюме

У статті розглядаються особливості емоційного стану членів сімей дітей з психофізичними вадами, взаємовідносини батьків з дітьми, програма психологічної допомоги, проводиться теоретичний аналіз літератури з даної теми. Підкреслюється, що першим помічником в процесі одужання є сама людина, тому що емоційний стан і відносини між дітьми і батьками впливають на ефективність програми психологічної допомоги. Але з іншого боку програма психологічної допомоги сім'ям дітей з психофізичними вадами допомагає налагодити гармонічні дитячо-батьківські відносини, корегує емоційний стан, як дитини, так і батьків.

Ключові слова: емоційний стан членів сімей дітей з психофізичними вадами, дитячо-батьківські відносини, корекційні заходи програми психологічної допомоги.

J. Martynuk

Aspirant of Odessa National University of II Mechnikov

PSYCHOCORRECTION PSYCHOEMOTIONAL DISORDERS FAMILIES OF CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DISABILITIES

Summary

In the article considers particular emotional state families of children with psychophysical disabilities, the psychological support program, carried out a theoretical analysis of the literature on this topic. They emphasize that the first assistant in the process of recovery is the same person because the emotional state and the relationship between children and parents influence the effectiveness program of psychological assistance. But with the other hand program of psychological assistance for families of children with psychophysical disabilities helps build harmonious parent-child relationships, corrects of the child's and parents emotional state.

Key words: emotion state families of children with psychophysical disabilities, child-parent relationship, correction activities of the program of psychological support

М. А. Милушина

ст. преподаватель кафедры «Социальная работа» Мелитопольского института экологии и социальных технологий ВУЗ ОМУРаЧ «Украина», аспирантка Классического частного университета г.Запорожье.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОММУНИКАТИВНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ СТУДЕНТОВ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ И ФИЗИЧЕСКИ ЗДОРОВЫХ

В статье предоставлены результаты эмпирического исследования изучения коммуникативных особенностей студентов с ограниченными физическими возможностями. Осуществлен сравнительный анализ показателей общения у студентов с инвалидностью и физически здоровых.

Ключевые слова: коммуникация, инвалидность, коммуникативные особенности.

Постановка проблемы. В последнее время в мире в целом и в Украине, в частности, наблюдается повышение внимания ученых, которые работают в области социологии, социальной психологии, педагогики поиска эффективных путей интеграции в социум людей с ограниченными возможностями.

По оценкам экспертов, на планете сейчас проживает около 650 млн. инвалидов, в том числе приблизительно 3 млн. — в Украине. Приблизительно 98 % детей с инвалидностью в развивающихся странах не посещают школу; 30 % детей улицы в мире имеют инвалидность, а процент образованных взрослых среди лиц с инвалидностью едва достигает трех, при этом в некоторых странах среди женщин с инвалидностью этот показатель приблизительно составляет 1 %.

Люди с ограниченными возможностями являются одной из самых больших «меньшинств» в мире. Они находятся среди маргинальных и изолированных групп населения мира. Факторами, которые служат причиной такого состояния, являются бедность (по оценкам Мирового Банка, среди людей, которые живут в бедности, 20 % — инвалиды), низкий уровень образования, обусловленный изоляцией и дискриминацией, а также физические, материально-технические и системные барьеры в доступе инвалидов к трудоустройству.

Особое внимание уделяется вопросу социальной адаптации, становлению и развитию молодежи с ограниченными возможностями в новых экономических и социальных условиях. На современном этапе в сфере высшего образования актуальной проблемой является социализация и адаптация студентов с ограниченными возможностями в процессе интегрированного и инклюзивного обучения (А. Й. Капская, Л. И. Мищик, С. Я. Харченко, П. В. Плотников, М. Б. Евтух, С. Ю. Шашенко, С. Савченко, Г. Лактионова, В. Ф. Щеколодкин, М. Гладыш, Е. М. Дикова-Фаворская, А. А. Мигалш и др.).

Авторы рассматривают основные барьеры на пути достижения успешной социализации как на макроуровне (недостаточную разработанность нормативно-правовой базы относительно высшего образования инвалидов; недостаточный уровень информационного обеспечения; необеспеченность безбарьерной архитектурной среды и др.) так и на микроуровне (материальные проблемы, медицинское обслуживание, психологические особенности и т. п.).

Следует указать, что студенты с инвалидностью имеют и ряд социально-психологических проблем, которые составляют основу специфического мировоззрения. А это, как свидетельствуют немногочисленные (в том числе и наши) исследования, мешает им ощущать себя на одном уровне с другими учащимися. У подавляющего большинства людей с ограниченными физическими возможностями фиксируется социально-психологическая дезадаптация, которая обусловлена как социальными так и психологическими факторами (отсутствие навыков общения, неадекватная самооценка, эгоцентризм, отрицательное восприятие окружающих людей), что усложняет процесс обучения, так как психологическое состояние и взаимоотношения с окружающими влияют на усвоение учебного материала.

Кроме того, в отношении к инвалидам сформировалось немало специфических факторов, которые не наилучшим образом влияют на условия их жизни. Определенные стереотипы, мифы, социальные и эстетичные attitudes, пренебрежение окружающих, уныние и даже ужас относительно людей с инвалидностью — вот основные факторы, которые изолируют людей с ограниченными возможностями и задерживают их развитие.

С нашей точки зрения, в процессе профессиональной подготовки студентов с инвалидностью, необходимым становится развитие навыков межличностного общения, причем не только со своими коллегами, но и, в первую очередь, с преподавателями. Отметим, что для людей с инвалидностью доступ к любой информации ограничен из-за ряда факторов: наличие коммуникативных барьеров, ограничение мобильности, недостаточность навыков межличностного взаимодействия, а также ограничение общения с социумом.

Таким образом, изучение проблем общения молодежи с ограниченными возможностями, на наш взгляд, позволяет более полно рассмотреть данную проблему, определить пути становления личности.

Цель статьи — изучить коммуникативные особенности студентов с ограниченными возможностями.

Основная часть. Анализ научных исследований позволяет отметить, что физические дефекты влияют на формирование личности людей с ограниченными возможностями. В частности социально-психологические исследования (О. А. Заржицкая, В. М. Блейхер, Е. С. Креславский и др.) показали, что наличие у человека соматических болезней приводит к формированию низкой самооценки, низкой степени когнитивной дифференцированности образа «Я», деформирует межличностные отношения. Ученые отмечают, что физические дефекты отрицательно влияют на усвоение коммуникативного опыта (Л. С. Выготский, П. Я. Гальперин, М. И. Земцова, В. В. Кобыльченко, С. А. Покутнева и др). При этом, развитие навыков

общения, определенной степенью, зависит от отношения родителей к детям с ограниченными возможностями (Л. И. Гриценюк, Т. Д. Илляшенко, Г. В. Комягина, О. В. Романенко, Н. С. Скрипка).

Под общением мы понимаем, вербальный или невербальный контакт человека с человеком, который обеспечивает социальную перцепцию, интерактивный, информационный, аффективно-оценочный обмен. Общение либо опосредует практическое взаимодействие (игра, обучение, работа и др.) или приобретает форму самостоятельной деятельности, удовлетворяя врожденную потребность человека в бытие и взаимопонимании, формировании интимной духовной связи с другими людьми [3, с.81].

Понятие «общение» и «коммуникация» имеют как общие, так и отличительные признаки. К общим принадлежат их соотносительность с процессами обмена и передачи информации и связь с языком как средством ее передачи. Отличительные признаки обусловлены расхождениями в объеме содержания этих понятий (узком и широком). Это связано с тем, что данные понятия используются во многих науках, которые на первый план выдвигают их разные аспекты. Будем считать, что под общением в основном закрепляются характеристики межличностного взаимодействия, а за коммуникацией закрепляется дополнительное значение — информационный обмен в обществе. На этом основании общение представляет собой социально обусловленный процесс обмена мнениями и чувствами между людьми в разных сферах их познавательно-трудовой и творческой деятельности, реализованный главным образом с помощью вербальных средств. В отличие от общения, коммуникация — это социально обусловленный процесс передачи и восприятие информации как в межличностном, так и в массовом общении по разным каналам, с помощью разных вербальных и невербальных коммуникативных средств [2].

В контексте обозначенной проблемы целесообразно именно такое толкование понятий «общение» и «коммуникация». Поскольку, люди с ограниченными возможностями рассматриваются как отделенная социальная группа, для которой характерным является своеобразие взаимодействия с социальным окружением в системах «инвалид» и «не инвалид», поэтому, изучение коммуникативных особенностей данной категории индивидов позволит лучше понять природу и динамику преодоления трудности общения как в межличностном общении так и массовом.

Отечественные исследователи часто отмечают у молодежи с ограниченными возможностями неадекватный уровень самооценки; страх отвечать перед аудиторией; проявления агрессии (аутоагрессия, обида и т. п.), которые нужно рассматривать как своеобразные защитные механизмы; уклонение от контактов при общении (проявления недоверия к окружающим вследствие пережитых психологических травм); чрезмерное ожидание помощи от посторонних и друзей (взаимодействие с окружающими воспринимают как акт помощи); чрезмерный «уход» в болезнь и др. (О. В. Безпалько, Е. В. Бондаревская, С. Т. Шацкий, В. П. Ермакова) [1, с. 42].

Кроме того, реальные взаимоотношения часто становятся причиной конфликта или невротического проявления (Г. Бейтсон, П. Ватцлавик,

А. Мендель, и др.), которые могут проявляться у молодых инвалидов как обособление от окружающих. Подтверждением этого является эмпирическое исследование, в котором 40 % студентов — инвалидов говорят об отчуждении от коллектива [4, с.9–16]. Этот вывод подтверждают и наши исследования.

Несмотря на разнообразие подходов к проблемам инвалидов, можно указать на фактическое отсутствие основательных работ, которые затрагивали бы изучение общения студенческой молодежи с особыми потребностями. Вместе с тем, именно через общение осуществляются процессы социализации, не только на уровне социальной адаптации, но и интериоризации, таким образом происходит формирование всех социально обусловленных психических особенностей личности.

С целью изучения коммуникативных особенностей студентов с инвалидностью в течение 2009 года был проведен социологический опрос в Мелитопольском институте экологии и социальных технологий ОМУРаЧ «Украина» (МИЭСТ), Таврическом государственном агротехнологическом университете (ТГАТУ), Мелитопольском государственном педагогическом университете им. Б. Хмельницкого (МГПУ). Общая выборка респондентов составляла 519 студентов в возрасте от 16 до 25 лет и старше (53,37 % мужчин, 46,24 % — женщин). Среди опрошиваемых 31,41 % студентов МИЭСТ, 38,15 % студентов ТГАТУ, 29,87 % студентов МГПУ.

Выборка многоступенчатая, случайная. Такое количество респондентов, как отмечает А. Шмелев, при условии однородной выборки оказывается достаточной для получения возможных результатов исследований, которые подтверждаются выделением стабильных и независимых факторов [6].

Анкетирование проводилось совместно с отделом социологических исследований Таврического государственного агротехнологического университета (центр «Социо») и научной школой МИЭСТ ВУЗ ОМУРаЧ «Украина» по направлению: «Коммуникативные диспозиции учащейся молодежи» под руководством д.с.н., проф. В. А. Чигрина и при участии автора статьи.

Основной задачей было определение роли и места общения в жизни студенческой молодежи.

Анализ результатов позволил определить, что для подавляющего большинства студентов общение выступает как проявление личности (Таблица 1). В дальнейшем мы не приводим статистически не значимый процент тех респондентов, которые уклонились от выбора, поскольку и без этого она насыщена цифрами.

Основными мотивами общения студентов оказались: желание просто пообщаться по душам (38,5 %); получить новую социально-значимую информацию (учебную, профессиональную, политическую) (34,5 %); помогать людям, давать советы (30,4 %); быть принятым к группе единомышленников (по интересам, уровню успешности, степенью гламурности и т. п.) (26,2 %); получить информацию об окружающих, родных, близких, знакомых, спортсменах, артистах и т. д. (25,6 %); показать свои знания, продемонстрировать умение, навыки (11,2 %); самореализоваться в общении (24,3 %); желание преодолеть страх одиночества (6,4 %).

Таблица 1

**Распределение ответов на вопрос «Что лично для Вас означает общение?»
(N = 519, %)**

№	Варианты ответов	Процент ответов
1	Проявление себя как личности	59,5
2	Способ самовыражения, проверка правильности своих мислей, сравнение собственных интересов с интересами окружающих	22,0
3	Общаюсь только тогда когда другим способом нельзя достичь своих целей, удовлетворить потребности	4,5
4	Не задумывался над этим вопросом, общаюсь, потому что общаются все люди	14,5

При этом, большинство опрошенных (76,7 %), по их мнению, достигают своей цели в общении. Вместе с тем 16,8 % респондентов считают, что никаких целей в общении не ставят.

Итак, большинство респондентов понимают внутреннее побуждение (мотив) личности к общению для удовлетворения определенной потребности.

Выявлено, что преобладающее количество студентов (80,5 %) отводят на общение несколько часов на день; 9,4 % — приблизительно несколько минут в день, 0,96 % — один-два раза в неделю; 0,8 % — приблизительно, один-два раза в месяц, 7,5 % — иногда могут общаться или не общаться вообще, если нет необходимости.

Однако, студенты не смогли ответить почему они выбрали именно такой ритм общения. Мы же считаем, что ритм общения зависит от состояния макросреды и микросреды (формальной и неформальной), а также от состояния готовности индивида к общению и его способности принять на себя определенную роль (коммуникатор, реципиент и т. д.).

На вопрос «Способны ли Вы в процессе общения ставить себя на место другого человека, и сочувствовать собеседнику?» ответы распределились следующим образом (Таблица 2):

Таблица 2

Распределение ответов на вопрос «Способны Вы в процессе общения ставить себя на место другого человека, и сочувствовать собеседнику?» (N = 519, %)

№	Варианты ответов	Процент ответов
1	Способен практически всегда	41,4
2	Да, но только иногда, когда собеседник мне не безразличен	38,9
3	Да, но только тогда, когда меня интересует сама тема общения	13,5
4	Скорее всего нет, так как все свои тайные мысли человек должен держать при себе, а не рассказывать о них в надежде вызвать сочувствие	2,3
5	Конечно, нет, так как лично мне никто не сочувствует, почему это должен делать я?	1,0
6	Трудно ответить	2,9

Исходя из вышеуказанных данных, можно утверждать, что только 41,4 % респондентов, проявляя внимание к собеседнику — осознают цен-

ность другого человека. Для 52,4 % направленность на собеседника носит субъективный характер и обусловлена высоким уровнем эмоциональных связей с ним и заинтересованностью. Полученные результаты обусловлены психологическими особенностями юности, где эмоциональная сфера становится более богатой, увеличивается эмоциональная восприимчивость и способность к сочувствию, и в тот же время объединяется с прямолинейностью оценивания окружающих [5, с.277–278].

Возрастные особенности проявили себя и в ответах на вопрос «Много ли у Вас друзей?»: 60,9 % выбрали вариант «друзей много не бывает»; у 33,7 % — много друзей, и только 4,4 % указали, что друзей у них практически нет. Такая ситуация обусловлена сформированной способностью молодежи различать дружбу и приятельство, количество друзей по обыкновению незначительное.

Выявлено, что у 79,7 % хватает терпения дослушать собеседника, если он заикается, и не всегда может высказать мысль, подобрать слова, «тормозит»; у 17,7 % — не всегда хватает терпения и у 2,1 % — не хватает терпения совсем.

Наличие эмоционально-психологической саморегуляции в общении наблюдается и в ответах на вопрос «Способны ли Вы контролировать свои эмоции во время разговора?»: «Да, всегда» ответили — 17,7 %; «почти всегда способен» — 45,9 %; «иногда не способен» — 31,4 %; «очень часто не способен» — 2,7 %; «если честно, то не способен» — 1,9 %.

Вместе с тем, о наличии коммуникативных умений свидетельствует успешность устанавливать контакт с собеседником. При опросе студенты должны были ответить на вопрос как они устанавливают контакт с другими людьми (Рис. 1).

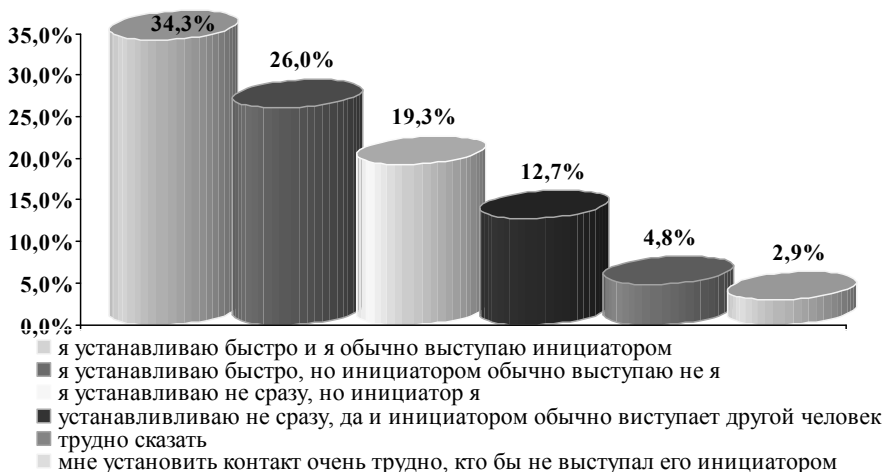


Рис. 1. Диаграмма оценивание респондентами умения устанавливать контакт

По данным гистограммы мы видим, что студенческая молодежь устанавливает контакт с другим человеком независимо от того, кто проявляет

инициативу. Тем не менее не следует игнорировать и процент опрашиваемых, которым тяжело установить контакт, кто бы не выступал инициатором. Так как, это свидетельствует о нарушении «технологии» общения, возможно, из-за ее несформированности в процессе воспитания.

С целью определения способа поведения в конфликтных ситуациях мы задавали вопрос «Какие способы защиты Вы используете в конфликтных ситуациях?». Так, 33,5 % отвечают грубостью на грубость; 11,2 % могут ударить; 13,5 % — не обращают внимания; 22,3 % — отвечают вежливо, лишь бы собеседник осознал свою никчемность; 6,7 % — просто оборачиваются и уходят.

Принципы общения, которыми руководствуется молодежь в конфликтных ситуациях, оказались неоднозначными. Почти для половины (49,1 %) эти принципы формируются в зависимости от ситуации. Другие распределились следующим образом: компромисс (26,4 %), отстраненность (7,1 %), конфронтация (5,8 %), сотрудничество (5,0 %), силовая стратегия (3,1 %).

Подавляющее большинство студенческой молодежи (46,2 %) может замалчивать то, что очень хотелось рассказать собеседнику лишь бы не обидеть его, 5,4 % некогда и ничего не замалчивают в любом разговоре, считая это своим принципом, и лишь 1,2 % боятся показать свою некомпетентность.

У опрашиваемых также были выявлены личностные установки на собеседника с физическими недостатками. При этом, 45,9 % стремятся, по их мнению, не показывать, что замечают физические недостатки собеседника; 34,7 % этого просто не замечают, так как эти недостатки — это объективные обстоятельства, которые не зависят от конкретного человека, и 13,7 % относятся к нему с сочувствием.

Поскольку статистически значимые результаты по исследуемой группе ниже 100 % мы предложили студентам представить себе в общении инвалидом. Большинство студентов (49,5 %) выбрали вариант ответа «я сам этого не замечаю и общаюсь со всеми без напряжения»; 24,5 % — «все собеседники видят это, и от этого Вам трудно с ними общаться», лишь 5,97 % — «ищу для себя собеседников, имеющих такое же заболевание». Отметим, что указанное соотношение выборов ответов наблюдается у студентов из трех ВУЗов. Трудно сказать, насколько откровенными были наши респонденты, но в дополнительных интервью после опрашивания они утверждали, что отвечали без нерешительностей и целиком откровенно.

Опрос дал возможность определить субъектов, которые полноценно помогают общаться с окружающими. Результаты ответов на этот вопрос представлены в таблице 3.

Полученные результаты еще раз подтверждают сущность и характер общения в юношеском возрасте.

На втором этапе исследования с помощью авторской методики «Изучение коммуникативных диспозиций» были опрошены 38 студентов с физическими ограничениями и 215 без инвалидности.

Анализ проведенных срезов показал, что коммуникативные диспозиции людей с инвалидностью и без инвалидности в целом существенным обра-

зом не отличаются. Хотя, априори считается, что люди с физическими недостатками имеют проблемы в сфере общения сравнительно с людьми без инвалидности, рискнем предположить, что это может быть связано с внутренним конфликтом между желанием реализовать себя в сфере общения, достичь успехов и невысокой вероятностью проявить это, через специфику воспитания (преимущественно гиперопека). Однако, в нашем исследовании такие отличия не выявлены.

Таблица 3

Ответы на вопрос «Кто или что помогает Вам полноценно общаться с окружающими?» (N = 519, %)

№	Варианты ответов	Процент ответов
1	Преподаватели	11,9 %
2	Более дружелюбные ровесники	56,7 %
3	Чтение книг	19,5 %
4	Просмотр телепередач	11,4 %
5	Общение со старшими	32,8 %
6	Психологи, врачи	2,7 %

* Сумма ответов превышает 100 % так как респонденты выбирали несколько вариантов ответов

Так, большинство опрошенных (41 %) готовы проявлять коммуникативные умения, которые разрешают успешно устанавливать контакт с собеседником, познавать его внутреннее состояние, руководить ситуацией взаимоотношений, применять конструктивные стратегии в конфликтных ситуациях, перцептивные умение и навыки. Респонденты не обращают внимания на эмоциональное состояние собеседника и контролируют проявление собственных эмоций. Следует отметить, что представители группы с инвалидностью наименее открыты для эмоционального общения.

Выводы. Результаты исследования показали, что большинство респондентов воспринимают и оценивают партнеров по общению преимущественно ради решения собственных потребностей, получения новой информации. В частности, собеседник с физическими недостатками лишь в незначительном количестве респондентов вызывает сочувствие, большинство стараются не показывать, что замечают его физические ограничения. Тогда как, собственно, для студентов с инвалидностью собственный физический статус не имеет значения в процессе общения. При этом, эмпатичность как необходимая эмоционально-психологическая саморегуляция в общении, почти отсутствующая у лиц с инвалидностью и на наиболее низком уровне у «здоровых» людей.

Література

1. Власова Т. А. О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнев. — М. : Просвещение, 1973. — 142с.
2. Грушевицкая, Т. Г. Основы межкультурной коммуникации / Т. Г. Грушевицкая В. Д. Попков, А. П. Садохин; Под ред. А. П. Садохина. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 352с.

3. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество / П. А. Сорокин. — М.: Просвещение, 1992. — 367с.
4. Ханзерук Л. О. Формування досвіду спілкування у дошкільників з церебральним паралічем : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.03/ Лілія Олексіївна Ханзерук; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2001. — 20с.
5. Шаповаленко И. В. Возрастная психология / И. В. Шаповаленко. — М.: Гардарики, 2005—349 с.
6. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 157 с.

М. О. Мілушина

ст. викладач кафедри «Соціальна робота» Мелітопольського інституту екології і соціальних технологій ВУЗ Омурач «Україна», аспірантка Класического приватного університету м. Запоріжжя.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМУНІКАТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ ТА ФІЗИЧНО ЗДОРОВИХ

Резюме

У статті подані результати емпіричного дослідження з вивчення комунікативних особливостей студентів з обмеженими фізичними можливостями. Здійснено порівняльний аналіз показників спілкування у студентів з інвалідністю та фізично здорових.

Ключові слова: комунікація, інвалідність, комунікативні особливості

M. A. Milushina

Senior lecturer of Social Work Chair of the Melitopol Institute of Ecology and Social Technologies of Open International University of Human Development «Ukraine», postgraduate Classical private university in Zaporozhie

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF COMMUNICATIVE FEATURES OF STUDENTS WITH DISABILITIES AND PHYSICALLY HEALTHY ONES

Summary

The article presents the results of empirical studies of communication features of students with disabilities. The comparative analysis of communication in students with disabilities and physically healthy ones is made.

Key words: communication, disability, communicative features.

Н. І. Навоєва

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

МИСЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЄДИНЕ СИСТЕМНЕ УТВОРЕННЯ

В статті автором, на підставі аналізу літературних даних, виявлена наявність взаємозв'язків між мисленням і діяльністю, що дає можливість говорити про них, як про системне утворення, яке має внутрішню структуру і вписане в систему більш високого порядку.

Ключові слова: мислення, діяльність, структура, дії, операції, потреби, мотиви, цілі

Постановка проблеми: У вітчизняній психології проблемі діяльності відводиться найважливіша роль при взаємодії людини з навколишнім світом і через цей методологічний принцип розкривається істотна роль діяльності у формуванні психіки і мислення. Початкові передумови для розробки загальнопсихологічної теорії діяльності були закладені в 20–30-х роках ХХ століття С. Л. Рубинштейном [14,15]. Надалі ця проблема отримала свій розвиток в роботах К. О. Абульхановой-Славской [1], А. В. Брушлинського [2,3], П. Я. Гальперина [4], В. В. Давыдова [6,7,8], А. Н. Леонтьева [10] та ін.

Мета досліджень: дослідження мислення і діяльності як єдиного системного утворення.

Сутнісний зміст і виклад основного матеріалу досліджень. С. Л. Рубинштейн [15] стверджує, що основною умовою виникнення мислення є його існування в якості діяльності, а звідси — предметом психологічного дослідження мислення є процес або діяльність. Учений вважає виключно потужним засобом формування мислення практичну дію суб'єкта, розглядаючи її, як генетично першу інтелектуальну операцію, на основі якої формуються усі інші види і способи мислення. Він вважає, що в основі практичного і теоретичного мислення лежать одні і ті ж психофізіологічні механізми, а перехід від одного виду мислення до іншого супроводжується осмисленою зміною зв'язків у формулах «дія-мислення» і «мислення-дія». Автор відмічає, що кожна дія людини виходить з тих або інших мотивів і спрямовується на реалізацію певної мети, рішення певного завдання, виражає певне відношення людини до навколишнього світу. В силу цього він вважає за можливе розглядати мислення як діяльність за умови, що враховуються мотиви людини, його стосунки до завдань, які він, мислячи, вирішує. Учений підкреслює, що діяльність є психічною по своєму процесуальному і мотиваційному складу, але не по завданнях, які вона вирішує.

А. Н. Леонтьев [10] зв'язує розвиток діяльності з виникненням психічного відображення реальності, яке, у свою чергу, кристалізується в продуктах діяльності. Елементами діяльності він розглядає дії (процеси, підлеглі свідомої мети), які здійснюються за допомогою операцій. Автор

вказує, що безпосередній зміст психічного образу є копією з системи операцій суб'єкта, пояснюючи це подібністю структур зовнішньої і внутрішньої діяльності. Схема дії з об'єктом, яка будується на основі пізнання зв'язків і стосунків у об'єктивному світі, служить відображенням самого об'єкту.

Розумова діяльність по класифікації об'єктів розглядалася в роботах J. S. Bruner і його співробітників [17] як серія рішень або пробних пробоцтв суб'єкта про властивості об'єкта. Учений зв'язує здатність особи відображувати світ речей з процесом добування і використання нових схем дій, символів і образів. При цьому чуттєве відображення і символічна діяльність трактується автором, як якісно різні етапи процесу інтеріоризації. Освоюючи особливі предметні дії, людина отримує структуру, адекватну структурам мови і мислення, яка перетворюється в образ і символізується.

Д. В. Пивоваров і В. Н. Николко [13] також трактують матеріальну і теоретичну діяльність, як дві сторони однієї і тієї ж діяльності, які скріплені двосторонніми зв'язками. Предметно-чуттєва діяльність є похідною від практики знаковою діяльністю, де об'єктом діяльності служать матеріальні заступники реальних предметів — знаки. Знакова діяльність включає серію елементарних операцій зі знаками (букви, слова, формули), регуляція знакової діяльності здійснюється явно визначеним порядком виконання дій і характером здійснюваних операцій.

П. Я. Гальперин [4], зв'язуючи мислення із зовнішньою предметною дією, вказує на те, що воно, цілком переходячи у внутрішній план, поступово трансформується у внутрішню мову, в мислення, і до кінця інтеріоризації цілком звільняється від наочної моделі і зовнішньої дії. Автор підкреслює, що людина здатна думати про відповідний предмет, відображувати і подумки його перетворювати тільки у тому випадку, коли виробить специфічну предметну дію. Учений підкреслює, що внутрішня психологічна діяльність має такий же інструментальний характер, як і діяльність зовнішня; якість дії залежить від способу побудови орієнтовного етапу. Специфіку мислення учений бачить в тому, що внутрішня діяльність регулюється орієнтуванням в понятійній формі, що відкриває суб'єктові нову дійсність, завдяки чому і стає можливим рішення «розумових» завдань. Перехід суб'єкта від орієнтування в одній системі понять до іншої — системи більш високих абстракцій — означає оволодіння їм усе більш широкою дійсністю, що розширює його можливості при рішенні розумових завдань.

С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко [11] підкреслюють взаємозв'язок предметних і розумових дій, зв'язуючи перші із зовнішніми діями, а другі — з внутрішніми, розумовими діями.

В. В. Давидов, зв'язуючи мислення з діяльністю, вказує, що мислення не є окрема приватна здатність: «а способ деятельности субъекта в расчлененной действительности, рассматриваемой с точки зрения ее собственных качеств. В чувствах вещь рассматривается с точки зрения субъекта действовать, но когда чувства скажут «действовать», нужен анализ объекта действия, его собственных качеств. Это уже функция мышления, — оно определяет действие по логике вещей» [6, с. 79–80]. Розглядаючи мислен-

ня, як дослідницький акт, автор зв'язує його з рухом від реальної речі до схеми і від неї — до реальних особливостей речі. Далі він вказує, що мислення є пошук необхідних умов дії шляхом фактичної зміни ситуації. При визначенні розумової дії автор вважає за необхідне враховувати, що вона виявляється в подоланні предметного способу рішення завдань та виступає психологічно як умовне виконання предметних операцій, коли враховуються результати дій інших людей.

А. В. Брушлинський, розглядаючи мислення як діяльність, в якості пізнавальної діяльності характеризує розумову активність, на тлі якої утворюється особовий план: «Мышление выступает в личностном (прежде всего мотивационном плане) в тех случаях, когда специально изучают мотивы и вообще отношение человека к мыслительным задачам, которые он решает. При таком уровне мышления, прежде всего, рассматривается мотивация мыслительного поиска и познавательные цели, которые ставит перед собой субъект, умственные действия, с помощью которых личность осуществляет решение задачи» [2, с. 29].

Г. С. Костюк [9], розглядаючи розумову діяльність в навчанні, вважає, що вона активізується там, де учні займають активну позицію і спочатку за допомогою учителя, а потім самостійно переходять від простих питань до усе більш складних.

А. И. Гебос [5] вказує на те, що управління розумовою діяльністю учнів в процесі навчання можливо за рахунок використання відповідних алгоритмів. Одним із способів управління розумовою діяльністю, на думку автора, є проблемне навчання.

О. М. Матюшкин [12], розглядаючи мислення, як процес вирішення проблемної ситуації, вказує, що воно завжди включене в теоретичну або практичну діяльність людини; його психологічна структура і специфічні особливості визначаються структурою і специфічними особливостями діяльності людини і співвідносяться між суб'єктом і умовами його діяльності так, щоб індивід міг розкрити невідоме.

П. П. Чуприн [16] відмічає, що людська діяльність, незалежно від того, здійснюється вона в практичній формі або у формі пізнавального процесу, своєю методологічною основою має принцип відображення.

Висновки:

Мислення існує в якості діяльності, яка обумовлена соціальними потребами, мотивами, цілями, емоціями, почуттями, афектами, інстинктами.

Діяльність є виключно потужним засобом формування мислення; структура діяльності включає дії, операції, мотиви, цілі, засоби і різні, перехідні один в одного, сторони мислення.

Наявність взаємозв'язків між мисленням і діяльністю, а також їх численні взаємозв'язки з багатьма іншими структурними складовими життєдіяльності людини, підтверджують той факт, що вони є системним утворенням, мають внутрішню структур і вписані в єдину системну ієрархію «людина-оточуючий світ».

Сьогодні є актуальним проведення досліджень, спрямованих на уточнення психологічної структури системи на рівні «мислення — діяльність»,

визначення її системоутворюючого чинника, виявлення механізму інтеграції та взаємодії з системами більш високого та більш низького порядку в системній ієрархії «людина-оточуючий світ».

Література

1. Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна / Под ред. Е. А. Будилова. — М.: «Наука», 1989.
2. Брушлинский А. В. Взаимосвязь процессуального и личностного аспектов мышления // Мышление: процесс, деятельность, общение. — М.: Наука, 1982. — С. 5–49.
3. Брушлинский А. В. Методологические и теоретические проблемы психологии, Деятельность субъекта как единство теории практики // Психологический журнал, № 6, 2000. — С. 5–11.
4. Гальперин П. Я. Введение в психологию. — М.: Издательство московского университета, 1976. — 150 с.
5. Гебос А. И. Психологические вопросы управления мыслительной деятельностью учащихся в обучении. В кн.: Исследование рече-мыслительной деятельности. / «Психология» Выпуск 111 / Отв. Ред. М. М. Муканов, Алма-Ата, 1974.
6. Давыдов В. В. Деятельностная теория мышления. — М.: Научный мир, 2005. — 239 с.
7. Давыдов В. В. Деятельность: Теория, методология, проблемы. М.:1990.
8. Деятельный подход в психологии: проблемы и перспективы: Сб. науч. трудов / Под ред. В. В. Давыдова и Д. А. Леонтьева. — М.: Изд-во АПН СССР, 1990.
9. Костюк Г. С. Мышление. — М.: / «Педагогическая энциклопедия». Т.2, 1964.
10. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М.: 1975. — 304 с.
11. Максименко С. Д., Соловйенко В. О. Загальна психологія. — К.: Наука, 2000.
12. Матюшкин А. М. Об условиях возникновения анализа. // Доклады АПН РСФСР, 1959, № 5.
13. Пивоваров Д. В., Николко В. Н. Операциональный аспект человеческого отражения. / Сб. ст. «Ленинская теория отражения и проблемы психологии». — Свердловск, 1974.
14. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. — М.: — Л.:, 1958. — 147 с.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2005. — 713 с.
16. Чуприн П. П. Отражение и творчество. / Сб. ст. «Ленинская теория отражения и проблемы психологии». — Свердловск, 1974.
17. Bruner J. S., Goodnow J. J., Austin G. F. A study of thinking. — N. Y.. 1956.

Н. И. Навоева

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

МЫШЛЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ЕДИНОЕ СИСТЕМНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Резюме

В статье автором, на основании анализа литературных данных, выявлено наличие взаимосвязей между мышлением и деятельностью, что дает возможность говорить о них, как о системном образовании, которое имеет внутреннюю структуру и вписано в систему более высокого порядка.

Ключевые слова: мышление, деятельность, структура, действия, операции, потребности, мотивы, цели

N. I. Navoyeva

Odessa national university to the name I. I. Mechnikova

THINKING AND ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ AS SINGLE SYSTEM EDUCATION

Resume

In the article by an author, on the basis of analysis of literary data, the presence of intercommunications is deduced between thinking and activity that gives an opportunity to talk about them, as about system education that has an underlying structure and entered in the system of higher-order.

Key words: thinking, activity, structure, actions, operations, necessities, reasons, aims

Ю. В. Норчук

здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра спеціальної та диференціальної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ СУДДІВ З РІЗНИМ ДОСВІДОМ РОБОТИ

Стаття спрямована на виявлення психологічних особливостей структури життєвої перспективи у суддів з різним досвідом роботи: до 5 років та від 5 і більше років перебування в професії. Різний досвід роботи (але загальна часова планка для всіх представників суддівської професії) може специфічно визначати змістовні параметри життєвих перспектив суддів і виступати їх зовнішньою детермінантою, та, разом з особистісними особливостями як детермінантою внутрішньою, утворювати неповторні індивідуальні відмінності в життєвих перспективах суддів.

Ключові слова: життєва перспектива судді, показники життєвих перспектив, спектр життєвих перспектив

На першому етапі дослідження ми аналізували відмінності в ступені вираженості окремих змістовних параметрів життєвої перспективи у суддів з різним досвідом роботи. За *t*-критерієм Стьюдента статистично значущі відмінності виявлені між однойменними показниками перспективи саморозвитку та самовдосконалення ($p \leq 0,05$) та перспективи зміцнення і підтримки здоров'я ($p \leq 0,05$), причому значення обох показників вище в групі суддів з досвідом роботи до 5 років.

Між рештою показників статистично значущих відмінностей в підбірках не виявлено, що свідчить про те, що ступінь вираженості більшості змістовних параметрів життєвих перспектив не диференціюється залежно від досвіду роботи. Отримані дані показують, що представники суддівського корпусу з досвідом роботи від 5 років та більше, не виявляють відставання від суддів з досвідом роботи до 5 років

Наступний етап дослідження життєвих перспектив суддів з різним досвідом роботи був присвячений порівняльному аналізу загальних систем життєвих перспектив суддів у виділених групах

У групі суддів, які мають досвід роботи до 5 років, нами виявлені наступні системи:

1) монообразні: — з домінуванням перспективи пізнавальної діяльності і професійної кар'єри; — з домінуванням перспективи відносно друзів і товаришів; — з домінуванням перспективи саморозвитку і самовдосконалення; — з домінуванням перспективи створення сім'ї; — з домінуванням перспективи зміцнення і підтримки здоров'я;

2) поліобразні: — з домінуванням соціально-кар'єрного локуса; — з домінуванням соціально-комунікативного локуса; — з домінуванням осо-

бистісного локуса; - з домінуванням суспільно-громадського та екзистенціального локуса; — з домінуванням біологічного локуса.

У групі суддів, які мають досвід роботи від 5 років та більше, нами виявлені наступні системи:

1) монообразні: — з домінуванням перспективи пізнавальної діяльності та професійної кар'єри; — з домінуванням перспективи зміцнення і підтримки здоров'я (ПЗЗ); — з домінуванням перспективи захоплень і хобі; — з домінуванням перспективи широкого соціального життя (суспільно-політичного, культурного); - з домінуванням перспективи прихильності і любові;

2) поліобразні: — з домінуванням соціально-кар'єрного локуса; - з домінуванням соціально-комунікативного локуса; з домінуванням особистісного локуса.

Загальною для суддів обох груп є поширеність монообразних структур життєвих перспектив з домінуванням перспективи пізнавальної діяльності і професійної кар'єри, причому в групі суддів з досвідом роботи від 5 років та більше цей показник представлений більше. Загальною є також наявність монообразних систем життєвих перспектив з домінуванням перспективи зміцнення і підтримки здоров'я. Цей компонент зустрічається в обох групах з однаковою частотою. Типовою для всіх суддів незалежно від досвіду роботи є також поширеність поліобразних систем життєвих перспектив: з домінуванням соціально-кар'єрного локуса, соціально-комунікативного локуса та особистісного локуса. Слід зазначити, що в групі суддів з досвідом роботи до 5 років число осіб, орієнтованих в перспективі на самореалізацію в професійній діяльності і в сімейному житті, значно вище, ніж в групі досліджуваних, які мають стаж роботи від 5 років та більше.. Відмінностей в частоті систем життєвих перспектив з домінуванням соціально-комунікативного локуса і особистісного локуса між підвбірками суддів не виявлено.

Разом з тим наголошується і певні особливості, властиві кожній з груп суддів, які відрізняються досвідом роботи. Це проявляється в тому, що низка систем життєвих перспектив зустрічається тільки в одній з груп, що і є специфічним для неї. Так, в групі суддів, які мають досвід роботи до 5 років, виділяються особистості:

1) з монообразними системами життєвих перспектив, що характеризуються вираженням домінуванням одного із змістовних параметрів — перспективи створення сім'ї, перспективи відносно друзів і товаришів, перспективи саморозвитку і самовдосконалення;

2) з поліобразними системами життєвих перспектив, що характеризуються домінуванням низки змістовних параметрів, а саме, суспільно-екзистенціального та біологічного локусу життєвих перспектив.

Такі системи не виявлені серед суддів, які мають досвід роботи від 5 років та більше. В той же час в даній групі зустрічаються досліджувані з монообразними системами життєвих перспектив з домінуванням перспективи захоплень і хобі, перспективи прихильності і любові, перспективи широкого соціального життя (суспільно-політичного, культурного).

Аналіз відмінностей у формальних показниках життєвої перспективи суддів, які входять у групи за критерієм наявності професійного досвіду, показав, що загальний показник життєвої перспективи досягає високого рівня в групі суддів з досвідом роботи до 5 років (у 6,9 %), а в групі суддів з досвідом від 5 років та більше, — у 11,11 % досліджуваних.

Низький рівень загального показника життєвої перспективи в групі суддів з досвідом роботи до 5 років діагностованою 4,34 %, а в групі групі суддів з досвідом від 5 років та більше — у 4,4 % досліджуваних. Показник широти системи життєвих перспектив також значно варіює в досліджуваних групах. Високий рівень даного показника в групі суддів з досвідом роботи до 5 років реєструється у 62 %, а в групі групі суддів з досвідом від 5 років та більше — у 40 % респондентів. Низький рівень даного показника, що свідчить про вузькість системи життєвих перспектив, тобто про вибір суддями мінімального спектру перспектив, в групі суддів з досвідом роботи до 5 років зустрічається у 7,8 %, а в групі суддів з досвідом від 5 років та більше — у 11 % досліджуваних.

Це свідчить про те, що вищий ступінь чіткості в побудові перспектив власного життя характерна для суддів з досвідом від 5 років та більше, що указує на високий рівень особистісної зрілості представників цієї групи. Крім того, ця група суддів характеризується неоднорідністю відносно широти життєвої перспектив. В даній групі виявлено осіб, що припускають багатоаспектне функціонування і самореалізацію, та осіб, зосереджених на одній стороні життя, які вибудовують життєву перспективу саме відносно цієї сторони. У цьому смислі група суддів з досвідом роботи до 5 років характеризується більш аморфною життєвою перспективою, що, очевидно, є результатом недостатнього професійного досвіду.

Отже, проведений аналіз дозволив виявити специфіку систем життєвих перспектив представників суддівського корпусу з різним досвідом роботи, яка виявляється у виборі сторін життя, відносно яких судді розглядають свої перспективи, в способі організації і побудови систем життєвої перспективи і ступеня її зрілості. Отримані результати підтвердили наше припущення щодо впливу досвіду роботи представників суддівського корпусу на формальні і змістовні параметри життєвих перспектив досліджуваної вибірки.

На основі проведеного емпіричного дослідження нами були зроблені психологічні портрети суддів, що мають однакові системи життєвих перспектив.

Вище було відмічено, що для обох груп суддів характерною є поширеність монообразних систем життєвих перспектив з домінуванням перспективи пізнавальної діяльності і професійної кар'єри та поліобразних з домінуванням соціально-кар'єрного та соціально-комунікативного локуса, що, на нашу думку, відображає специфіку професії. Цей факт указує на схожість підвибірок, що вивчаються нами. Водночас, виявлена наявність статистично значущих відмінностей (за t — критерієм Стьюдента) між однойменними показниками, що знайшло своє відображення у наведених нижче психологічних портретах.

Так, аналіз даних в групах суддів, які характеризуються домінуванням перспективи зміцнення здоров'я, також можна куласти психологічні портрети, які різняться між собою.

Судді з даною системою життєвих перспектив, які мають досвід роботи до 5 років, характеризуються дипломатичністю, проникливістю, обачливістю (N^+). Їм властива суворість, розсудливість, практичність (I), соціальна сміливість, нечутливість до загрози (H^+), сумлінність, відповідальність, обов'язковість (G^+). Вони відрізняються загальною інтернальністю, яка виявляється особливо у виробничій сфері і в області невдач. Вони характеризуються низькою експресивністю, низькою саморегуляцією, низькою емпатією.

Судді з домінуванням перспективи зміцнення здоров'я, які мають досвід роботи до 5 років, є мрійниками, ідеалістами з багатою уявою (M^+), причому їм властива підозрілість і внутрішня напруга (L^+).

Отже, увага до питань свого здоров'я в майбутньому у суддів, які мають досвід роботи до 5 років, пов'язана, на наш погляд, з прагматичним відношенням до життя, коли міцне здоров'я суттєво визначає можливості досягнення успіху і матеріальних благ. Крім того, тема здоров'я часто виступає як засіб маніпулювання оточуючими, тому в даному випадку, значну роль відіграв соціальний стереотип.

Психологічний портрет суддів з досвідом роботи від 5 років та більше значних відмінностей та зв'язків не показав.

Порівняння груп суддів, які характеризуються системою життєвих перспектив з домінуванням перспективи пізнавальної діяльності і професійної кар'єри, які мають різний досвід роботи, показала наявність статистично значущих відмінностей між показниками CP ($p \leq 0,05$), $CP1$ ($p \leq 0,05$), $CP2$ ($p \leq 0,05$), Q_1 ($p \leq 0,01$).

Судді з даною системою життєвих перспектив, що мають досвід роботи до 5 років, характеризуються радикалізмом в поглядах, гнучкістю, різноманітністю інтелектуальних інтересів, прагненням бути добре інформованими (O_1^+), чутливістю до осуду і зауважень, ранимістю (O^+). Їм властива висока сумлінність, відповідальність, обов'язковість (G^+), сила «Я», реалістичність у відношенні до життя (C^+). Фактично, вони є екстерналами, особливо в області здоров'я, досягнень, виробничих відносин.

Судді, які мають досвід роботи від 5 років та більше, характеризуються життєвою перспективою з яскраво вираженою орієнтацією на пізнавальну діяльність і професійну кар'єру, поєднанням сили «Я» та реалістичності у відношенні до життя (C^+), сумлінністю, відповідальністю, обов'язковістю (G^+), соціальною сміливістю, нечутливістю до загрози та рішучістю (H^+). Вони мають екстернальний локус контролю, особливо в області виробничих відносин, невдач і здоров'я. Інтернальність наголошується у цих осіб тільки у сфері сімейних відносин. При цьому вони характеризуються низькою саморегуляцією (як зовнішньою, так і внутрішньою), недостатньою емпатією.

Отже, ми бачимо, що у досліджуваних суддів в даних групах загальними є такі риси, як сумлінність, реалістичність, відповідальність. На наш

погляд, саме ці особистісні риси дозволяють суб'єкту повністю реалізуватися в професійній діяльності, робити успішну кар'єру. Але у суддів, які мають досвід роботи до 5 років, життєві перспективи спрямовані на реалізацію в професійно-трудовій сфері, пов'язані з наявними інтелектуальними інтересами і прагненням до творчого самовираження. У суддів з досвідом роботи від 5 років та більше основна спрямованість перспективи пізнавальної діяльності і професійної кар'єри пов'язана з прагненням до кращого життя, володарювання, що може супроводжуватися погіршенням взаємовідносин з оточуючими.

Порівняння результатів в групах суддів з різним досвідом роботи, які характеризуються поліобразними системами життєвих перспектив з домінуванням соціально-кар'єрного локуса показало наявність статистично значущі відмінності між показниками N ($p \leq 0,05$), Iв ($p \leq 0,05$), Iз ($p \leq 0,05$), CP ($p \leq 0,01$), CP1 ($p \leq 0,01$).

Судді з даною системою життєвих перспектив, які мають досвід роботи до 5 років, відрізняються високою самооцінкою (MD^+), соціальною сміливістю, рішучістю (H^+), силою «Я», реалістичністю відносно життя (C^+), сумлінністю, відповідальністю, обов'язковістю (G^+). Ці особи мають екстернальний локус контролю в області здоров'я і міжособистісних відносин та низьку експресивність.

Судді з даною системою життєвих перспектив, які мають досвід роботи від 5 років та більше, є домінантними, наполегливими, конфліктними (E^+). Вони характеризуються сумлінністю, відповідальністю, обов'язковістю (G^+), соціальною сміливістю, рішучістю, низькою чутливістю (H^+), проникливістю, обачністю, хитрістю (N^+). Інтернальний локус контролю у даних осіб виражений в області виробничих відносин, тоді як в області здоров'я і сімейних відносин вони є екстерналами. При цьому у них наголошується низький рівень саморегуляції.

Порівняння психологічних портретів суддів, у яких домінує соціально-кар'єрний локус життєвих перспектив показало, що в групі, яка має досвід роботи від 5 років та більше, орієнтація на кар'єру в професійній діяльності і сімейному житті більшою мірою пов'язана з прагненням влаштувати своє життя, зайняти відповідне високе соціальне положення, підпорядковувати собі інших людей. У суддів, які мають досвід роботи до 5 років, вибір означених векторів життєвої перспективи, вочевидь, обумовлений адаптивністю до нових умов існування, розумінням соціальних стандартів і вірою в свої сили, можливості.

Групи суддів, які мають різний досвід передування на посаді та характеризуються поліобразними системами життєвих перспектив з домінуванням чинника особистісного локуса життєвої перспективи, розрізняються за показниками E2 ($p \leq 0,05$), Em2 ($p \leq 0,05$), MD ($p \leq 0,05$), Q2 ($p \leq 0,05$), H ($p \leq 0,05$).

Судді з даною системою життєвих перспектив, які мають досвід роботи до 5 років, відрізняються такими рисами, як сумлінність, відповідальність, обов'язковість (G^+), висока самооцінка (MD^+), самодостатність, незалежність, самостійність (Q_2^+). Вони є Інтерналами у сфері виробничих та міжособистісних відносин, в області невдач.

Судді з даною системою життєвих перспектив, які мають досвід роботи від 5 років та більше, характеризуються винахідливістю (F^+), схильністю до переживання відчуття провини, чутливістю до осуду, ранимістю (O^+), залежністю від групи, соціабельністю ($Q2^-$), низькою самооцінкою (MD^-). Вони є інтерналами області досягнень, але у сфері виробничих відносин — екстерналами.

Порівняння результатів в групах суддів з різним досвідом роботи, які характеризуються поліобразними системами життєвих перспектив з домінуванням соціально-комунікативного локуса, виявлені статистично значущі відмінності за показниками H ($p \leq 0,05$), F ($p \leq 0,01$), G ($p \leq 0,05$), E2 ($p \leq 0,05$), Em ($p \leq 0,05$).

Для суддів з даною системою життєвих перспектив, які мають досвід роботи до 5 років, характерним є поєднання таких рис, як соціальна сміливість, рішучість (H^+), сила «Я», реалістичність відносно життя (C^+), сумлінність, відповідальність, обов'язковість (G^+), висока самооцінка (MD^+) та самоконтроль поведінки (Q_3^+). Вони є екстерналами в області здоров'я, сімейних та міжособистісних відносин, але в області невдач у них діагностовано інтернальний локус контролю, що дозволяє стверджувати про наявність внутрішніх резервів щодо стрес-долаючої поведінки.

Для суддів з даною системою життєвих перспектив, які мають досвід роботи від 5 років та більше, характерні такі особистісні риси, як висока фрустрованість (Q_4^+), радикалізм у поглядах, гнучкість мислення, різноманітність інтелектуальних інтересів, прагнення бути добре інформованим ($Q1^+$), сила «Я», реалістичність у відношенні до життя (C^+), домінантність, наполегливість, напористість (E^+), товариськість, бадьорість, енергичність, винахідливість (F^+). Ці досліджувані є екстерналами в області невдач і сімейних відносин, відрізняються низькою саморегуляцією і високою експресивністю.

Представлені результати показують, що концентрація в перспективі на питаннях взаємин з близькими людьми та друзями, прагнення вибудувати перспективу на тривалий період життя, у суддів, які мають різний досвід перебування на посаді, обумовлена різними психологічними особливостями. У суддів з досвідом роботи до 5 років такі особливості життєвих перспектив формуються на основі рис, пов'язаних з самоконтролем поведінки та високою самооцінкою, певним моральним кодексом, тобто рис, які допомагають встановлювати, вибудовувати та тривалий час підтримувати відносини з оточуючими. У суддів з досвідом роботи від 5 років та більше така специфіка життєвих перспектив обумовлена поєднанням рис соціабельної, енергетично привабливої особистості, що дозволяє привертати увагу оточуючих та, навіть, провокувати їх на контакти.

Література

1. Абульханова-Славская К. А.. Стратегия жизни /К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1999. — 299с.
2. Багрова Н. Д. Фактор времени в восприятии человеком / Н. Д. Багрова. — Л.:Наука, 1980. — 96 с.

3. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности /Е. И. Головаха//Психология личности в трудах отечественных психологов. «Питер», 2000. — С. 256–269.
4. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема /М. Р. Гинзбург//Вопросы психологии. — 1988. № 2. — С.36–41.
5. Кіреєва З. О. Особливості відображення часу в онтогенетичній свідомості / З. О. Кіреєва // Соціальна психологія. — 2009. — № 3 (35) — С.111- 125.
6. Левин К. Определение понятия «поле в данный момент» / К. Левин. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980, с.131–145.

Ю. В. Норчук

соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра специальной и дифференциальной психологии

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ ЖИЗНЕННЫХ ПЕРСПЕКТИВ СУДЕЙ С РАЗНЫМ ОПЫТОМ РАБОТЫ

Резюме

Статья направлена на выявление психологических особенностей структуры жизненной перспективы у судей с разным опытом работы: до 5 лет и от 5 и больше лет пребывания в профессии. Разный опыт работы (но общая часовая планка для всех представителей судейской профессии) может специфически определять содержательные параметры жизненных перспектив судей и выступать их внешней детерминантой, и, вместе с личностными особенностями как детерминантой внутренней, образовывать неповторимые индивидуальные отличия в жизненных перспективах судей.

Ключевые слова: жизненная перспектива судьи, показатели жизненных перспектив, спектр жизненных перспектив

Y. V. Norchuk

Odessa national university of the name of I. I. Mechnikova
department of the special and differential psychology

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STRUCTURE OF VITAL PROSPECTS OF JUDGES WITH DIFFERENT EXPERIENCE

Resume

Stattiya is directed on the exposure of psychological features of structure of vital prospect for judges with different experience: to 5 years and from 5 and more than years of stay in a profession. Different experience (but general sentinel slat for all of representatives of judge profession) can specifically determine the rich in content parameters of vital prospects of judges and come forward their external determinant, and, together with personality features as determinant internal, to form unique individual differences in the vital prospects of judges.

Key words: vital prospect of judge, indexes of vital prospects, spectrum of vital prospects

А. Н. Поликанина

студентка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра социальной и практической психологии

ПЕРЕЖИВАНИЕ СУБЪЕКТОМ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ

Статья посвящена проблеме переживания неопределенности как внешнего условия активности человека. В ней были рассмотрены и сопоставлены основные концепции зарубежных и отечественных исследователей изучавших проблематику переживания неопределенности субъектом, а также затронута общая важность принципа неопределенности как неотъемлемой части бытия.

Ключевые слова: неопределенность, принцип неопределенности, переживание неопределенности.

Современный мир — мир динамики, непрерывного развития и изменений. Человечество вынуждено существовать бок о бок с неопределенностью, нестабильностью и многовариантностью. Элемент неопределенности присутствует во всех сферах жизнедеятельности, он выражен как в экономических, как в политических, так и в социальных условиях существования, что выливается в проблему ориентировки человека в окружающей его действительности. Вариативность, сложность и противоречивость структуры современного общества требует от человека спонтанных, творческих, но вместе с тем и осмысленных, своевременных реакций на внешние изменения.

Нынешний этап развития общества с его постнеклассической наукой, индустриализацией, гигантоманией и повсеместной урбанизацией породил хаос вариантов, хаос возможностей. Неопределенность может представлять собой внешнее условие активности человека, например, каким на сегодняшний день будет курс валют, насколько стабильна экономика, вырастут ли акции, кто победит на выборах, за кого отдать голос и так далее; или неопределенность может характеризовать внутренние условия его активности, то есть самоощущение. Современный человек постоянно сталкивается с многообразием вариантов внутренних и внешних условий своей активности, его жизнь сопровождается постоянной необходимостью выбирать и отвечать за свой выбор. Вариативность условий жизни способна порождать и стимулировать активную творческую вариативную позицию человека, однако, наравне с этим вариативность жизни может побуждать человека компенсировать высокую изменчивость выработкой ригидной и жесткой жизненной позиции.

Прежде чем переходить к рассмотрению этих важных вопросов, необходимо установить, что собой являет неопределенность как категория. На

сегодняшний день отсутствует однозначная трактовка понятия «неопределенность», различные научные области склонны подчеркивать важные именно для них аспекты в этой категории. Если обращаться к выдержке из словаря В. Даля [4], то можно обнаружить одиннадцать описаний «неопределенного». Среди них: в точности неизвестный, неисследованный, несосчитанный, неизмеримый, неописанный по всем признакам, темный, гадательный, сомнительный, недоступный определению, недоступный исследованию. С. И. Ожегов в своем словаре прибегал к более сжатому описанию [12] раскрыты два значения: точно не установленный и не вполне отчетливый, уклончивый.

В словаре терминов по институциональной экономике Г. Литвинцева [16] указывает: неопределенность — состояние внешней и внутренней по отношению к человеку среды, обусловленное ограниченной возможностью получения фактов, трансформации их в информацию и использование ее для выработки и реализации решения. Еще один представитель экономических наук — Ф. Найт, рассматривает неопределенность как ситуацию, в которой решения принимаются в условиях ограниченной информации о наборе возможных событий, о вероятностях их наступления и значимости (последствиях) каждого вероятного исхода [10]. Е. А. Лустина понимает неопределенность как вид проблемной ситуации, которая в индивидуальном осознании субъекта строго не детерминированы ни в способах решения, ни в искомом результате [11].

Из приведенных определений видно, что неопределенность описывается как отсутствие определенности. Следуя данной логике, можно сказать, что определение неопределенности зависит от предмета, который обязан быть определен. В своей работе о смыслоположении в ситуации неопределенности Зоткин Н. В. утверждал, что сознание исходит из презумпции определенности, а неопределенность интерпретируется в качестве нарушения некоего порядка [6].

Однако дать трактовку «неопределенному» еще не значит понять ее сущность, поскольку в данной категории выделялось множество различных аспектов (состояние, переживание, активность в условиях неопределенности и т. д.). Это обусловило большую дифференциацию предмета исследований с образованием множества подходов к этой проблеме. Поэтому в данной статье будет рассмотрен лишь аспект переживания неопределенности, но и это достаточно емкое понятие. Оно также может включать в себя ряд разнородных феноменов, в обзоре данной статьи будут приведены современные теории, изучающие «переживание» как внутреннее ощущение и как внешнюю активность.

В первом случае под «переживанием» будет пониматься своеобразный комплекс ощущений, принадлежащий индивиду, который попал в условия неопределенности. Рассмотрение в таком ракурсе понятия «переживание неопределенности» мы соотнесем с чувствованием, ощущением.

В современных исследованиях проблемы категории неопределенного существует целый ряд направлений, которые занимались рассмотрением переживания неопределенности именно в таком контексте, который обоз-

начен выше. В направлениях, глубоко исследующих феноменологию индивидуального переживания неопределенности (как внутреннего ощущения, чувства) большая роль отводится внутриличностным характеристикам, отвечающим за переживание неопределенности, ее принятия или непринятия, в числе которых: толерантность/интолерантность к неопределенности, готовность к риску, саморегуляция, «локус контроля».

Такие внутриличностные диспозиции положительно коррелируют с неопределенностью и напрямую связаны с «качеством» тех ощущений, которые переживает индивид, попавший в условия неопределенности. Иными словами, в зависимости от комбинации из тех или иных внутриличностных характеристик индивид будет либо стремиться к неопределенности, либо ее избегать, либо ощущать деструктивные эмоции, спровоцированные переживанием неопределенности, либо конструктивные. А это непосредственно отражается на качестве жизни человека и его внутреннем состоянии, его лабильности в динамически меняющейся среде.

Задачей автора данной статьи является провести краткий обзор основных концепций, занимавшихся изучением переживания (как ощущения) неопределенности индивидом. С последующим выяснением тех внутриличностных феноменов, которые коррелируют с неопределенностью, а также которые могут отвечать за эффективную адаптацию человека в постоянно меняющейся, многовариантной среде.

Как было указано выше «переживание неопределенности» — собирательное понятие, включающее в себя одновременно несколько разнородных феноменов. Поэтому необходимо указать на второй, весьма значительный аспект в переживании индивидом неопределенности — активность как внешнее проявление переживания неопределенности. Индивид, попадая в контекст неопределенности, начинает переживать ее, что находит отражение в чувствах, ощущениях внутренне, а может переходить во внешний уровень и отразиться в непосредственной активности и деятельности.

Изучение активности (как производного от переживания неопределенности), имеет особую ценность для понимания стратегий по совладанию с ней. Поскольку субъективно неопределенность может переживаться как положительно, так и отрицательно, то можно предположить, что активность, вызванная этим переживанием, может быть направлена как на устранение, совладание с неопределенностью, так и на ее сохранение, поддержание. В данной статье будет рассмотрена концепция отечественных исследователей деятельности активности при переживании неопределенности, изучающих мотивы, потребности человека, а также активность, направленную на достижение этих потребностей.

С нашей точки зрения, рассмотрение переживания неопределенности в таких двух аспекта, а именно переживание как чувство и как активность — оправдано. Поскольку, с одной стороны, большую важность представляет субъективное самоощущение человека в неопределенных условиях, с последующим выяснением тех внутриличностных диспозиций, которые отвечают за «качество» этого самоощущения и т. д. А с другой стороны — изучение активности, как внешнего проявления этого переживания, даст

представление о механизмах совладания с неопределенностью, к которым прибегает человек и вообще о стратегиях его поведения в условиях неоднозначности. Синтез знаний, полученных из обзора тех и других подходов, приведенных в статье, даст возможность более точно определить, что собой являет переживание неопределенности.

Однако важно рассмотреть изучение категории неопределенности в историческом контексте, поскольку прежде чем стать самостоятельным предметом исследования в психологии, изучение неопределенности проходило долгий путь. И, как не парадоксально, психология обязана этим непсихологическим наукам. С нашей точки зрения, рассмотрение исторического развития понимания природы неопределенности также оправдано. Поскольку в ходе такого обзора станет очевидной вся важность неопределенности как самостоятельной категории и для психологии, и для правильного понимания законов бытия в целом.

Понятие неопределенности в непсихологических науках

Как известно, философия стояла у истоков других наук и служила им основанием. Не удивительно, что теоретизировать о неопределенности впервые начали в рамках философских концепций и воззрений, однако рассматривалась она узко, через ограниченность возможности восприятия субъекта. Тогда неопределенность еще не выступала, не фиксировалась как данность, а только проявлялась, чтобы в итоге быть устраненной с помощью интеллектуальных операций. Очевидно, что в период Нового времени, о котором пойдет речь, неопределенность не была и не могла быть столь очевидной и столь неотъемлемой категорией, каковой она является для современного человека и для его жизни. Т. Г. Лешкевич [8], изучая развитие взглядов на категорию неопределенности в историческом контексте отмечает, что Р. Декарт в своей философии указывает на, так называемую, бытийственную неопределенность, приравнивая ее к изменчивости и непостоянству объективных качеств. Созвучно с Декартом неопределенность представляется и М. Хайдеггеру, он описывает ее как «неукорененность бытия» [13]. Исследуя философию Н. Бердяева, Т. Г. Лешкевич понимает неопределенность как: а) стихийность или спонтанность, б) невыраженность, невыразимость. Сходные трактовки он обнаруживает и у А. Камю «ускользание и абсурдность» [8]. Подводя итог, важно подчеркнуть еще раз, что в философских работах Нового времени ситуация неопределенности лишь допускалась как некоторая данность, но не становилась предметом специального исследования.

Толчок в развитии всех сфер жизнедеятельности человека послужил возрастанию вариативности и дифференцированности, поэтому взгляд на проблему неопределенного в современной философии стал диаметрально противоположным — из формальной, безликой данности, неопределенность теперь присутствует непосредственно в познании, в виде гипотетических, предположительных выражений, в виде вероятностного характера решения проблем и исхода ситуаций. Постулировать определенность в

представлении современных философов, означает постулировать научность знаний.

Безусловно, философия в ранних своих попытках косвенно затрагивала сущность неопределенности, но впервые как о самостоятельной категории о ней заговорили лишь в XX веке 1927 года, благодаря исследованиям в области квантовой механики В. Гейзенберга, на основе которых он определил принцип неопределенности [7]. Использование этого принципа не ограничилось рамками квантовой механики, напротив, широкий диспут о природе неопределенности образовался в области термодинамике, теории управления и общей теории систем. Применение принципа неопределенности при построении метода исследования объективной действительности повышало эффективность и достоверность результатов научного исследования в силу этого, категория неопределенности приобрела междисциплинарный статус, выйдя за рамки одной науки.

Фактор неопределенности особенно активно начал изучаться в период экономического подъема, активной индустриализации и механизации общества, где необходимо было учитывать вероятностность и строить прогнозы с ее учетом. Так, экономист А. В. Белянин [1] указывает, что это фундаментальное свойство природы, свойство, характеризующее неточность, незамкнутость, неокончателность, неполноту наших представлений о внешнем мире, и принципиальную непредсказуемость будущих его состояний для сознания, мыслящего этот мир в динамических категориях. Неопределенность понимается здесь как недостаточность сведений и информации об условиях, в которых будет протекать экономическая деятельность, для которой просто необходимо постулировать прозрачность, определенность и стабильность, а также высокую прогнозируемость. Неопределенность сопряжена с риском планирования, принятия решений, осуществления действий на всех уровнях экономической системы [14].

Безусловно, исследование природы неопределенности не ограничиваются данными наблюдениями конкретных авторов из области различных наук. Но, даже опираясь на эти исследования можно четко проследить эволюцию исследований категории неопределенности в историческом контексте. Если в ранних работах философов неопределенность лишь допускалась, как объективная реальность, то позже, она стала предметом научных исследований, эти исследования привели к тому, что неопределенность стала междисциплинарной категорией, без учета которой невозможно построить научную картину мира.

Вся важность принципа неопределенности, который постигали непсихологические науки, отразилась на общенаучной методологической психологии, поскольку психология уже не могла отвергнуть вполне обоснованное понимание индетерминизма, положившего конец «определенности». После того, как научное понимание физической картины мира стало невозможным без учета принципа неопределенности, психологи осознали невозможность построения академических, научных знаний без учета принципа неопределенности при построении теоретических концепций. Поэтому психологией был введен в методологический аппарат такой принцип как

дополнительность и неопределенность, осознавая всю важность их ограничительной функции по отношению к детерминизму.

Учитывая дальнейшие междисциплинарные исследования категории неопределенности, психологи пришли к необходимости рассмотрения неопределенности в качестве самостоятельного предмета исследования, а не только как одного из принципов методологии, полученные знания успешно интегрировались учеными в прикладные отрасли психологической науки (психология управления, психология личности и т. д.). Таким образом, непсихологические науки, открывшие и изучавшие принцип неопределенности, помогли научной психологии возвести знания в ранг академических, что невозможно было бы осуществить без принятия во внимание неопределенности и дополнительности, а также подтолкнули психологию выделить неопределенность в предмет исследования с последующим установлением роли индивидуальных характеристик в ее переживании.

Понятие переживания неопределенности в психологии

50–60-е годы XX столетия ознаменовались прорывом целого ряда теорий, которые значительное место отводили исследованиям в области переживания неопределенности (как ощущения) индивидом в неоднозначных условиях. Наиболее глубоко и удачно, на наш взгляд, это представлено в научных разработках зарубежных исследователей.

1. Переживание неопределенности в концепции индивидуальных различий

Зарубежные специалисты акцентировали внимание в своих исследованиях на влиянии внутриличностных диспозиций на специфику восприятия неопределенности. В основу данной концепции легли работы М. Рокича, который первым заговорил о двух дихотомиях типов личностей: 1) личности с широким кругозором (обладающие такой когнитивной системой представлений, которая ориентирована на новое) и 2) личности, ориентирующиеся на известные и предсказуемые события [27]. Ключевой идеей его концепции, равно как и этого подхода в целом является положение о том, что существуют определенные внутриличностные диспозиции, которые влияют на восприятие ситуации неопределенности, влияют на «качество» переживания индивидом неопределенных условий. То есть, с этими диспозициями будет коррелировать также эмоциональный спектр человека, его ощущения, чувства, степень комфортности в неопределенных условиях. От «качества» субъективного переживания будет также зависеть эффективное совладание индивида с неоднозначностью, его активность в контексте неопределенности. К таким внутриличностным характеристикам в рамках данного подхода исследователи относят толерантность/интолерантность, когнитивную замкнутость, ориентацию на определенность или неопределенность, «локус контроля» и т. д.

Изначально в концепции индивидуальных различий и их взаимосвязи с переживанием неопределенности превалировало изучение толерантности

либо интолерантности к ней. Так, S. Grenier [23] благодаря ряду исследований, пришел к выводу, что нетерпимость к двойственности, которая предполагает неопределенность, связана с индивидуальной тенденцией интерпретировать ситуацию как тревожащую или как источник дискомфорта. Нетерпимость к неясности указывает на непредсказуемый компонент в будущем, следовательно, нетерпимые индивиды ориентированы на «здесь и сейчас». Очевидно, что переживание неопределенности может находить негативный отклик в виде тревожности, напряженности и страха у некоторых индивидов, в таком случае, будет совершенно естественной реакция избегания неопределенности или стремление к констатации определенности субъектом.

Вопрос «эмоционального отклика», эмоциональной оценки неопределенности в рамках данного направления был едва ли не центральным. Однако полученные результаты исследований не удалось интегрировать и синтезировать в непротиворечащую систему, поэтому мнения исследователей разделились: одни выделяли негативные аспекты оценки, тогда как другие — позитивные. Так Greco, Roger, Dugas, Buhr, утверждали, что неопределенность является стрессовым психологическим состоянием, что мотивирует индивида снизить ее [22, 18]. Эти ученые сделали предположение о том, что неопределенность может играть ключевую роль в возникновении тревоги, поскольку порождает беспокойство относительно будущего, с его неизвестностью, в связи с чем, индивид переживает страх. Основываясь на взаимосвязи между нетерпимостью к неопределенности и тревогой, доказано, что изменение нетерпимости к неопределенности в целом вызывает изменения в уровне тревоги — Ladouceur [26]. Нетерпимость к неопределенности трактуется как фильтр, через который индивиды смотрят на окружающее, это скорее предрасположенность находить неопределенность неприемлемой. В этом смысле, тревога видится как результат нетерпимости к неопределенности.

Другие же исследователи, действуя в рамках данного направления, утверждали, что в ряде случаев неопределенность является предпочитаемой, так как дает надежду на вероятный положительный исход — S. E. Herzig [24]. Или если неопределенность сохраняется на оптимальном уровне, то она может интерпретироваться индивидом как нечто приятное, желательное, оптимальный уровень регулируется и устанавливается самостоятельно непосредственно самим человеком. Так T. Garling с коллегами утверждают, что неопределенность является скорее приятной для человек [20]. «Качество эмоционального отклика»: его положительный полюс или отрицательный является своеобразным индикатором в предпочтении определенности или неопределенности. Иными словами, если человек, при переживании условий неопределенности дает положительную эмоциональную оценку этим условиям, то его активность, скорее всего, не будет направлять на нивелирование, устранение неопределенности. Возможно, что такие индивиды будут стараться даже сохранять ее. Тогда как отрицательная эмоциональная оценка условий неопределенности вызовет у человека субъективное ощущение стремления к определенному.

Давая заключительную оценку концепции индивидуальных различий с их обусловливанием переживания неопределенности важно отметить, что ученые-исследователи сделали большой шаг в установлении корреляции между внутриличностными феноменами и их влиянием на субъективное переживание (как ощущения) неопределенности. Комбинация из таких индивидуальных характеристик как: толерантность и интолерантность, ориентация на определенность или неопределенности, очевидно, влияет на эмоциональную оценку многовариантных условий и во многом определяет активность человека в контексте неопределенности. Главная роль в этой концепции отводится индивиду, притом, под переживанием неопределенности подразумевается живое включение человека, активное чувствование той неопределенности, в которой он оказался.

2. Переживание неопределенности в концепции проблемного самоопределения

Интересным и важным направлением в зарубежной науке являются исследования переживания неопределенности (как ощущения) в рамках проблемы с самоопределением. Идеи этого направления указывают на то, что переживание неопределенности может провоцироваться нечеткостью Я-концепции или недостаточной идентификацией индивида с той социальной средой, в которой он находится. Очевидно, что здесь также важен индивид с его феноменологическим внутренним миром, однако уникальность подхода представлений человека о себе состоит в том, что исследователи сфокусировали свое внимание на ранее не рассматриваемых внутриличностных диспозициях, которые бы могли отвечать за переживание неопределенности. Иными словами, эмоциональная оценка ситуации неопределенности (а, следовательно, и ее переживание) будут зависеть от степени определенности представлений человека о самом себе (четкость Я-концепции) или от степени идентификации человека с той средой, в которой он оказался. По мнению исследователей морально-этические установки, правила и предписания априори постулируют определенность, задают линию поведения индивида посредством предписаний. Недостаточная идентификация индивида со средой предполагает отвержение, неполное принятие или усвоение этих предписаний, что обязательно дезорганизует внутреннее и внешнее пространство индивида и сопрягается с переживанием недостаточной определенности.

В исследовании В. Butzer и N. A. Kuiper, вместо сочетания «личностная неопределенность» используется «нечеткость Я-концепции». Четкость Я-концепции определяется здесь как степень, с которой содержание я-концепции (воспринимаемых личностных признаков) является четким и уверенно определенным, внутренне устойчивым и стабильным во времени. Основываясь на идее Фестингера о причинах социального сравнения [17], исследователи показали, что высокий уровень четкости Я-концепции связан с низкой частотой социальных сравнений [19]. М. А. Hogg [25], работая в рамках теории, постулирующей, что одна из причин идентификации с группой — нечеткая Я-концепция, показали, что идентификация способствует уменьшению неопределенности. Итак, сделано предположе-

ние, что социальная идентичность может коррелировать с переживанием неопределенности (как особого ощущения, чувства), а также влиять на эмоциональную оценку, которую дает индивид, интерпретируя неопределенные условия.

Попытка социокультурного осмысления переживания неопределенности предпринята D. Goldsmith [21]. Переживание неопределенности автор относит к фундаментальным переживаниям и активность по ее устранению рассматривает как основную. Основываясь на этом утверждении, можно сделать предположение, что переживание неопределенности включает в себя как внутренний компонент, выраженный в эмоциональных ощущениях, чувствах, отношениях к неопределенности, так и внешний компонент, выраженный активностью. Активность в данном случае провоцируется этим самым внутренним, индивидуальным переживанием.

Давая заключительную оценку двум направлениям, изучавшим переживание неопределенности как внутреннего ощущения, чувствования важно отметить, что они открыли множество рычагов, от которых зависит переживание неопределенных условий. Проанализировав основные идеи этих научных концепций, стало очевидно, что эмоциональная оценка неопределенности и ее переживание индивидом во многом определяется его отношением к неопределенному, уникальной комбинацией его внутриличностных характеристик. Зная эти характеристики, можно спрогнозировать активность человека в неопределенной среде, уровень его адаптации, «качество» эмоциональных переживаний. Эти характеристики являются прямым отражением эффективной, конструктивной или неэффективной жизнедеятельности современного человека в динамически изменяющихся условиях, поэтому нуждаются в изучении.

3. Переживание определенности в концепции деятельностной активности

Как оговаривалось выше, часть теоретического обзора будет посвящена и иному аспекту в переживании условий неопределенности. Индивид, попадая в контекст неопределенности, начинает переживать ее, что находит внутреннее отражение в чувствах, ощущениях, а затем переходит во внешнюю активность и отражается в деятельности. Именно активность — как производное от переживания неопределенности будет представлена в разработках отечественных исследователей в концепции деятельностной активности.

Наиболее известными представителям данного направления являются Л. И. Божович, М. И. Лисину, П. В. Симонова, а также А. Н. Поддяков. Общим для его сторонников является убеждение, что человек стремится в своей активности к переживанию неопределенности буквально изначально, различным же является способ реализации стремления к новизне. Поэтому исследователи фокусируют внимание на индивиде с его врожденными и развивающимися в онтогенезе потребностями (в поисковой активности, в любознательности, в познавательной активности), которые коррелируют с переживанием ситуации неопределенности и во многом являются внешним его проявлением.

В данном направлении рассмотрены не внутриличностные характеристики, отвечающие за принятие/непринятие неопределенности при ее переживании, а описаны потребности и мотивы, трансформирующиеся в «надситуативную, поисковую активность», выступающую в качестве внутреннего устремления к неоднозначности и новизне. В. С. Ротенберг и В. В. Аршавский выделяют ее как одну из витальных потребностей. По их мнению, она тождественна надситуативной активности. Ее отличие от других витальных потребностей в принципиальной ненасыщаемости, т. к. это потребность в процессе постоянного изменения. [15] Надситуативная активность представляет собой такого рода активность, которая появляется за рамками привычных задач и при постановке задачи более сложной. Иными словами, можно говорить, что человек, попавший в неопределенные условия, не только внутренне переживает их, но и ищет пути выхода из них, что внешне выражается в активности.

Л. И. Божович включала в свои гипотезы похожие предположения, она утверждала, что среди всех первичных потребностей ведущей для психического развития является потребность в новых впечатлениях, возникающая у ребенка на протяжении первого месяца жизни [3]. Свое значение эта потребность приобретает благодаря следующим качественным особенностям: в отличие от всех других потребностей она является как бы ненасыщаемой — чем больше впечатлений получает ребенок, тем больше развивается у него потребность в их получении. Ключевым словом здесь является ненасыщаемость, данная потребность носит перспективный характер, ненасыщаемость предполагает динамику, активность, то есть — прогресс.

М. И. Лисина в качестве внутриличностного устремления к неопределенности выдвигала познавательную активность ребенка и сближает ее с понятием любознательности. В нем тоже подчеркивается потребность в новой информации, готовность к ее переработке, ее инициативный и целеустремленный поиск [9]. В фокусе внимания Д. Б. Богоявленской также фигурировало понятие надситуативной активности. Она пишет об интеллектуальной активности, где наивысший, творческий ее уровень связан с проявлением субъектом надситуативной активности, выходом в область еще неизвестного [2]. Эти исследования объединяет идея, о том, что существуют внутренние детерминанты, которые побуждают человечество к неопределенности и ее устранению.

Однако в рамках этого направления отдельного внимания заслуживает концепция В. Н. Дружинина и Н. В. Хазратовой. Они считали, что переживание неопределенности стимулирует поиск собственных ориентиров, а не принятие готовых; многовариантность обеспечивает возможность их нахождения [5]. Это означает, что отечественные исследователи переживание неопределенности наконец стали рассматривать не со знаком «минус», а напротив, возвели его в статус необходимого условия для активности, без которого человек не сможет жить и развиваться. Продолжая обзор трудов В. Н. Дружинина и Н. В. Хазратовой важно отметить, что условием актуализации креативности является высокая степень неопределенности и потенциальной многовариантности (богатство возможностей). Было пока-

зано, что положительная эмоциональная оценка неопределенности и положительное переживание индивидом неоднозначных условий коррелируют с нерегламентированностью поведения, отказом от стереотипных паттернов поведения. Авторы предполагают, что переживание неопределенности (как ощущения) стимулирует переживание неопределенности как особой активности, это отображается в поиске собственных ориентиров в поведении, а не в принятии готовых.

В заключении важно отметить, что изучение активности (как производного от переживания неопределенности), имеет особую ценность для понимания стратегий по совладанию с ней. Поскольку субъективно неопределенность может переживаться как отрицательно, так и положительно, то можно предположить, что активность, вызванная этим переживанием, может направляться как на устранение, совладание с неопределенностью, так и на ее сохранение, поддержание. В концепциях отечественных исследователей было определено, что переживание неопределенности — необходимое условие для формирования надситуативной активности, без которой невозможна эффективная адаптация человека в динамически изменяющихся условиях жизни.

Таким образом, неопределенность — это неотъемлемая категория, без которой не может существовать ни окружающая действительность, ни сам человек. Собранный обзор научных исследований по этой проблеме велся в двух направлениях: с одной стороны учитывался исторический контекст, показывающий значительную эволюцию в понимании неопределенности, как собирательного понятия; а с другой стороны нами предпринималась попытка дифференцировать переживание неопределенности. Где, в первом случае, под переживанием понимались внутренние ощущения, а в другом — активность как производное от этого переживания. Дальнейшее изучение самоощущения человека в условиях неопределенности, с последующим выяснением тех внутриличностных диспозиций, которые отвечают за «качество» этого самоощущения при переживании — с одной стороны, с другой — изучение активности — как внешнего проявления переживания, даст более полное представление о механизмах адаптации индивида в меняющейся среде.

Однако в изучении категории неопределенности остается много открытых вопросов, что обусловлено большой емкостью и многоаспектностью этого понятия. Но исследования в этой области необходимы, поскольку перспективы развития человечества предполагают вместе с тем и рост неопределенности.

Список литературы

1. Белянин А. В. Выбор в условиях неопределенности [электронный ресурс]: Опыты Выездных школ: сб. лекций Учебно-научных конференций ЭМШ. 994–2001 / Сост. Т. А. Воротникова, В. В. Красков. М.: ИПК Робин, 2001. С. 412–423. URL: <http://ecsocman.edu.ru/db/msg/l17309.html>.
2. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей: учеб. Пособие для студ. высш. учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 320с.

3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Под ред. Д. И. Фельдштейна. М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. — 352 с.
4. Даль В. И. Толковый словарь живого русского языка. М.: ГИС, 1955. — Т. 3. 555 с.
5. Дружинин В. Н., Хазратова Н. В. Экспериментальное исследование формирующего влияния среды на креативность // Психологический журнал. 1994. Т. 14. № 4. — 83–93 с.
6. Зоткин Н. В. Смыслополагание в ситуации неопределенности. Автореф. дисс....канд. психол. наук. Москва, 2000. — 23 с.
7. История философии: энциклопедия / Сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. — 1376 с.
8. Лешкевич Т. Г. Неопределенность в мире и мир неопределенности. Ростов-на-Дону.: изд-во Ростовского ун-та, 1994. — 232 с.
9. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребенка / Под ред. Рузской А. Г. М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. — 384 с.
10. Луковицкая Е. Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности. Дисс....канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 1998. — 172 с.
11. Лустина Е. А. Преодоление ситуации неопределенности в процессах мышления и воображения // Вопросы психологии. 1982. № 5. — 122–125 с.
12. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Азъ, 1992.
13. Основы онтологии: Учеб. пособие / Под ред. Ф. Ф. Вяккерера, В. Г. Иванова, Б. И. Липского, Б. В. Маркова. — СПб.: Издательство С. — Петербургского университета, 1997. — 280 с.
14. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. М.: ИНФРА-М, 2007. — 479 с.
15. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Стресс и поисковая активность // Вопросы философии. 1979. № 4. — 117–127 с.
16. Словарь терминов по институциональной экономике: неопределенность, <http://vocabulary.ru/dictionary/96/word/> %CD %E5 %EE %EF %F0 %E5 %E4 %E5 %EB %E5 %ED %E D %EE %F1 %F2 %FC.
17. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. СПб.: Ювента, 1999. — 1552 с.
18. Buhr K., Dugas M. J. The intolerance of uncertainty scale: psychometric properties of the English version // Behaviour research and therapy. 2002. Vol. 40. P. 931–945.
19. Butzer B., Kuiper N. A. Relationships between the frequency of social comparisons and self-concept clarity, intolerance to uncertainty, anxiety, and depression // Personality and individual differences. 2006. Vol. 41. No. 1. P. 167176.
20. Garling T., Biel A., Gustafsson M. Different kinds and roles of environmental uncertainty // Journal of environmental psychology. 1998. Vol. 18. P. 75–83.
21. Goldsmith D. A. A normative approach to the study of uncertainty and communication // Journal of communication. 2001. Vol. 51. No. 3. P. 514–533.
22. Greco V., Roger D. Coping with uncertainty: the construction and validation of a new measure // Personality and individual differences. 2001. Vol. 31. P. 519–534.
23. Grenier S., Barrette A., Ladouceur R. Intolerance to uncertainty and intolerance to ambiguity: similarities and differences // Personality and individual differences. 2005 Vol. 39. P. 593–600.
24. Herzog S. E., Jimmieson N. L. Middle managers' uncertainty management during organizational change. 2006. Vol. 27. No. 8. P. 628–645.
25. Hogg M. A., Sherman D. K., Dierselhuis J., Maitner A. T., Moffitt G. Uncertainty, entitativity and group identification // Journal of experimental social psychology. 2007. Vol. 43. No. 1. P. 135–142.
26. Ladouceur R., Gosselin R, Dugas M. J. Experimental manipulation of intolerance of uncertainty: a study of a theoretical model of worry // Behavior research and therapy. 2000. Vol. 38. R 933–941.
27. Rokeach M. The open and closed mind: Investigations into the nature of belief systems and personality systems. N. Y.: Basic Books, 1960. 447 p.

Г. М. Поліканіна

студентка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПЕРЕЖИВАННЯ СУБ'ЄКТОМ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЖИТТЄВОЇ СИТУАЦІЇ

Резюме

Стаття присвячена проблематиці переживання невизначеності як зовнішньої умови активності людини. У ній представлені та порівняні основні концепції зарубіжних та вітчизняних дослідників, які вивчали проблему переживання невизначеності суб'єктом, а також показана важливість принципу невизначеності як невід'ємної складової буття.

Ключові поняття: невизначеність, принцип невизначеності, переживання невизначеності.

A. N. Polikanina

student

Odessa national university by name I. I. Mechnikov

EXPERIENCE BY THE SUBJECT OF UNCERTAINTY LIFE SITUATION

Resume

Article is devoted to a problem of experience of uncertainty as external condition of activity of the person. In it the main concepts of foreign and domestic researchers, which have been considered and compared shown feature of experience of uncertainty by the subject, and also mentioned the general importance of a principle of uncertainty as integral part of life.

Key words: uncertainty, an uncertainty principle, uncertainty experience.

О. А. Самойлов

магістр соціальної роботи.

Аспірант факультету інформаційних і соціальних технологій Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Асистент кафедри соціології та соціальної роботи Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь)

**ІНТЕГРАТИВНІ ФАКТОРИ КОМАНДОУТВОРЕННЯ
СТУДЕНТСЬКОЇ ГРУПИ**

Стаття присвячена виявленню інтегративних чинників командування студентської групи в контексті сучасних суспільних перетворень. Автор досліджує залежність між змістовною характеристикою ціннісних орієнтирів членів групи і інтегративними процесами командування на прикладі студентів Приазовського державного технічного університету.

Ключові слова: студентська група; командування; ціннісні орієнтири; інтегративні процеси.

В даний час більшістю дослідників командна форма групоутворення визнається в якості умови, яка забезпечує високий рівень інтеграції і ефективність групового суб'єкта. Цим багато в чому пояснюється активний інтерес, як теоретиків, так і практиків у галузі соціальної психології, до проблеми організації командної взаємодії студентської групи [Р. Л. Кричевський, Е. М. Дубовська, Т. А. Нестік, В. Й. Бочелюк, Н. І. Шевандрин, Ю. М. Жуков, О. В. Журавльов, Е. Н. Павлова, Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва, К. Фопель, Х. Роббінс, М. Фінлі і ін.].

На думку більшості фахівців, формування студентської групи, засноване на принципах командування, здатне забезпечити її цілісність, атмосферу співпраці і підтримки, що дозволяє сконцентрувати зусилля студентів на реалізації конкретних навчальних завдань, тим самим сприяючи підвищенню професійного рівня майбутніх спеціалістів. Зокрема, К. Фопель [17] зазначає, що в сучасному світі здатність діяти в команді є одна з найбільш затребуваних особистих і професійних якостей.

Теоретико — методологічною основою даної статті є основні положення соціокогнітивного (суб'єктного) і системного підходів, розроблених Т. Ю. Базаровим і М. П. Сичовим [1], К. М. Гайдар [2], Є. В. Шороховою, К. К. Платоновим [3]. Значний внесок у вивчення закономірностей інтегративних групових процесів внесли А. В. Петровський [4], А. В. Сидоренков [5], Н. І. Шевандрин [6]. Характеристиці специфічних ознак команди і особливостям її функціонування присвячені роботи Р. Л. Кричевського, Е. М. Дубовської [7], Ю. М. Жукова, А. В. Журавльова, Е. Н. Павлової [8], В. Й. Бочелюка [9], Ю. А. Коломійцева [10]. Питання взаємозв'язку між змістовними і структурними аспектами командування знайшли своє відображення в роботах Л. Г. Почебут, В. А. Чикер, [11], Т. А. Нестік

[12], Х. Роббінс, М. Фінлі [13], Г. М. Андреевої [14]. Вплив індивідуально-психологічного та ціннісного напрямку у вивченні командоутворення відображено в роботах В. С. Агеева [15], Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва [16], К. Фопель [17], Е. Мелибруда [18].

Не дивлячись на велику кількість робіт з даної проблематики, на наш погляд, приділяється недостатньо уваги вивченню системоутворюючих чинників командоутворення, виділенню структурних компонентів.

Метою даної роботи є пошук соціально-психологічних факторів командоутворення студентської групи з позиції суб'єктного та системного підходів на основі різних емпіричних та теоретичних матеріалів.

Спираючись на принцип системності, Є. В. Шорохова і К. К. Платонов розглядають малу групу як безліч, елементом якої є особистість [3]. Прикладом малої групи є студентська група.

У визначенні Р. Л. Кричевського та Є. М. Дубовської, студентська група — це «специфічний вид соціальної організації, об'єднання індивідів для спільної кооперованої діяльності» [7, с.21]. Формування студентської групи в науковій літературі позначають як соціально-психологічний процес, який об'єднує окремі особистості з різними індивідуальними особливостями, ціннісними орієнтирами та інтересами.

З точки зору А. В. Петровського [4], А. В. Сидоренкова [5], Н. І. Шевандрина [6], розвиток будь-якої системи реалізується в процесах диференціації та інтеграції. У якісних змінах групового розвитку, на думку більшості дослідників, інтегративні процеси є провідною тенденцією.

У зв'язку з важливістю даного поняття для нашого дослідження, звернемося до його змісту, даному в словнику: «Інтеграція (лат. integer-цілий) — поняття, що означає стан зв'язаності окремих диференційованих частин, також процес, що веде до такого стану» [20, с.495]. У соціальній психології інтеграція групи розглядається як багатофакторний процес, який характеризується ознаками психологічної єдності, цілісності, спільності членів групи один з одним.

Аналіз відповідної літератури показує, що з соціально-психологічної точки зору, саме інтегративні процеси забезпечують збереження групи, її функціонування і розвиток як команди [Т. А. Нестік, Ю. М. Жуков, А. В. Журавльов, Є. Н. Павлова, Р. Л. Кричевський, Е. М. Дубовська і др.]. У цьому зв'язку, інтегративними ми будемо вважати ті групові характеристики, які відображають у собі саме цілісність команди.

Найбільш значущими інтегративними ознаками команди, на думку зарубіжних фахівців, є така якість як її зв'язаність [7]. Для класичної соціальної психології змістовно подібним, але більш широким поняттям пов'язаності команди є термін згуртованість групи. В роботах А. В. Сидоренкова [5], Н. І. Шевандрина [6] згуртованість розглядається як один з головних показників команди, що виступає необхідною умовою для інтеграції індивіда в групі, формування відносин взаємодопомоги. Зокрема, дані автори підкреслюють, що команда — це група, що досягла вищого рівня згуртованості, що діє як нова система, єдина спільність.

Зв'язаність, згуртованість відображають почуття приналежності до команди, командний «дух» і, так звану, «командність». В якості основних ознак команди Р. Л. Кричевський та Є. М. Дубовська [7], Т. А. Нестік [12] виділяють групову ідентичність. Г. М. Андреева визначає групову ідентичність як «суб'єктивне почуття особистої самототожності...» [14, с. 188].

На думку Ю. А. Коломійцева [10], Х. Робінс, М. Фінлі [13], Е. Мелибруда [18] важливою ознакою команди є встановлення певних відносин між її членами, сприятливого соціально-психологічного клімату, створюваного групою. Більшість авторів розглядає соціально-психологічний клімат як інтегративну характеристику системи міжособистісних відносин в групі, яка відображатиме комплекс психологічних умов, які або забезпечують, або перешкоджають процесу командування. Зокрема, Ю. А. Коломійцев виділяє як ознаку команди хороший соціально-психологічний клімат, успішну взаємодію, формування правильних взаємин на основі гармонії між членами групи як особистостями. Е. Мелибруда зазначає, що психологічна атмосфера в команді заснована на командних взаєминах, доброзичливості по відношенню до команди в цілому і один до одного, дружньої кооперації, рівноправному існуванні, в довірі, допомоги один одному.

В дослідженнях більшості фахівців команда характеризується високою творчою активністю при вирішенні навчальних завдань. Вітчизняні дослідники командування Р. Л. Кричевський, Є. М. Дубовська [7], Ю. М. Жуков, А. В. Журавльов, Є. Н. Павлова [8], Т. Ю. Базаров і Б. Л. Єрьомін [19] вказують на явище синергетичного ефекту в команді. Сутність синергетичного ефекту, на думку зазначених авторів, полягає в зростанні ефективності діяльності в результаті інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему. Згідно Т. Ю. Базарову і Б. Л. Єрьоміну, для груп типу команд характерно відкрите обговорення проблем, хороша циркуляція інформації. Розкриваючи дане явище, уточнимо, що одним з основних процесів в синергетичній дії для студентів, є ефективний обмін знаннями і поточною інформацією між членами групи, здатність прийняти ідеї та досвід кожного для вирішення різних завдань.

Таким чином, в якості основних інтегративних ознак команди, більшість фахівців виділяє високий рівень згуртованості, прихильність до команди, ідентифікацію з нею і сприятливий соціально-психологічний клімат, заснований на командних взаєминах. В якості проміжної змінної зазначених інтеграційних характеристик виступає критерій ефективності.

З точки зору Ю. М. Коломійцева [10], командування — це соціально-психологічні закономірності, які властиві малим групам. Т. А. Нестік вказує на труднощі внутрішнього змісту поняття «командування» і підкреслює, що «соціальна психологія говорить про нього, як про поняття загального, інтегрального позначення для сукупності різних групових характеристик, що відображають рівень соціальної інтеграції» [12, с.54]. Змістовно соціально-психологічні технології командування базуються на уявленнях про те, які саме існують ознаки прояву команди. Отже, аналіз командування передбачає відбір і обґрунтування найбільш загальних компонентів, які дозволяють охарактеризувати рівень інтеграції в групі.

Виходячи із соціально — психологічної характеристики командування, ознакою його якісного розвитку є процеси інтеграції. Спираючись на основні ознаки команди, викладені в нашій роботі, інтегративні характеристики командування виражаються у формі згуртованості, групової ідентичності, сприятливому соціально-психологічному кліматі. Дані характеристики можна трактувати як інтегративні компоненти командування, а само командування як інтегративний результат функціонування його компонентів. Визначення командування як сукупності інтегративних групових процесів висуває питання про фактори розвитку даних компонентів, взаємозв'язку і механізмах об'єднання.

Більшість фахівців з групової динаміки сходяться на думці, що основними інтегративними елементами соціально-психологічних процесів командування студентської групи, є суб'єктні характеристики членів групи та характер спілкування [Р. Л. Кричевський, Є. М. Дубовська, К. Фопель, Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва та ін.]. Зокрема, Р. Л. Кричевський, Є. М. Дубовська [7] відзначають, що командування, це спосіб розвитку групи з урахуванням реальних якостей її учасників. Інтегративні процеси починаються з того, що є в кожній окремій людині, що вона привносить в команду, що дає іншим, що від неї беруть люди. Вклад кожної особистості є важливою складовою командування студентської групи, і визначається тим, наскільки особистість вміє взаємодіяти з іншими, співпрацювати з ними, розв'язувати конфлікти. Дані припущення засновані на суб'єктному підході, згідно з яким на перший план виходить не стільки об'єктивна взаємозалежність індивідів, скільки їх суб'єктивне уявлення про цю взаємозалежність [1], [2].

Виходячи з основних теоретичних аспектів командування, ми можемо зробити висновок, що в якості основного регулятора групового розвитку виступає сама особистість. Тобто специфіка особистісних властивостей визначає характер організаційних процесів.

Як підкреслює А. В. Петровський, «в умовах конкретної соціальної групи особистісні якості існують у формі феноменів міжособистісних взаємин» [4, с.244]. У зв'язку з цим, проблема якостей особистості представляється нам не стільки індивідуально-психологічною, скільки соціально-психологічною. Соціально-психологічні характеристики особистісних якостей членів групи проявляються в спілкуванні.

Поняття спілкування, як і будь-яке поняття соціальної психології, розроблялося багатьма дослідниками [Г. М. Андреевою, А. В. Петровським, Є. Мелібрудю та ін.]. Зазначені автори відзначають багатогранність даного поняття і пов'язують його з різними обмінними процесами між членами групи, в якості основних характеристик даних процесів виступає обмін інформацією та результатами діяльності.

У свою чергу, спілкування починається з соціального сприйняття. Термін «сприйняття» використовується в соціальній психології для позначення всієї сфери когнітивних процесів. Важливу роль для нашого дослідження грає розуміння сприйняття як механізму ідентифікації соціальних об'єктів [Г. М. Андреева, А. В. Петровський, Н. І. Шевандрін]. З точки

зору даних авторів сприйняття групи багато в чому визначається психологічними особливостями індивіда. Зокрема Г. М. Андреева [14] зазначає, що в сприйнятті себе і групи проявляється ціннісна орієнтація особистості. Залежно від змісту ціннісної орієнтації особистості (дружній, діловій, кооперативній, конкурентній або ворожій), пише даний автор, і формується характер сприйняття групи в цілому і міжособистісного сприйняття.

Отже, так як в сприйнятті проявляється ціннісна орієнтація особистості, саме зміст ціннісних орієнтацій визначає характер сприйняття студентів один одного і групи в цілому. Таким чином, проблема ціннісних орієнтацій пов'язується з вирішенням питань про їх зміст, характерному для кожної з них способі дій.

На думку А. В. Петровського, «в основі інтеграційних процесів виступає тип сприйняття, опосередкований цінностями, в яких виступає суспільне самовизначення особистості, позначене в науковій літературі, як «колективістська ідентифікація» [4, с.168]. Зокрема даний автор зазначає, що саме соціальна ідентифікація об'єднує особистість і соціальну групу, до якої особистість належить, пов'язує членів групи в єдине ціле. З точки зору Т. А. Нестік [12], колективістській тип сприйняття індивідом групи служить «соціальним клеєм», що полегшує досягнення згуртованості. У високорозвинених групах, підкреслює Г. М. Андреева, проявляються риси колективістської ідентифікації, тобто присутні соціально-орієнтовані особистісні якості [14, с.226].

Соціальними слід вважати ті цінності, які диктують необхідність домагатися згоди з членами групи, що навчаються разом з ними. В якості соціальних цінностей, А. В. Петровський [4] виділяє почуття дружби і товариства, взаємодопомоги, співчуття, які відображають взаємини в групах, їх спрямованість. Т. Д. Зінкевіч-Євстигнеева [16] зазначає, що в групах, утворених за типом команди, переважають такі цінності, як взаємодопомога, дух колективізму (командний дух), довіра. В. Й. Бочелюк [9], Х. Роббінс і М. Фінлі [13], К. Фопель [17], пов'язують командні стосунки з взаємною повагою, чутністю, готовністю допомогти, співпрацею і партнерством.

Отже, можливість визначення суб'єктних відносин членів групи до цінностей, дозволяє побічно судити про сформованість студентської групи як команди. Одним з найпоширеніших методів вивчення ціннісних орієнтирів особистості, є метод ранжирування.

Для вивчення ціннісної значущості, на кафедрі соціології та соціальної роботи Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь), були проведені соціологічні дослідження. Було проанкетовано 7 студентських груп, загальна кількість респондентів — 114 осіб. У ході дослідження ми просили респондентів оцінити за 10-бальною шкалою значимість цінностей. Дослідження інтегративності студентської групи проводилося за методикою Сішора.

Після проведення анкетування, його результати були оброблені за допомогою комп'ютерної статистичної програми SPSS, отримані усереднені ранги ціннісних значимостей.

Таблиця 1

Основні статистичні характеристики значимостей цінностей в студентських групах

Показатель	Соціально-орієнтовані цінності	Індивідуалістичні цінності	Професійні цінності	Матеріальні цінності	Цінності соціальної активності	Духовно-культурні цінності	Цінності автономності	Інтелектуальні цінності
Середнє	5,529	8,809	2,733	6,233	5,219	1,858	7,138	-0,980
Стд. помилка середнього	0,165	0,126	0,146	0,125	0,147	0,195	0,136	0,145
Медіана	5,613	9,118	2,751	6,609	5,357	2,066	7,066	-1,175
Мода	6,39	6,50	1,60	6,36	4,15	1,58	5,38	-2,30
Доверительний інтервал	[5,20; 5,85]	[8,56; 9,06]	[2,45; 3,02]	[5,99; 6,48]	[4,93; 5,51]	[1,47; 2,24]	[6,87; 7,41]	[-1,27; -0,69]
Стд. відхилення	2,350	1,791	2,079	1,781	2,087	2,778	1,936	2,067
Дисперсія	5,523	3,208	4,323	3,171	4,357	7,719	3,749	4,272
Размах	12,34	14,61	12,24	10,67	13,32	13,55	11,08	13,46
Мінімум	-0,93	-0,86	-2,76	-1,29	-4,12	-5,72	1,98	-7,39
Максимум	11,41	13,76	9,48	9,39	9,20	7,83	13,06	6,08

Отримані середні значення свідчать про те, що серед студентів переважають індивідуалістичні цінності, оскільки найбільше середнє значення належить саме до цієї групи цінностей (8,81). Хоча слід зазначити, що цінності автономності виражені практично також (7,14). На третьому місці за рівнем оцінок знаходяться матеріальні цінності (6,23). Не відрізняються за середніми значеннями соціально-орієнтовані (5,53) і цінності допомоги та милосердя (5,23). Духовно-культурні та інтелектуальні цінності не є значущими в групі респондентів, про що свідчать і їх середні: відповідно 1,86 і — 0,98.

З метою дослідження взаємозв'язку ціннісних орієнтирів студентства та інтегративних компонентів командоутворення проведемо кореляційний аналіз, в основі якого знаходиться коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона. Так, на рівні високої статистичної значущості ($p \leq 0,01$) сильний зв'язок (при $r > 0,7$) простежується між: психологічним кліматом в колективі і рівнем сформованості соціально-орієнтованих цінностей ($r = 0,815$), соціально-орієнтованими цінностями і рівнем інтегративності ($r = 0,739$), соціально-орієнтованими цінностями і рівнем колективістського сприйняття групи ($r = 0,718$).

Для порівняння показників інтегративності та рівня сформованості соціально-орієнтованих цінностей ми розглянули дві групи з кращим 14,0 (СР-09) і гіршим 8,44 (ЕТ-09) рівнем інтегративності групи.

Показово, що середнє значення для соціально-орієнтованих цінностей в групах СР-09 майже в 2 рази більше — 8,22, ніж в групі ЕТ-09—4,61.

Отримані значення свідчать про те, що в групі з більш високим рівнем інтегративності досить розвинені соціально-орієнтовані цінності.

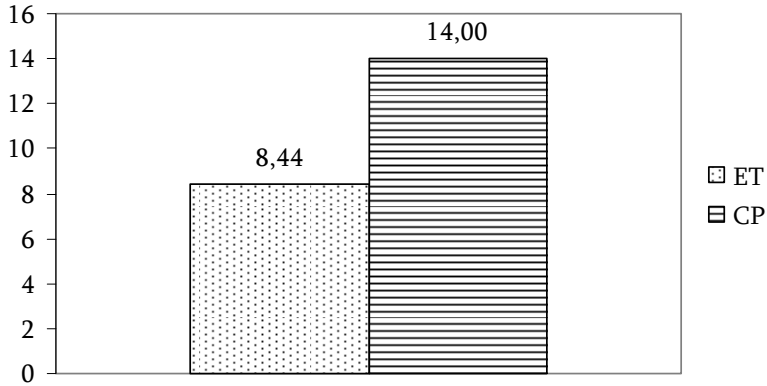


Рис. 1. Середні значення розвитку рівня інтегративності

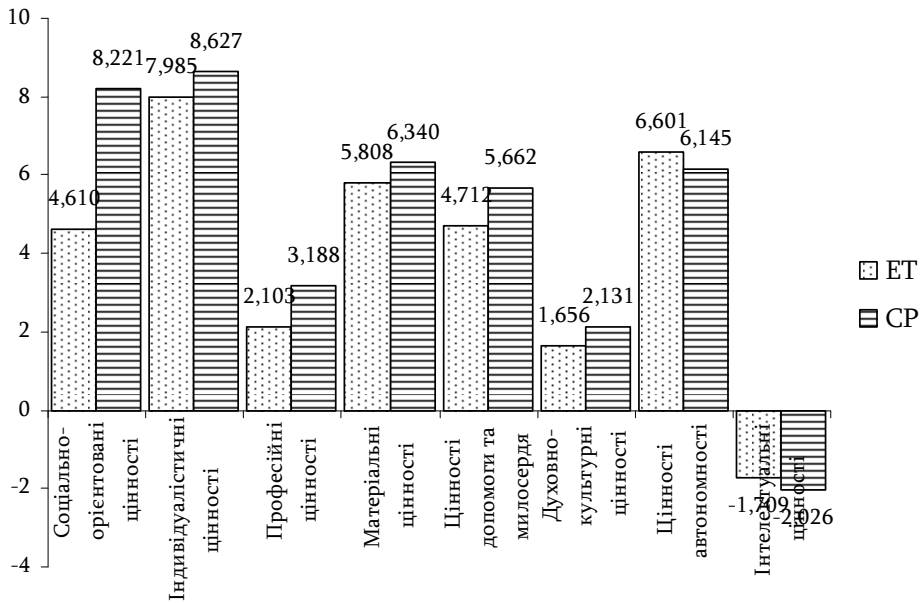


Рис. 2. Середні значення розвитку рівня значущих цінностей

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що соціально-орієнтовані цінності впливають окремо і в комплексі на рівень інтегративності. Отже, значимість соціально-орієнтованих цінностей, як конкретна форма високого рівня інтеграції, виступає в якості інтегративних чинників командування. Висока значимість соціально-орієнтованих цінностей активізує соціально-психологічні процеси внутрішнього об'єднання, згуртованості, почуття приналежності до групи, усвідомлення своїх соціально-психологічних якостей як члена групи.

Дослідження інтегративних чинників командування дозволяє по новому підійти до розгляду та вирішення прикладних проблем соціаль-

ної психології, формування ефективної спільної діяльності в студентських групах. Тому необхідно вміти не тільки реагувати на складні ціннісні орієнтири членів групи, але і впливати на їх формування. Процес командоутворення не має завершення і проявляється в розширенні функцій ціннісної саморегуляції.

Література

1. Базаров Т. Ю., Сычева М. П. «Современные социально-психологические теоретические подходы и прикладные исследования». Психологический журнал. — 2010. — № 1. — с.39–48
2. Гайдар К. М. «Субъектный подход к психологии малых групп: история и современное состояние». Психологический журнал. — 2008. — № 3. — с. 9–24
3. Шорохова Е. В., Платонов К. К. Коллектив и личность. — М.: Наука, 1975. — 262 с.
4. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. — М.: Политиздат, 1982. — 255 с.
5. Сидоренков А. В. «Психологический механизм динамики малой группы: интеграция и дезинтеграция». Вопросы психологии. — 2004. — № 5. — с.63–72
6. Шевандрин Н. И. Социальная психология в образовании. — М.: ВЛАДОС, 1995. — 240 с.
7. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малой группы. — М.: МГУ, 2008. — 207 с.
8. Жуков Ю. М., Журавлев А. В., Павлова Е. Н. Технологии командообразования. — М.: Аспект Пресс, 2008. — с. 320
9. Бочелюк В. Й. Професіоналізм особистості: теоретико-методологічний аспект. — Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2007. — 248 с.
10. Коломийцев Ю. А. Взаимоотношения в спортивной команде. — М: ФиС, 1984. — 128 с.
11. Почебут Л. Г., Чикер В. А. Организационная социальная психология — СПб: Речь, 2000. — 298 с.
12. Нестик Т. А. «Социальный капитал организации: социально-психологический анализ». Психологический журнал. — 2009. — № 1. — с.52–63
13. Роббинс Х., Финли М. Почему не работают команды — что идет не так, и как это исправить — М.: Добрая книга, 2005. — 304 с.
14. Андреева Г. М. Психология социального познания. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 288 с.
15. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы. — М.: МГУ, 1990. — 240 с.
16. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Теория и практика командообразования. Современная технология создания команд. — СПб.: Речь, 2004. — 304 с.
17. Фопель К. Создание команды. Психологические игры и упражнения. — М.: Генезис, 2003. — 400 с.
18. Мелибруда Е. Психологические возможности улучшения общения. — М: Прогресс, 1986. — 174 с.
19. Базаров Т. Ю., Еремин Б. Л. Управление персоналом. — М.: ЮНИТИ, 2002. — 560с.
20. Большой энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1991. — 768 с.

А. А. Самойлов

магистр социальной работы.

Аспирант факультета информационных и социальных технологий

Классического частного университета (г. Запорожье).

Ассистент кафедры социологии и социальной работы

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ФАКТОРЫ КОМАНДООБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ ГРУППЫ

Резюме

Статья посвящена выявлению интегративных факторов командообразования студенческой группы в контексте современных общественных преобразований. Автор исследует зависимость между содержательной характеристикой ценностных ориентиров членов группы и интегративными процессами командообразования на примере студентов Приазовского государственного технического университета.

Ключевые слова: студенческая группа; командообразование; ценностные ориентиры; интегративные процессы.

A. A. Samoylov

master of social work.

Post-graduate faculty of information technology and social Classic Private

University (Zaporozhye city).

Assistant chair of sociology and social work Azov State Technical University
(Mariupol city).

FACTORS INTEGRATIVE TEAM — STUDENT GROUP

Summary

The article is devoted to the identification of integrative factors team building of student groups in the context of contemporary social transformations. The author investigates the relationship between content characteristic values of the members of the group and the integrative processes, building on the example of the students of the Priazovsky State Technical University.

Key words: student group, team building, value orientations, integrative processes.

Н. Д. Стеценко

кандидат психологічних наук, професор Луцького біотехнічного інституту
Міжнародного науково-технічного університету ім. академіка Юрія Бугая

ШВИДКІСТЬ ОПРАЦЮВАННЯ ЗОРОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА РОЗПОДІЛ І ПЕРЕКЛЮЧЕННЯ УВАГИ СЕРЕД СПОРТСМЕНІВ РІЗНИХ ГРУП

У статті проаналізовано вплив м'язових навантажень значної інтенсивності на показники швидкості опрацювання зорової інформації і розподіл та переключення уваги серед бігунів на 100 і 3000 м, а також стрибунів у довжину протягом річного тренувально-змагального макроциклу. Показано, що досліджувані параметри погіршуються у групі бігунів на 3000 м, тоді як серед спортсменів інших груп практично не змінюються. Це пов'язано із особливостями енергозабезпечення різних видів м'язової роботи, а також ступенем фізичної втоми поміж бігунів-стаєрів.

Ключові слова: психологія, зорова інформація, увага, спорт.

Постановка проблеми. Найвищих досягнень на сьогоднішній день вимагає докладання значних зусиль у напрямі педагогічного, фізіологічного і психологічного супроводу спортивної діяльності у різних сферах спортивної підготовки. Даний факт зумовлений тим, що спортсмени на етапах багатолітнього вдосконалення можуть спеціалізуватись у різних видах спортивної діяльності — швидкісному, швидкісно-силовому, витривалісному, а також у тих, що розвивають фізичні якості гнучкості, спритності та деяких інших. При цьому кожна спеціалізація вимагає своїх особливих підходів у психологічному забезпеченні спортивної діяльності. У сфері сучасного спорту намітився і продовжує своє практичне впровадження особливий аналітичний підхід щодо оцінки суміжних спортивних дисциплін, оскільки багатofакторний аналіз не спроможний забезпечити детальний моніторинг кожного окремого спортсмена. Під час розгляду завдань психологічної оцінки стану атлетів впродовж тривалого проміжку часу, то, як правило, дані питання можуть вирішуватись або самим спортсменом як аспекти самоконтролю, так і у вигляді психологічного супроводу кожного окремого спортсмена шляхом залучення спортивного психолога або практикуючого психолога високої кваліфікації, що належить до штатного персоналу лікувально-профілактичного закладу або приватної фірми [4, 7, 9, 11, 16, 20, 23].

Це має значення з огляду на те, що рівень фізичних навантажень у сучасному спорті уже давно вийшов за межі фізіологічних і психологічних можливостей звичайної людини, яка професійно спортом не займається. Даний факт накладає додаткову відповідальність на усіх, хто причетний до спортивної підготовки, хто відповідає за психічне здоров'я і психологічну врівноваженість спортсменів на усіх етапах як багатолітніх, так і однорічних макроциклів, особливо тих, що передують відповідальним змаганням,

оскільки стресогенність подібних ситуацій є максимально вираженою [1, 3, 5, 10, 13, 18].

Аналіз останніх досліджень. На сьогоднішній день прекоклюливо уже доведено, що інтенсивна м'язова робота може спричинити донозологічні або й патологічні зрушення з боку найрізноманітніших психічних і психологічних функцій організму атлетів, у тому числі таких параметрів, як швидкість, розподіл і переключення уваги, відчуття і сприйняття, емоційно-вольових і психомоторних процесів тощо. Даний факт у науковій психологічній літературі аналізується з найрізноманітніших позицій, зокрема як вплив на структури центральної нервової системи (ЦНС) токсичних продуктів обміну, що утворюються в результаті інтенсивних м'язових скорочень, як процеси охоронного гальмування на тлі інтенсивних м'язових навантажень, як порушення аферентно-еферентного забезпечення ключових інтегративних систем, до яких належить ЦНС [1, 7, 10, 12, 20, 23, 24]. Важливе значення з точки зору цієї проблеми належить концепції охоронного гальмування не лише з боку центральних органів, а й периферії. Деякі дослідники вважають це ознакою значної втоми організму, що притаманне сучасному спорту. [6, 11, 13, 18]. Разом із тим, дослідження у сфері впливу довготривалих навантажень на різнобічні аспекти уваги спортсменів, включаючи швидкість опрацювання зорової інформації, продовжуються. Недостатньо дослідженими у даній сфері залишаються питання пролонгованої оцінки вищезазначених показників серед спортсменів, які спеціалізуються у різних видах спорту із переважним розвитком неоднакових фізичних якостей у порівняльному аспекті. Це й стало нагальною передумовою даної наукової роботи.

Мета дослідження — порівняльний аналіз показників швидкості опрацювання зорової інформації, розподілу і переключення уваги серед спортсменів різних груп, які ровивають різні фізичні якості, зокрема швидкісні, швидкісно-силові і витривалісні.

Матеріали і методи дослідження. У дослідженнях добровільно взяли участь чоловіки-спортсмени віком 18–23 роки (студенти-спортсмени), які протягом останніх 3-х років займались обраним видом спорту і мали високу спортивну кваліфікацію (1-й розряд). Було сформовано 7 дослідних груп по 30 чоловік у кожній. Спортсмени першої групи займались спринтерським бігом на 100 м і розвивали переважно швидкість. До другої групи належали атлети, які розвивали швидкісно-силові якості і займались стрибками у довжину з розбігу. Спортсмени третьої групи розвивали загальну витривалість і спеціалізувались у стаєрському бігові на 3000 м. Третя група (співставлення або контрольна) складалась із неспортсменів (30 чоловік). Загальна кількість досліджуваних — 120 осіб.

Швидкість опрацювання зорової інформації, а також стійкість уваги та її інтенсивність оцінювали на основі класичної коректурної проби із використанням 1024 кілець Ландольдта. При цьому брали середній результат із 2-х проб. За помилку приймали кожне пропущене або неправильно закреслене кільце, а також пропущену стрічку. Після опрацювання фіксували час, витрачений на перегляд таблиці. Основними критеріями, які

характеризували ефективність виконання завдання, були: час виконання завдання, кількість помилок і швидкість опрацювання інформації. Останній показник (А) розраховували за формулою:

$$A = \frac{0,5436 \times N - 2,807 \times n}{T}$$

Примітка: А (біт/с) — швидкість опрацювання інформації; N — загальна кількість кілець у таблиці (1024); n — кількість помилок; Т — час виконання завдання.

Розподіл і переключення уваги оцінювали за допомогою методики пошуку чисел із переключенням за червоно-чорними таблицями, що містили 25 червоних і 24 чорних числа. Для запису буквених відповідностей чисел у висхідній і низхідній степені давали 5 хв.

Усі експерименти виконували перед початком річного тренувально-змагального макроциклу, а також після закінчення осінньо-зимового, весняного підготовчих і літнього змагальним мезоциклів.

Отримані цифрові дані опрацьовані на персональному комп'ютері за допомогою критеріїв Ст'юдента, Вілкоксона, Спірмена, використовуючи програму STATISTICA 6.0 для Excel. У таблицях цифровий матеріал представлений у вигляді $M \pm m$, $n=30$.

Виклад основного матеріалу та результати дослідження. Враховуючи кількість помилок під час проведення коректурної проби із кільцями Ландольта, а також загальний час на перегляд 1024 кілець, нами були розраховані показники швидкості опрацювання зорової інформації у кожній із дослідних груп протягом річного тренувально-змагального макроциклу (табл. 1).

Таблиця 1

Показники швидкості опрацювання зорової інформації серед спортсменів різних видів на етапах цілорічного спостереження (біт/с)

Дослідні групи	Етапи спостереження			
	I	II	III	IV
Біг 100 м	1,21±0,11	1,20±0,12	1,19±0,13	1,19±0,07
Стрибки у довжину	1,20±0,12	1,21±0,15	1,22±0,10	1,21±0,05
Біг 3000 м	1,16±0,12	1,13±0,03	0,84±0,03*#	0,66±0,02*#
Неспортсмени	1,17±0,07	1,17±0,10	1,16±0,08	1,17±0,03

Примітка: * — достовірна відмінність відповідного показника від значень групи неспортсменів; # — достовірна відмінність відносно етапу I.

Під час роботи було встановлено, що у групі неспортсменів немає суттєвих, а тим паче достовірних, зрушень досліджуваних показників протягом усіх етапів спостереження — тут швидкість опрацювання зорової інформації залишається стабільною.

Аналогічна картина має місце серед бігунів на 100 м і стрибунів у довжину, хоча тут спостерігаються дещо більші відхилення відносно середніх значень протягом річного тренувально-змагального макроциклу. В цілому серед зазначених груп атлетів швидкість опрацювання зорової інформації 1, 24 біт/с, а отже таку швидкість не можна віднести до показників, що

позначаються як «відмінні». Швидше за все, представники швидкісних і швидкісно-силових видів спорту справляються із даним психологічним тестом із оцінкою «добре».

Інша картина має місце серед бігунів-стаєрів на 3000 м. Іще до початку тренувально-змагального макроциклу під час первинного обстеження середні значення швидкості опрацювання інформації у них були нижчими порівняно із контрольною групою і двома експериментальними групами легкоатлетів, хоча й не носили достовірного характеру.

Після закінчення весняного підготовчого періоду серед стаєрів швидкість опрацювання інформації знижувалась порівняно із первинним обстеженням і відносно групи неспортсменів на 38 % ($p < 0,01$). Завершення річного макроциклу супроводжувалось погіршенням показників коректурної проби на 76 % ($p < 0,01$).

Показники розподілу і переключення уваги (табл. 2), які визначали за червоно-чорними буквенно-числовими таблицями, засвідчили, що як і у випадку зі швидкістю опрацювання зорової інформації, серед студентів контрольної групи не спостерігається достовірних зрушень даного показника протягом усіх етапів спостереження ($p > 0,05$).

Таблиця 2

Показники розподілу і переключення уваги серед спортсменів різних груп протягом річного спостереження (правильні відповіді)

Дослідні групи	Етапи спостереження			
	I	II	III	IV
Біг 100 м	42,2±3,2	41,2±3,7	42,5±2,2	39,2±1,2
Стрибки у довжину	43,2±3,6	41,1±2,1	38,2±3,6	35,1±2,2
Біг 3000 м	40,2±2,2	39,2±3,1	35,2±3,0	32,2±2,2*#
Неспортсмени	46,2±4,4	42,2±3,3	41,2±2,2	40,2±2,0

Примітка: * — достовірна відмінність відповідного показника від значень групи неспортсменів; # — достовірна відмінність відносно етапу I.

Серед бігунів-спринтерів і стрибунів у довжину показники розподілу і переключення уваги мають тенденцію до погіршення із кожним етапом спостереження, однак таке погіршення не є статистично достовірним як відносно первинного обстеження, так і відносно групи неспортсменів ($p > 0,05$). Більшою мірою зменшення параметрів розподілу і переключення уваги (за середніми значеннями) зафіксовано у стрбунів в довжину.

Проградієнтне зменшення досліджуваного показника має місце у групі атлетів, які розвивають фізичні якості загальної витривалості, тобто серед бігунів на 3000 м. Достовірна відмінність параметрів уваги у цій групі досягається лдише на заключному етапі спостереження, тобто після завершення літнього змагального мезоциклу. Тут зазначені параметри є достовірно нижчими як за первинні показники, так і відносно контрольної групи на 25 % ($p < 0,01$).

Таким чином, заняття різними видами легкоатлетичного спорту призводить до зміни показників швидкості опрацювання зорової інформації, яку можна оцінити на основі застосування коректурної проби із кільцями

Ландольта. Майже аналогічні зрушення фіксуються з боку показників розподілу і переключення уваги під час аналізу завдань із червоно-чорними таблицями. В останньому випадку погіршення показників уваги серед бігунів на 100 м і стрибунів у довжину має більш виражений характер, хоча й не досягає вірогідних зрушень відносно первинних і контрольних параметрів. Очевидно, що тут має місце вища ступінь напруження з боку зорового аналізатора, що вимагає більшої концентрації збудження у певних відділах центральної нервової системи. Тут ще потрібно врахувати ступінь накопичення втоми протягом річного етапу спостереження, що може бути причиною як фізичного, так і психічного виснаження спортсменів [3, 7, 11, 18, 21, 24].

Виходячи із зазначеного, стає зрозумілим факт зниження параметрів як швидкості опрацювання зорової інформації, так розподілу і переключення уваги серед бігунів на 3000 м. Очевидно, що у даному виді спорту процеси накопичення втоми і центрального гальмування протягом річного тренувально-змагального макроциклу мають найбільш виражений характер. Важливим, також, представляється енергетичне забезпечення даного виду м'язової роботи, яка в основному відбувається за безпопередньої участі кисню, тобто аеробним шляхом, тоді як у попередніх видах легкої атлетики ступінь залучення кисню задля здійснення специфічних рухових актів є значно нижчим [1, 4, 9, 13, 19, 22, 23]. Бігуни-стаєри вирізняються, також, індивідуальними типологічними особливостями і, долаючи довгі дистанції, стараються мало концентрувати власну увагу на різноманітних артефактах довкілля, їхня концентрація є, швидше за все, внутрішньою, спрямованою на планомірну реалізацію поставлених завдань.

Висновки

1. М'язові навантаження значної інтенсивності впливають на показники швидкості опрацювання зорової інформації і розподіл та переключення уваги серед бігунів на 100 і 3000 м, а також стрибунів у довжину протягом річного тренувально-змагального макроциклу.

2. Досліджувані параметри погіршуються у групі бігунів на 3000 м, тоді як серед спортсменів інших груп практично не змінюються. Це пов'язано із особливостями енергозабезпечення різних видів м'язової роботи, а також ступенем фізичної втоми поміж бігунів-стаєрів.

3. Подальші дослідження доцільно проводити задля оцінки психологічних показників пам'яті, мислення і психомоторних процесів серед спортсменів, які спеціалізуються у різних видах спорту і розвивають різні фізичні якості.

Література

1. Айзенк Г. Проверьте свои способности: [монография]; Пер. с англ. /Г. Айзенк. — М.: Мир, 1972. — 176 с.
2. Александров А. А. Современная психотерапия: [монография] /А. А. Александров. — М.: Медицина, 1988. — 355 с.

3. Алиев А. М. Защита от стресса: [монография] / А. М. Алиев. — М.: Мартин, 1996. — 240 с.
4. Бочелюк В. Й. Психология спорта: [монография] / В. Й. Бочелюк. — К.: Центр. учб. літ., 2007. — 224 с.
5. Вітенко І. С. Основи психології: [навч. посібник] / І. С. Вітенко, Т. І. Вітенко. — Вінниця: Нова книга, 2001. — 256 с.
6. Гуменюк Н. П. Психология физического воспитания и спорта: [монография] / Н. П. Гуменюк. — К.: Вища шк., 2005. — 311 с.
7. Зайгарник Б. В. Патопсихология: [монография] / Б. В. Зайгарник. — М.: МГУ, 2006. — 238 с.
8. Матвеев В. Ф. Основы медицинской психологии, этики и деонтологии: [монография] / В. Ф. Матвеев. — М.: Медицина, 2009. — 174 с.
9. Методики психодиагностики в спорте: [сборник]. — М.: Просвещение, 1990. — 256 с.
10. Москвина Л. Энциклопедия психологических тестов: [справочник] / Л. Москвина. — Саратов: Науч. книга, 1996. — 336 с.
11. Найдиффер Р. М. Психология соревнующегося спортсмена: [монография] / Р. М. Найдиффер. — М.: ФиС, 1999. — 224 с.
12. Немичин Т. А. Состояния нервно-психического напряжения: [монография] / Т. А. Немичин. — Л.: ЛГУ, 2003. — 167 с.
13. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику: [монография] / В. В. Николаева. — М.: МГУ, 2010. — 166 с.
14. Плахтиенко В. А. Надежность в спорте: [монография] / В. А. Плахтиенко. — М.: ФиС, 1993. — 176 с.
15. Практические занятия по психологии для институтов физической культуры: [учеб. пособие]. — М.: ФиС, 1999. — 159 с.
16. Психология и современный спорт / Сост. А. В. Родионов: [монография]. — М.: ФиС, 2003. — 224 с.
17. Психология спортивной деятельности: [сборник трудов]. — Казань: КГУ, 2005. — 213 с.
18. Психорегуляция в подготовке спортсменов: [сборник трудов]. — М.: ФиС, 2007. — 176 с.
19. Тылевич И. М. Руководство по медицинской психологии: [справочник] / И. М. Тылевич. — Л.: Медицина, 2006. — 216 с.
20. Уэйнберг Р. С. Основы психологии спорта и физической культуры: [монография] / Р. С. Уэйнберг, Д. Гоулд. — К.: Олимп. лит-ра, 1998. — 335 с.
21. Федоренко Р. П. Психодіагностична практика у клініці: [навч. — метод. посіб.] / Р. П. Федоренко. — Луцьк: Вежа, 2010. — 236 с.
22. Фонтана Д. Как справиться со стрессом / Д. Фонтана: Пер. с англ. — М.: Педагогика-Пресс, 1995. — 352 с.
23. Шостакович В. В. Медична психологія: [монографія] / В. В. Шостакович. — К.: Вища шк., 2000. — 211 с.
24. Эмоционально-волевая подготовка спортсменов / Ред. А. Т. Филатов. — К.: Здоров'я, 2002. — 296 с.

Н. Д. Стеценко

профессор Луцкого биотехнического института, Международного научно-технического университета имени академика Юрия Бугая, кандидат психологических наук

СКОРОСТЬ ОБРАБОТКИ ЗРИТЕЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ, РАСПРЕДЕЛЕНИЕ И ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ ВНИМАНИЯ СРЕДИ СПОРТСМЕНОВ РАЗНЫХ ГРУПП

Резюме

В статье проанализировано влияние мышечных нагрузок значительной интенсивности на показатели скорости обработки зрительной информации, распределение и переключение внимания среди бегунов на 100 и 3000 м, а также прыгунов в длину в течение годичного тренировочно-соревновательного макроцикла. Показано, что исследованные параметры ухудшаются в группе бегунов на 3000 м, тогда как среди спортсменов других групп практически не изменяются. Это связано с особенностями энергообеспечения разных видов мышечной работы, а также со степенью физического утомления среди бегунов-стаеров.

Ключевые слова: психология, зрительная информация, внимание, спорт.

N. D. Stecenko

professor Lutsk Biotechnical Institute of International Science and Technical University named after Yuri Buhaya, candidate of psychological sciences

VISUAL INFORMATION SPEED ANALYSIS, DISTRIBUTION AND CHANGE ATTENTION AMONG DIFFERENT SPORTSMEN GROUPS

Summary

In the article indices of visual information speed, distribution and change attention under heavy muscle exercise among long-distance runners in 3000 m and runners in 100 m and jumpers in length by running during training and competition cycle were analyzed. It was shown that investigated indices are worse among long-distance runners in 3000 m but they almost don't change in all other groups. It deals with energy different supply under high muscle exercise and degree physical fatigue among long-distance runners in 3000 m.

Key words: psychology, visual information, attention, sport.

В. М. Тацій

здобувач

кафедри спеціальної і диференціальної психології

ОНУ імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Стаття присвячена аналізу феномену психологічної захищеності в контексті основних здобутків вітчизняної психології. автором виділено та коротко схарактеризовано основні напрямки та підходи, що традиційно склалися у вітчизняній науці та розкривають семантику досліджуваного явища.

Ключові слова: психологічна захищеність, психотерапевтичний, культурологічний, соціальнопсихологічний, психолого-педагогічний (віковий) та загальнопсихологічний підходи до вивчення психологічної захищеності.

Психологічна захищеність — досить нова наукова дефініція в сучасній психологічній науці, тому й кількість підходів до її вивчення характеризується різноспрямованістю та неоднозначністю.

Зупинимось коротко на кожному з виділених наукових підходів.

Психотерапевтичний підхід фактично зсував акценти з поняття «психологічна захищеність особистості» та ототожнював його з «психологічним захистом». Вперше поняття «психологічний захист» застосував З. Фрейд для позначення способів боротьби особистості з неприємними і нестерпними для свідомості уявленнями. Завдання психологічного захисту полягає в мінімізації і навіть повному витісненні неприємних афектів. Вже на цьому етапі формування наукової думки ми бачимо відмінності у семантиці захисту та захищеності.

За А. В. Петровським та М. Г. Ярошевським психологічний захист особистості представляє собою спеціальну регулятивну систему її стабілізації, спрямовану на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. На наш погляд, поняття «психологічний захист» та «психологічна захищеність особистості» не є тотожними, але вони певним чином пов'язані між собою — одним з важливих механізмів, які забезпечують психологічну захищеність, може виступати саме психологічний захист. В протилежному випадку закономірним було б виникнення почуття психологічної незахищеності.

Культурологічний підхід розглядає психологічну захищеність особистості як систему психічних новоутворень, що обумовлена рівнем розвитку психологічної культури особистості, забезпечує соціальну адаптацію особистості при одночасному задоволенні її потреб (Г. М. Акініна, І. Атватер, О. Б. Бондаревська, І. Є. Відт, W. В. Кей та ін.).

Основними критеріями психологічної захищеності представники даного напрямку вважають:

- обізнаність про явища соціально-психологічної дії на особистість і способи психологічного протистояння ним;
- особливості пізнання внутрішнього смислу ситуацій спілкування;
- комунікативну гнучкість;
- оволодіння навичками цивілізованого протистояння небажаному впливу;
- усвідомлення особистістю своїх життєвих позицій.

На думку більшості представників культурологічного напрямку, знання про психологічну захищеність і явища соціально-психологічної дії взаємозв'язані із загальною психологічною письменністю і забезпечуються, в першу чергу, когнітивним компонентом психологічної культури, яку вони визначають як системну освіту, найважливішу особистісну диспозицію, що забезпечує узгодженість ціннісно-смыслових відносин особистості, та виявляється в пізнанні, діяльності, спілкуванні.

Соціальнопсихологічний підхід.

У сучасній соціокультурній ситуації психічний мир людини потребує захисту і підтримки, а сама людина відчуває дефіцит захищеності, перш за все, психологічної. Тому основним контекстом, через який розглядають психологічну захищеність представники соціальнопсихологічного підходу є безпека (національна, соціальна, психологічна).

На думку І. О. Баєвої, психологічні аспекти безпеки є ключовими в соціальній і науковій оцінці проблеми захищеності. Безпека — необхідна умова розвитку будь-якої системи, а її основними характеристиками виступають надійність, захищеність, стабільність, опірність, живучість тощо [2]. Автор підкреслює, що людина, яка не має психологічної захищеності, не володіє внутрішнім ресурсом опірності до негативних дій, може бути виведена з ладу або повністю втратити можливість для свого ефективного функціонування. А сьогодні є небезпека, що ті сили, які покликані підтримувати захищеність людини на різних етапах її життя, не підготовлені в аспекті забезпечення психологічної безпеки, і через це можуть бути деструктивними (без професійного усвідомлення небезпеки) [2].

На наш погляд, основою методологічною помилкою представників даного підходу є поєднання психологічної безпеки з соціальною, медичною, генетичною, споживчою, освітньою безпекою та ін. Проте на даному етапі розвитку психологічної науки є підстави стверджувати, що продуктивнішим для вибудовування класифікації видів безпеки (та, відповідно, захищеності) є інший підхід. Доцільно виходити з існування двох головних системоутворюючих видів безпеки — фізичної і психологічної, а всі інші повинні включати їх в свою структуру.

Психолого-педагогічний (віковий) підхід стверджує, що психологічна захищеність дітей виступає внутрішньою умовою: 1 — забезпечення адаптації, розвитку соціальної компетентності і, отже, формування в людині орієнтації, яка розвивається, на те, щоб «бути як всі» в контексті позитивних соціальних очікувань (соціальна одиниця), 2 — розвитку відчуття особистості і внутрішньої позиції по відношенню до самої себе як унікальної особистості.

За даними багатьох вітчизняних та зарубіжних авторів (Г. В. Грачов, Е. Еріксон, R. Johnson, M. Lipsey, H. M. Walker, B. J. Wise) психологічна захищеність дітей виступає умовою забезпечення адаптації, розвитку соціальної компетентності і формування в дитині орієнтації на позитивні відносини в соціумі (прагнення бути як все і зі всіма), очікування соціального ухвалення, підтримки, розвитку відчуття особистої і внутрішньої позиції по відношенню до самого себе (прагнення до унікальності).

При цьому важливими параметрами формування психологічної захищеності виступатимуть: значущі прихильності, пов'язувані з умінням вибудовувати емоційно- близькі відносини; стан адаптованості (успішної адаптації), який пов'язує з психоемоційною стабільністю, станом задоволеності, відсутністю дистресу та відчуття загрози, як інтегральний показник переживання відчуття психологічної захищеності; комунікативна компетентність, як здібність до вибудовування ефективного спілкування, легкість в контактах; внутрішня установка, пов'язана з готовністю діяти певним чином, особистісна позиція; реальна безпека навколишнього середовища.

В контексті психолого-педагогічного (вікового) підходу захищеність розглядається як важлива умова розвитку особистості, яка виникає з моменту народження, коли її потреба в тактильних контактах, догляд за нею і увага з боку матері або особистості, що заміщає її, приводять до формування прихильності, відчуття глибокої довіри, яку Е. Еріксон розглядав як фундаментальної психологічної передумови всього життя. Це відчуття формується на основі досвіду першого року життя дитини і перетворюється на установку, що визначає його відношення до себе і світу [8]. Під довірою Е. Еріксон мав на увазі довіру до самого себе і відчуття незмінного позитивного ставлення до себе інших людей [8].

Особливої дослідницької уваги потребує формування психологічної захищеності у дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування.

Діти-сироти і діти, що залишилися без піклування батьків, відносяться до категорії дітей, що знаходяться у виключно екстремальних умовах буття, які не забезпечують можливості задоволення основних потреб в психологічному розвитку, психологічній і соціальній захищеності. Крім того, дана категорія дітей не може розвиватися повноцінно в соціальному просторі прав і обов'язків [5].

Відомо, що результатом перебування дитини в дитячому будинку є низька самооцінка, обмеженість соціального досвіду, нерозвиненість емоцій, неготовність до самостійного життя [5]. Період постінтернатної адаптації для випускників ускладнюється утриманськими установками, низьким рівнем соціального інтелекту і компетентності.

Психологічна захищеність дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, забезпечується організацією наступних основоположних чинників:

– внутрішня позиція: самостійність, активність, готовність самої дитини до освоєння соціального простору має рацію і обов'язків; ухвалення на себе відповідальності за себе, своїх близьких, суспільство, в якому вона живе;

– зовнішні умови: державні гарантії прав дитини на всі види захищеності, включаючи її психологічну захищеність; сімейні форми пристрою дітей; психолого-педагогічну підготовленість усиновлювачів, приймальних батьків, батьків — вихователів;

– усвідомлення соціально незахищеною дитиною сутнісної необхідності включення в практику свого буття квінтесенції сформульованих вище ідей сприяє забезпеченню її психологічної захищеності, розвитку її самостійності як феноменальної властивості особистості [5].

Загальнопсихологічний підхід.

В контексті загальнопсихологічного підходу психологічна захищеність визначається як відносно стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб і забезпеченості власних прав в будь-якій, навіть несприятливій ситуації, при виникненні обставин, які можуть блокувати або утруднювати їхню реалізацію (Г. В. Сем'я [7]). Ми згодні з таким визначенням, оскільки саме загальнопсихологічний підхід дозволяє розглядати психологічну захищеність через призму системно-структурного аналізу, як складну та певним чином ієрархізовану систему. Психологічна захищеність оцінюється в термінах переживання почуття захищеності або незахищеності.

Формування у суб'єкта базової довіри до світу тісно пов'язане з розвитком прихильності. В рамках теорії прихильності Дж.Боулбі прихильність — це, перш за все, відношення до себе і людей, яке дає (або не дає) відчуття захищеності і безпеки, внутрішня позиція особистості [4].

Поняття «внутрішня позиція особистості» було введено Л. І. Божович, яку вона розуміла як спрямованість інтересів і прагнень, пов'язаних з потребою в знаходженні свого місця в праці, в житті [3]. Внутрішня позиція формується в процесі життя і є віддзеркаленням того об'єктивного положення, яке займає суб'єкт в системі доступних йому суспільних відносин. Б. Г. Ананьев, услід за В. М. М'ясищевим, під позицією людини розумів складну систему відносин особистості (до суспільства в цілому, до спільнот, яким вона належить, до праці, людей, самої себе), установок і мотивів, якими вона керується в своїй діяльності [1]. За С. Л. Рубінштейном, без свідомості, без здатності свідомо зайняти певну позицію немає особистості. Він під позицією розумів вибіркоче відношення особистості до цілей, що стоять перед нею, і завдань.

Внутрішня позиція особистості, що сприяє розвитку психологічної захищеності, характеризується: ціннісним ставленням до себе, інших, світу в цілому; рефлексією на себе та інших, адекватною самооцінкою; самостійністю; соціальною активністю і відповідальністю за свої вчинки і загальну лінію життєвого шляху; реалістичними життєвими планами, знанням своїх прав і обов'язків і усвідомленням їх взаємозв'язку.

Уявлення про значення будь-якого явища або дії складаються в певному соціальному середовищі. Проте кожна людина по-своєму інтерпретує загальноприйняте уявлення про значущість небезпечної ситуації. У основі такої інтерпретації (та, відповідно, й психологічної захищеності) лежать психологічні особливості конкретної особистості. Таким чином, відношен-

ня до небезпечної ситуації складається із значення небезпеки, яке приписується їй суспільством, і її особистісного смислу для людини

Складові особистісного смислу — інтелектуальне і емоційне сприйняття. Людина не тільки оцінює ступінь небезпеки — вона викликає у неї емоційні переживання. Емоційна сторона ставлення до небезпечної ситуації складається із значущості-цінності і значущості-тривожності. Значущість-цінність визначає переживання, викликані очікуваним або досягнутим успіхом в діяльності. Значущість-тривожність визначає переживання, породжені труднощами, небезпеками і наслідками ситуації, як правило, це відчуття тривоги [6]. Тривожність обумовлена труднощами, небезпеками і можливими наслідками ситуації. У людини, що мала у минулому негативний досвід виходу з якої-небудь небезпечної ситуації, рівень тривожності може зрости. Причому не тільки як реакція на небезпеку реальну, але так само і можливу, незалежно від ступеня її загрози [6]. З іншого боку, тривогу породжує і недолік професійного і життєвого досвіду, невпевненість в собі і в своїй безпеці. Усвідомлення індивідом ситуації як високонебезпечною може викликати у нього надмірне сильне хвилювання і сприяти зниженню його психофізіологічних можливостей. Якщо небезпека усвідомлюється, але їй не додається надмірна оцінка, то вона може сприяти мобілізації сил.

Таким чином, ступінь впливу небезпечною ситуації визначається: ставленням індивіда до ситуації, що складається з її значущості для нього, досвіду знаходження і взаємодії в ній, а також результату цієї взаємодії для окремої людини; соціальним значенням ситуації, показником якого служить суспільна оцінка небезпеки ситуації і її наслідків як для окремої людини, так і для суспільства в цілому

Особистість формується під впливом соціального середовища. Тому показник захищеності людини — не тільки природжена якість, але й результат розвитку. Недостатня сформованість індивідуальних характеристик людини виявляється в екстремальних ситуаціях. Істотно підвищує схильність людини небезпеки емоційна неврівноваженість, нездатність до швидкого розподілу уваги і виділення головного об'єкту серед великої сукупності інших об'єктів, недостатня витримка і непомірна (надмірно велика або надмірно мала) схильність до ризику. Індивідуальні якості, властиві людям з високим ступенем психологічної захищеності, впливають і на їхній статус в соціальній групі. Дійсно, такі якості, як хороша координація, увага, емоційна врівноваженість та інші, сприяють не тільки кращій захищеності людини, але і підвищують її статус. Як правило, люди, що володіють ними, бувають лідерами, користуються пошаною і авторитетом в колективі. Вони здатні краще, ніж інші, справлятися з екстремальними ситуаціями і можуть дозволити собі піти на ризик, коли це необхідно.

Теоретичний аналіз показав, що проблема психологічної захищеності частково відображена в роботах з подолання стресу, дослідженнях життєстійкості і особистісного потенціалу, при цьому найбільш близьким до поняття захищеності є поняття опірності, що розуміється як успішна адаптація і розвиток індивіда в контексті несприятливих умов (). Сучасна кон-

цепція опірності орієнтована на вивчення широкого спектру ресурсів, процесів і результатів успішного подолання патогенних впливів середовища.

Психологічна захищеність в цьому контексті може розумітися як результат успішного подолання людиною несприятливих дій соціального середовища; її показниками є: переживання людиною захищеності від психологічного насильства в міжособистісних відносинах, переживання задоволеності характером відносин з середовищем, а також оцінка власних здібностей по подоланню труднощів [3]. Нажаль, подібний підхід, на наш погляд, значно звужує поняття психологічної захищеності особистості — ми розглядаємо її не в контексті нападу («захист від чогось»), а в контексті відчуття внутрішнього комфорту та гармонії у будь-яких умовах.

Деякі автори розглядають психологічну захищеність особистості як систему психічних новоутворень, що обумовлена рівнем розвитку психологічної культури, забезпечує соціальну, адаптацію особистості при одночасному задоволенні її потреб [цит. за 3]. Психологічна захищеність особистості в даному контексті є функцією психологічної культури і може бути діагностована по наступних критеріях:

- обізнаність про явища психологічної дії на особистість і способи психологічного протистояння ним;
- особливості пізнання внутрішнього смислу ситуацій міжособистісного спілкування;
- комунікативна гнучкість;
- оволодіння навичками цивілізованого протистояння небажаному впливу;
- усвідомлення особистістю своїх життєвих позицій.

Інші дослідники визначають психологічну захищеність як властивість зрілої особистості, яка складається з цілого комплексу таких характеристик як рівень інтелекту, світоглядні установки, уважність, схильність до аналізу та рефлексії, критичність мислення, емоційна стійкість тощо [7]. На наш погляд, подібний підхід є занадто узагальненим, він не розкриває специфіки саме психологічної захищеності як самостійного психічного феномену, ототожнює її з поняттям особистісної зрілості.

Як особистісні характеристики, що є ресурсами психологічної захищеності, різними авторами виділяються різні феномени. Узагальнюючи ті, що зустрічаються в літературі найчастіше, можна виділити:

- життестійкість як базовий ресурс психологічної захищеності;
- когнітивний блок (самооцінка, локус контролю, свідомість життя);
- емоційний блок, представлений домінуючим емоційним станом;
- поведінковий блок ресурсів, представлений проблемно-орієнтованою копінг-стратегією планування вирішення проблеми.

На наш погляд, **психологічна захищеність** представляє собою стійкий особистісний конструкт, компонент самосвідомості, який суб'єктивно надає можливість усвідомлювати власну автономію, забезпеченість власних потреб та смислів у будь-якій, навіть неблагоприємній ситуації, при виникненні обставин, які можуть блокувати або утруднювати їхню реалізацію. Оскільки внутрішня структуризація означеного конструкту

в існуючих дослідженнях не була виявлена, на наш погляд її провідними емпіричними гарантами виступають почуття приналежності до групи, адекватна самооцінка та рівень домагань, схильність до надситуативної активності, відповідна атрибуція відповідальності, відсутність підвищеної тривожності тощо.

Таким чином, в науковій літературі до сих пір не існує даних про рівень розвитку і характер психологічної захищеності, її емпіричні гаранти та ресурси особистості; відсутнє теоретичне обґрунтування в практиці психологічної підтримки особистості.

Умовно можна виділити декілька основних підходів (психотерапевтичний, культурологічний, соціальнопсихологічний, психолого-педагогічний (віковий) та загальнопсихологічний). Кожен з виділених підходів розглядає психологічну захищеність з вузьких позицій конкретної наукової галузі, і тільки загальнопсихологічний підхід надає можливість виділити основні структурні компоненти психологічної захищеності та розглядати її як універсальну психологічну систему.

В контексті даного дослідження психологічна захищеність визначається як відносне стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб і забезпеченості власних прав в будь-якій, навіть несприятливій ситуації, при виникненні обставин, які можуть блокувати або утруднювати їхню реалізацію.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания /Б. Г. Ананьев. — СПб: Питер, 2009. — 228 с..
2. Баева И. А Психологическая безопасность в образовании/И. А. Баева. — Санкт-Петербург, 2002. — 271с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте /Л. И. Божович. — М.: Педагогика, 1969. — 336 с.
4. Боулби Дж. Привязанность /Дж.Боулби. — М.: Наука, 2003. — С. 228.
5. Мухина В. С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа /В. С. Мухина// Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия / Под ред. В. С. Мухиной. М., 1992. — С. 113–122;
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание /С. Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1999. — 439с..
7. Семья Г. В. Основы социально-психологической защищенности выпускников образовательных учреждений для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей /Г. В. Семья. — М.: Педагогика, 2001. — 443с.
8. Эриксон Э. Детство и общество /Э. Эриксон. СПб.: Питер, 1996. — 234с.

В. Н. Таций

соискатель

кафедры специальной и дифференциальной психологии

ОНУ имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИЩЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

Статья посвящена анализу феномена психологической защищенности в контексте основных достижений отечественной психологии. Автором выделены и коротко охарактеризованы основные направления и подходы, традиционно сложившиеся в отечественной науке и раскрывающие семантику исследуемого явления.

Ключевые слова: психологическая защищенность, психотерапевтический, культурологический, социальнопсихологический, психолого-педагогический (возрастной) и общепсихологический подходы к изучению психологической защищенности.

V. N. Taciŭ

ONU of the name of I. I. Mechnikov

A PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL PROTECTED OF PERSONALITY IS IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Summary

The article is devoted the analysis of the phenomenon of psychological protected in the context of basic achievements of domestic psychology. Selected an author and basic directions and approaches, traditionally folded in domestic science and exposing semantics of the probed phenomenon are shortly described.

Key words: psychological protected, psychotherapy, culturological, socialpsychological, psychological-pedagogical (age-dependent) and psychological going near the study of psychological protected.

А. В. Турубарова

к. психол. н., доцент кафедри практичної психології
Класичного приватного університету м. Запоріжжя

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ КАРТИНИ ХВОРОБИ У ПІДЛІТКІВ ІЗ СОМАТИЧНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ

Висвітлено проблеми виявлення особливостей внутрішньої картини хвороби у підлітків із соматичними захворюваннями. Розкрито структурні рівні внутрішньої картини хвороби. Виділено фактори, які впливають на формування внутрішньої картини хвороби підлітків із соматичними захворюваннями.

Ключові слова: внутрішня картина хвороби, ставлення до хвороби, соматичні захворювання, підлітки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Зростання кількості хронічних хвороб зумовило посилення уваги науковців до психологічних проблем особистості із соматичними захворюваннями. Все більше дослідників звертаються до цих питань, в тому числі — особливостей впливу соматичної хвороби на психічний розвиток дітей різного віку.

Проблема внутрішньої картини хвороби дітей та її вивчення були і залишаються актуальними. Без вивчення внутрішньої картини хвороби неможливо розробити ефективні способи корекційного впливу на розвиток хворого підлітка, оскільки це один із важливих факторів, що впливає на хід захворювання. Не менш важливим є і пошуки психологічного інструментарію для своєчасної корекції негативних наслідків розвитку таких підлітків у системі діяльності психологічних служб охорони здоров'я й освіти.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Внутрішня картина хвороби (ВКХ) розглядається вченими в контексті системного підходу до вивчення особистості (В. Мерлін, 1986; Б. Ломов, 2003; С. Максименко, 2006), а також у рамках психосоматичного підходу, який, як показують найновіші дослідження (О. Кочарян, 2001; В. Кришталь, 2001; М. Маркова, Г. Кочарян, 2005; М. Пустовойт, 2006), є особливо актуальним сьогодні у медичній психології. Не зважаючи на наявність наукових робіт, які досліджують внутрішню картину хвороби дітей, все ж таки, на думку В. Ніколаєвої, до тепер залишається недостатньо дослідженим віковий аспект суб'єктивного відображення хвороби [6].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки питанням внутрішньої картини хвороби підлітків із соматичними захворюваннями займаються такі науковці, як: І. Вахрушева, 2004; В. Романова, 2011; А. Султанова, 2000 та інші.

Формулювання мети та завдань статті. Метою публікації є виділення особливостей внутрішньої картини хвороби у підлітків із соматичними за-

хворюваннями. Для реалізації зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: 1) виділити рівні у структурі внутрішньої картини хвороби; 2) виокремити фактори, що впливають на формування внутрішньої картини хвороби підлітків із соматичними захворюваннями.

Методи та методики: узагальнення та систематизація, аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Внутрішня картина хвороби як результат власної внутрішньої активності особистості формується при будь-якій соматичній хворобі. Про важливість дослідження суб'єктивної сторони хвороби писав ще в 1944 році видатний російський психолог Р. Лурія. Він відзначав, що успіхи медичної техніки не виключають та не замінюють дослідження особистості хворого, аналіз скарг якого, на його думку, набуває особливо важливого значення.

Р. Лурія вперше сформулював поняття внутрішньої картини хвороби. У своїй роботі [5] він писав: «Внутрішньою картиною хвороби я називаю все те, що відчуває і переживає хворий, всю масу його відчуттів, не тільки місцевих болісних, але і його загальне самопочуття, самоспостереження, його уявлення про свою хворобу, про її причини, все те, що пов'язано для хворого з приходом його до лікаря, — увесь той величезний внутрішній світ хворого, який складається з вельми непростих поєднань сприйняття та відчуття, емоцій, афектів, конфліктів, психічних переживань і травм» [5, с. 37].

Як зазначав В. Каган, хвороба ніколи не сприймається і не переживається людиною сама по собі, а завжди — у контексті життєвого шляху особистості, тобто у співвіднесенні зі здоров'ям, таким чином, у цій концепції хвороба розглядається як окремий випадок погіршення здоров'я [3].

Щодо структури ВКХ, то з точки зору А. Тхостова [11] суб'єктивне відображення хвороби складається з таких рівнів: чуттєва тканина, первинне позначення (тілесне відчуття), вторинне позначення (міф хвороби) і особистісний сенс хвороби.

В. Ніколаєва пропонує виділяти в структурі внутрішньої (суб'єктивної) картини хвороби такі рівні [6]:

- сензитивний (хворобливі відчуття і стани);
- емоційний (безпосередні емоційні реакції на болісні відчуття й емоційні реакції на наслідки хвороби в житті людини);
- інтелектуальний (знання про хворобу й оцінка свого стану);
- мотиваційний (виникнення нових мотивів і перебудова колишньої мотиваційної структури).

Слід зазначити, що в більшості сучасних психологічних досліджень внутрішньої картини хвороби при різних нозологічних формах у її структурі виділяється кілька взаємозалежних рівнів:

1. Больова сторона (рівень відчуттів, чуттєвий рівень) — локалізація болю та інших неприємних відчуттів, їх інтенсивність і т.д.

2. Емоційна сторона пов'язана з різними видами емоційного реагування на окремі сторони, симптоми, захворювання в цілому і його наслідки.

3. Інтелектуальна сторона (раціонально-інформаційний рівень) — впливає з уявлень та знань хворого про його захворювання, роздумів про її причини і наслідки.

4. Вольова сторона (мотиваційний рівень) пов'язана з певним ставленням хворого до свого захворювання, необхідністю зміни поведінки і звичного способу життя, актуалізацією діяльності щодо повернення та збереження здоров'я.

А. Тхостов [11] вважає, що значення хвороби може наповнюватися різним змістом. Можливі такі варіанти співвідношення хвороби і мотивації:

– хвороба як умова, що перешкоджає досягнення мотиву (негативний сенс хвороби);

– хвороба як умова, що сприяє йому (позитивний сенс хвороби);

– хвороба як умова, що сприяє досягненню одних мотивів і перешкоджає досягненню інших (конфліктний сенс хвороби).

Саме особистісний сенс як складова структури внутрішньої картини хвороби найбільш чітко висвітлює усі труднощі, деформації і суперечності у процесі соціальної адаптації хворого підлітка [11].

За особливостями змісту внутрішньої картини хвороби, ступенем відповідності цього змісту об'єктивним даним А. Султанова [10] виділяє такі групи підлітків із уродженими пороками серця:

1. Підлітки з неадекватною ВКХ, які заперечують тяжкість свого захворювання: практично повна відсутність знань про своє захворювання, відсутність пізнавального інтересу до нього, негативне ставлення до госпіталізації, лікувальних процедур і операції, негативний емоційний фон.

2. Підлітки з бідною ВКХ, які оцінюють хворобу як тимчасову перешкоду: немає чіткого уявлення про захворювання, важкість хвороби недооцінюється, ідеалізована оцінка спрямованості у майбутнє.

3. Підлітки з фіксацією на хворобі. Уявлення цих підлітків про себе, про своє майбутнє пронизані думками про хворобу.

4. Підлітки з прагненням до реальної оцінки захворювання, з ВКХ, що активно формується: пізнавальна активність, спрямована на своє захворювання, знання змісту операції і лікувальних процедур, уміння пояснити сутність свого захворювання.

Зміст суб'єктивної картини хвороби, за В. Ніколаєвою, залежить від впливу ряду факторів:

– характер розладу (гострий або хронічний, наявність або відсутність болю, косметичних дефектів, збереження або обмеження колишніх можливостей у поведінці та діяльності і т. п.);

– обставини життя з розладом (поява нових проблем, стигматизація, дискримінація і т. п.);

– особистісні особливості пацієнта;

– соціальний статус до розвитку розладу [6].

Р. Войтенко виділив ряд факторів, що обумовлюють ВКХ:

1. Біологічні фактори, що містять соматичну патологію, промислові інтоксикації, інфекції, черепно-мозкові травми.

2. Соціогенні — зміна ролі пацієнта в родині, референтній групі, зміна ставлення соціуму до хворого.

3. Аутопсихологічні — зниження самооцінки, втрата життєвої перспективи, почуття неповноцінності, занепокоєння своєю долею і долею рідних і близьких. Метою впливу об'єктивних факторів хвороби на особистість є зменшення наявних можливостей збереження мотивації пацієнта і способів її реалізації в умовах тілесної хвороби і її наслідків [7].

За результатами дослідження А. Султанової виявлено, що на формування ВКХ підлітків із уродженими пороками серця впливають такі фактори: позиція батьків стосовно захворювання дитини, особливості тілесності підлітків із уродженими пороками серця, пов'язані зі специфікою захворювання, власна пізнавальна активність підлітка, активність процесів самосвідомості, а також соціально-психологічні фактори [9].

На думку І. Вахрушевої [1], ставлення до хвороби в підлітків із захворюваннями шлунково-кишкового тракту є інтегративним наслідком трьох основних факторів: особистісних характеристик хворих підлітків, особливостей сімейних взаємин і наявності больових відчуттів.

Велике значення для створення ВКХ мають знання дітей про хвороби і їх причини. Дослідження пацієнтів із хворобами серця, опорно-рухового апарату і здорових дітей показало, що стан їх здоров'я впливає на створення концепції хвороби. Деякі хворі 8–12 років розуміють розмаїття причин хвороб, частіше вони переконані, що для розвитку захворювання досить потрапляння мікроба в організм. Вони не можуть враховувати ні стан організму, ні якість збудника [12].

Ю. Куртанова [4], досліджуючи внутрішню картину хвороби дітей з різними хронічними захворюваннями (лімфостазом, муковіцидозом і нефрологічними захворюваннями), прийшла до висновку, що уявлення про причини власних хвороб у дітей співвідносяться з тими обмеженнями, що на них накладає захворювання. Також з віком діти стають більш критичними до результатів лікування, все більше сумніваються в можливості одужання. У підлітків при відчутті неможливості одужання починають звужуватися життєві цілі, їм стає важко планувати майбутнє, свою професійну діяльність. Чим старше стає дитина, тим більше розширюється її найближча перспектива, тим реальніше вона може оцінити наслідки свого захворювання.

У побудові внутрішньої картини хвороби бере участь весь набутий досвід і особливо досвід раніше перенесених хвороб. З малих років дитина вірить у непогрішність батьківських відомостей, тому загальна і медична культура родини, що визначає уявлення про хвороби, бере участь у побудові ВКХ. Дослідження, проведене О. Шевяховою (1998), підтверджує ці спостереження. Діти 10–12 років одержують відомості про хвороби в 60 % випадків від батьків, у 20 % — від вчителів і понад 10 % — із засобів масової інформації. Однак діти того ж віку, опитані під час хвороби (вегето-судинна дистонія), майже в усіх випадках стверджують, що їх інформували батьки [2, с. 293].

Також результати дослідження І. Вахрушевої показали, що формування дорослими в підлітка із захворюваннями шлунково-кишкового тракту від-

повідальності за виникнення хвороби викликає в нього почуття провини і різні страхи [1].

Старші діти багато часу проводять у групах однолітків — у школі, дворі, спортивній команді. Думка представників цих референтних груп про хворобу — часом глибоко наївна, помилкова і навіть безглузда — може стати складовою частиною ВКХ дитини. Вона може сприяти формуванню поведінки, адекватної хворобливому стану (правильна реакція на ускладнення, дисципліноване виконання лікувальних призначень і дієти), і негативному образу дій (фальсифікація аналізів, таємне порушення режиму і дієти) [2, с. 294].

Результати дослідження російського ученого А. Султанової [10] щодо образу Я та внутрішньої картини хвороби підлітків із уродженими пороками серця показали, що для підлітків молодшої вікової групи (11–13 років) характерно:

а) захисне ставлення до себе, нездатність (або небажання) усвідомлювати і видавати значиму інформацію про себе, прагнення до відповідності соціально бажаному образу, конформність;

б) ригідність образу Я, небажання змінюватися, консервативна самодостатність на фоні позитивного, цілком приймаючого ставлення до себе;

в) позитивна оцінка свого майбутнього, злипання «ідеального Я» з «майбутнім Я» (при цьому багато хворих підлітків некритично оцінюють свої можливості, будують нереальні плани на майбутнє);

г) виражена тенденція до самокерівництва, самовпевненість, а також відчуття цінності свого Я, багатства свого внутрішнього світу, що є показником наявності в підлітків компенсаторного потенціалу, готовності перебороти негативну ситуацію, пов'язану з захворюванням.

Для підлітків із уродженими пороками серця старшої вікової групи (14–17 років), крім перерахованих особливостей образу Я характерні також тенденція до самозвинувачення, інтрапунітивності [10].

В. Романова [8] у своєму дослідженні внутрішньої картини хвороби підлітків із бронхіальною астмою розглядала її як феномен самосвідомості. Дослідження показало, що для більшості підлітків хвороба частіше має саме конфліктний сенс. У цьому випадку, вона, з одного боку, заважає підлітку в реалізації його мотивів, з іншого боку, допомагає вирішити складні для нього життєві ситуації, тобто сприяє досягненню інших мотивів. Найчастіше захворювання не тільки перешкоджає життєвим планам, але і використовується дитиною для вирішення проблем і маніпуляції оточуючими.

Дослідження І. Вахрушевої [1] щодо ставлення до хвороби у підлітків із захворюваннями шлунково-кишкового тракту виявило в них високу емоційну напругу, обумовлену негативним ставленням до хвороби, введенням образу хвороби і болю в Я-концепцію підлітка і відсутністю можливості виражати в родині негативні емоції.

Отже, загальними особливостями внутрішньої картини хвороби у підлітків із соматичними захворюваннями є:

– захисне ставлення до себе, нездатність (або небажання) усвідомлювати і видавати значиму інформацію про себе;

- висока емоційна напруга, обумовлена негативним ставленням до хвороби;
- прагнення до відповідності соціально бажаному образу;
- звуження життєвих цілей, складність у плануванні свого майбутнього або нереальні плани на майбутнє;
- некритичне оцінювання власних можливостей, складність у плануванні своєї професійної діяльності.

Висновки

1. Внутрішня картина хвороби як психологічний феномен являє собою структурно складне динамічне утворення у самосвідомості особистості, що має такі взаємозалежні рівні: чуттєвий (болісні відчуття і стани, їх інтенсивність і т.д.); емоційний (емоційні реакції на болісні відчуття й на наслідки хвороби в житті особистості); інтелектуальний (знання про хворобу й оцінка свого стану) та мотиваційний (виникнення нових мотивів і перебудова колишньої мотиваційної структури). Особливості ВКХ хворих значно залежать від гендерних, вікових та клінічних чинників.

2. Факторами, що впливають на формування внутрішньої картини хвороби підлітків із соматичними захворюваннями є: психофізіологічні (наявність та характер больових відчуттів підлітка, пов'язаних зі специфікою захворювання); індивідуально-психологічні (особистісні особливості, пізнавальна активність, активність процесів самосвідомості підлітка); соціальні (особливості сімейних взаємин, ставлення батьків та найближчого оточення до захворювання підлітка).

3. Особливостями внутрішньої картини хвороби у підлітків із соматичними захворюваннями є: захисне ставлення до себе, нездатність (або небажання) усвідомлювати і видавати значиму інформацію про себе; висока емоційна напруга, обумовлена негативним ставленням до хвороби; прагнення до відповідності соціально бажаному образу; звуження життєвих цілей, складність у плануванні свого майбутнього або нереальні плани на майбутнє; некритичне оцінювання власних можливостей, складність у плануванні своєї професійної діяльності.

4. Разом із загальними закономірностями формування внутрішньої картини хвороби підлітків із соматичними захворюваннями необхідно враховувати механізми індивідуального сприйняття хвороби. Психологічна картина соматичного страждання відображається в кожному конкретному випадку по-своєму, набуваючи відповідного індивідуального забарвлення.

Перспективи подальших розвідок полягають у підборі психодіагностичного інструментарію щодо виявлення психологічних особливостей та структури внутрішньої картини хвороби підлітків із соматичними захворюваннями.

Список використаних джерел

1. Вахрушева И. А. Отношение к болезни у подростков с заболеваниями желудочно-кишечного тракта : дис. на соискание науч. степени кандидата психол. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Вахрушева Ирина Аркадьевна. — Санкт-Петербург, 2004. — 215 с.
2. Исаев Д. Н. Эмоциональный стресс, психосоматические и соматопсихические расстройства у детей / Д. Н. Исаев. — СПб. : Речь, 2005. — 400 с.
3. Каган В. Е. Внутренняя картина здоровья — термин или концепция? / В. Е. Каган // Вопросы психологии. — 1993. — № 1. — С. 86–88.
4. Куртанова Ю. Е. Внутренняя картина болезни детей с различными соматическими заболеваниями / Ю. Е. Куртанова // Вопросы психического здоровья детей и подростков. — М., 2003 (3). — № 2. — с. 16–21.
5. Лурия Р. А. Внутренняя картина болезни и иатрогенные заболевания / Р. А. Лурия. — 4-е изд. — М. : Медицина, 1977. — 111 с.
6. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику / В. В. Николаева. — М. : Изд. Моск. ун-та, 1987. — 168 с.
7. Орлова М. М. Перцепция здоровья и болезни как выражение адаптационных стратегий / М. М. Орлова // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия : Философия. Психология. Педагогика. — 2010. — Т. 10 — № 1. — С. 87–91.
8. Романова В. В. Особливості соціалізації підлітків із хронічною соматичною патологією (на матеріалі бронхіальної астми) / В. В. Романова // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. — Т. XIII, част. 1. — К., 2011. — С. 360–367.
9. Султанова А. С. Внутренняя картина болезни подростков, перенесших операцию при врожденном пороке сердца : дис. на соискание науч. степени кандидата психол. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Султанова Альфия Сергеевна. — М., 2000. — 236 с.
10. Султанова А. С. Образ Я и внутренняя картина болезни подростков с врожденными пороками сердца МГУ им. М. В. Ломоносова / А. С. Султанова // Интернет-журнал «Ломоносов». — 1998.
11. Тхостов А. Ш. Психология телесности / А. Ш. Тхостов. — М. : Смысл, 2002. — 287 с.
12. Nagy M. H. The Presentation of germs by children // J. of Genetic Psychology. 83: 227. 1962.

А. В. Турубарова

к. психол. н., доцент кафедры практической психологии
Классического частного университета м. Запорожья.

ОСОБЕННОСТИ ВНУТРЕННЕЙ КАРТИНЫ БОЛЕЗНИ У ПОДРОСТКОВ С СОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ

Резюме

Освещены проблемы выявления особенностей внутренней картины болезни у подростков с соматическими заболеваниями. Раскрыты структурные уровни внутренней картины болезни. Выделены факторы, которые влияют на формирование внутренней картины болезни подростков с соматическими заболеваниями.

Ключевые слова: внутренняя картина болезни, отношение к болезни, соматические заболевания, подростки.

A. V. Turubarova

Candidate of psychological science, associate professor of department of practical psychology of the Classic private university of Zaporizhzhya.

PECULIARITIES OF ILLNESS INWARD PICTURE OF TEENAGERS WITH BODILY DISEASES

Summary

Problems of disclosing of peculiarities of illness inward picture of teenagers with bodily diseases are elucidated. Structure levels of illness inward picture are disclosed. Factors having effect on formation of illness inward picture of teenagers with bodily diseases are segregated.

Key words: illness inward picture, attitude to the disease, bodily diseases, teenagers